

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
akad. Z.M.BÜNYADOV adına ŞƏRQŞÜNASLIQ İNSTİTUTU

Xumar Ələkbərova

ƏRƏB ƏDƏBİYYATININ
EHRAMI NƏCİB MƏHFUZ

Bakı – 2021

*Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası akad. Z.M.Bünyadov
adına Şərqşünaslıq İnstitutunun Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur.*

Elmi redaktor: *akademik G.B.Baxşəliyeva*

Rəyçilər: *f.ü.f.d. S.A.Səlimova,
f.ü.f.d. F.A.Məcidova*

Xumar Ələkbərova. “Ərəb ədəbiyyatının ehramı Nəcib Məhfuz”
Bakı: “Elm”, 2021, – 176 səh.

ISBN 978-9952-514-44-3

Monoqrafiyada ərəb dünyasının Nobel mükafatına layiq görülmüş ilk yazıçısı Nəcib Məhfuzun həyat və zəngin yaradıcılıq yolu izlənilmişdir. Bu xüsusda dünya şöhrətli yazıçının əsərləri dövrünün tarixi, siyasi-ictimai fonunda tədqiq edilmiş, insan psixologiyasının ən dərin qatlarını özündə əks etdirən bədii qəhrəmanları və onların taleləri müxtəlif prizmalardan təhlil olunmuşdur.

Monoqrafiyanın sonunda yazıçının zəngin əsərlər çələngindən bir neçə hekayənin tərcüməsi təqdim olunmuşdur. Bu, oxucuda N.Məhfuz dühası, onun bəşəri əhəmiyyətli ədəbi yaradıcılığı haqqında daha dolğun təəssürat yaratmağa imkan verir.

© AMEA akad. Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutu, 2021

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ	4
NƏCİB MƏHFUZ ŞƏXSİYYƏTİ	7
1. Həyatı	7
2. Yaradıcılığı	19
NƏCİB MƏHFUZ YARADICILIĞINDA İNSANIN MAHİYYƏTİ VƏ TƏKAMÜLÜ	43
1. Nəcib Məhfuz romanlarında cəmiyyətin insan təkamülü və mənəvi tənəzzülünə təsirinin inikası	55
2. Nəcib Məhfuz romanlarında qadın obrazlarının timsalında Ərəb Şərqi qadınlarının təkamülü	86
SON SÖZ	102
NƏCİB MƏHFUZUN HEKAYƏ ÇƏLƏNGİ	103
Göy qurşağı	103
Şəkil	109
Fulful	116
Əxlaqsız ev	118
Salam	124
Müttəhim	129
Hənzəl və polis	135
Əl-Kantu bazarı	140
Naməlum düşmən	146
Köhnə şəkil	156
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	165

ÖN SÖZ

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində bütövlükdə ərəb ədəbiyyatında olduğu kimi, Misir söz sənətində də köklü dəyişikliklər baş verir. Bir tərəfdən tarixi-ictimai şəraitin diktəsi, digər tərəfdən Qərb ədəbiyyatının təsiri altında meydana çıxan bu dəyişikliklər son nəticədə Misirdə müasir tipli nəsrin – hekayə və romanların yaranması ilə nəticələnir. Bu prosesdə həmin dövrdə xüsusi vüsət almış tərcümə hərəkatının rolunu ayrıca qeyd etmək lazımdır. Qərb ədəbiyyatı nümunələrindən edilən çoxsaylı və müxtəlif tipli tərcümələr ədəbi yaradıcılıq haqqında ənənəvi təsəvvürləri kökündən dəyişir, bədii ədəbiyyatın üzünü ictimai həyatın ən mühüm və ağırlı problemlərinə, ən başlıcası isə insana – real insan talelərinə doğru çevirir. Beləliklə, mürəkkəb mərhələlərdən keçərək dünya ədəbiyyatı ilə qarşılıqlı əlaqələrdə püxtələşən Misir ədəbiyyatı çox qısa zaman kəsiyində tam fərqli keyfiyyət göstəricilərinə yiyələnərək, nəinki yeni dövr ərəb ədəbiyyatının inkişafında mühüm mərhələyə çevrilir, həmçinin öz görkəmli nümayəndələrinin yaratdığı ədəbi incilərlə dünya ədəbiyyatının özünəməxsus və parlaq bir səhifəsini təşkil edir.

Yeni dövr Misir ədəbiyyatının ən görkəmli nümayəndələrindən biri Nobel mükafatı laureatı, “Ərəb romanının əmiri” adını qazanmış Nəcib Məhfuzdur (1911-2006). Onun istər tarixi, istərsə də məişət mövzulu əsərlərində qaldırdığı problemlər, oxucuya çatdırmaq istədiyi həqiqətlər, vurğuladığı yüksək bəşəri amal daim müasir zamanla səsleşir, obrazları hər kəsin nə vaxtsa rastlaşdığı, tanıdığı real insanlardır. Heç təsadüfi deyil ki, hələ sağlığında onun bütün əsərləri təkrar tirajlarla işıq üzü görmüş, dünyanın 40-dan çox dilinə tərcümə olunaraq geniş oxucu kütləsinə çatdırılmışdır.

Nüfuzlu yazıçı 1988-ci ildə “Bütün bəşəriyyət üçün mənə kəsb edən, incəliklərlə zəngin ərəb hekayələrinə və realizmə görə” Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülmüşdür.

N.Məhfuz elə yazıçılardandır ki, hələ sağlığında bürüncdən heykəli ucaldılıb¹. Həm də o yazıçılardandır ki, yaradıcılığı dünya miqyasında tərcümə olunmaqla yanaşı, müxtəlif aspektlərdən araşdırılmış, qibtə ediləcək qədər geniş tədqiqata cəlb edilmişdir. Məhfuz yaradıcılığı ərəb tədqiqatçılarından İbrahim Fəthi (“Nəcib Məhfuzun roman dünyası”), Məhəmməd Həsən Abdulla (“Nəcib Məhfuz yaradıcılığında islamçılıq və mənəviyyat”), Rəşid əl-Anani (“Nəcib Məhfuzun roman aləmi”), Seza Əhməd Qasım (“Roman quruculuğu: Nəcib Məhfuzun “Trilogiya”sının müqayisəli tədqiqi”), Süleyman əş-Şatti (“Nəcib Məhfuz əsərlərində rəmzlər”), Yəhya Hakki (“Doğma obrazlar”), Əli ər-Rai, İbrahim ən-Nasir, Əbd əl-Munim Yusif, Taha Hüseyn, Luis Avvad, Sofi Abdulla, Yusif əş-Şəruni, Camal əl-Qitani, Mahmud Əmin əl-Alim, Camal əl-Uşri, Samih Kərəm, Fatimə Musa, Sad Abdul-Əziz, Süleyman Musa və başqaları tərəfindən araşdırılmışdır.

Avropa şərqşünaslığı da Məhfuz yaradıcılığına biganə qalmamışdır. Onun ayrı-ayrı əsərləri geniş tədqiq olunmuş, M.Milson, R.Allen kimi Qərb ədəbiyyatşünasları dahi yazıçıya dəyərli elmi əsərlər həsr etmişlər.

N.Məhfuz əsərlərinin tədqiqinə sovet şərqşünaslığında da böyük yer ayrılmışdır və bu baxımdan Y.E.Roşin, O.Q.Nad, Q.A.Taşməhəmmədovanın elmi işləri, V.N.Kirpiçenkonun tədqiqatları daha müfəssəl sayıla bilər. Belə ki, V.N.Kirpiçenkonun “Ərəb romanının əmiri – Nəcib Məhfuz” adlı əsəri Məhfuzsevərlər üçün, Misir ədəbiyyatı ilə maraqlananlar üçün çox qiymətli mənbədir.

Məhfuz yaradıcılığının ayrı-ayrı tərəflərinin araşdırılması baxımından isə Y.E.Roşin, O.Q.Nad və L.M.Boraciyevanın namizədlik dissertasiyaları olduqca dəyərli tədqiqatlardır. Y.E.Roşinin 1967-ci ildə Y.N.Zavadovskinin rəhbərliyi altında yazdığı “Misir yazıçısı Nəcib Məhfuzun “Beyn əl-Qasreyn” trilogiyası tənqidi realizmin nümunəsi kimi”, O.Q.Nadın 1969-cu ildə

¹ Qahirənin Muhandisin rayonunda

İ.M.Filştinskinin rəhbərliyi altında yazdığı “Nəcib Məhfuz romanlarında qəhrəman problemi”, L.M.Boraciyevanın 1982-ci ildə A.A.Dolınanın rəhbərliyi altında yazdığı “Nəcib Məhfuzun tarixi romanları” adlı namizədlik dissertasiyaları Məhfuz yaradıcılığının təhlili sahəsində atılmış əhəmiyyətli addımlar hesab oluna bilər.

Məhfuz ədəbi irsinin tədqiqi sahəsində Azərbaycan şərqşünaslığında ilk geniş həcmli iş Z.Əlizadəyə məxsusdur. Onun N.Məhfuz əsərlərini Misir nəsrində antiburjua meyillərinin güclənməsini izləmək müstəvisində rus dilində təhlilə cəlb etməsindən sonra (“1965-1975-ci illərdə Misir nəsrində antiburjua meyillərinin güclənməsi” adlı namizədlik dissertasiyası) növbəti müfəssəl və ilk dəfə Azərbaycan dilində daha fərqli prizmadan, rəngarəng obrazlar qalereyasında tədqiqat X.E.Ələkbərovanın 2004-cü ildə yazdığı “Nəcib Məhfuzun roman qəhrəmanlarının təkamülü” adlı namizədlik dissertasiyasıdır.

Təqdim olunan monoqrafiya həmin tədqiqat işinin materialları, çoxsaylı məqalələr əsasında ərsəyə gəlmişdir. Kitabın sonunda dünya şöhrətli yazıçının zəngin əsərlər çələngindən bir neçə hekayənin tərcüməsi təqdim olunmuşdur. Bu, oxucuda Məhfuz dühası, onun bəşəri əhəmiyyətli əsərləri haqqında daha dolğun təəssürat yaratmağa imkan verir.

**AMEA Z.M.Bünyadov adına
Şərqşünaslıq İnstitutunun
direktoru, akademik G.B.Baxşəliyeva**

NƏCİB MƏHFUZ ŞƏXSİYYƏTİ

1. HƏYATI

Yeni dövr Misir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nəcib Məhfuz Əbd əl-Əziz əs-Səbirci 11 dekabr 1911-ci ildə Qahirənin Camaliyyə məhəlləsində məmur ailəsində dünyaya göz açmışdır [1, s. 544; 35, s. 701]. Atası Əbdül Əziz İbrahim və anası Fatma Mostafa Məhfuzun sonuncu – yeddinci uşağı olan Nəcib özündən əvvəlki qardaşından doqquz yaş kiçik olduğundan artıq bir neçə il sonra ailədə tamamilə tək böyümüşdür. Demək olar ki, yeganə övlad kimi əzizlənən Nəcib öz söhbətlərində həmişə xoşbəxt uşaqlıq dövrü keçirdiyini xatırlayıb.

Bununla belə, hələ lap erkən yaşlarında onun qismətinə böyük yüklərin yaşadığı ağır anları görmək, eşitmək, ömürlük hafizəsində saxlayıb əsərlərində bir daha bunların üzərinə qayıdaraq həmin hadisələri yaşamaq düşmüşdür.

Nəcib uşaq yaşlarından Misir xalqının milli qəhrəmanlarının (Mustafa Kamil, Məhəmməd Fərid, Səəd Zəğlul və b.) adlarının ailəsində hörmətlə çəkildiyinin şahidi olur, onlar haqqında maraqlı söhbətlər eşidir. 1919-cu ildə ingilis müstəmləkəsi əleyhinə ümummilli nümayişlər zamanı isə Beytu-l-Qazi meydanında, Camaliyyə polis məntəqəsinin binası qarşısında Əl-Əzhər tələbə nümayişçilərinin ingilis silahlı qüvvələri tərəfindən güllələnməsini gören Nəcib eşitdiyi “ölüm”, “xalq”, “inqilab” sözlərini uşaq şüuru ilə anlamağa çalışır. Ümumiyyətlə, 1919-cu ildə Səəd Zəğlul paşanın rəhbərliyi ilə ingilis müstəmləkəçiliyinə qarşı xalq hərəkatı onun həyatında dərin iz buraxır. Yazıçı sonralar həmin tarixi hadisəyə əsərlərində dönə-dönə qayıdır, bu dövrün şahid və şəhidlərini əsərlərinin qəhrəmanlarına çevirir.

Kuttəbi² nümunəvi şagird kimi bitirən Nəcib təhsilini orta məktəbdə davam etdirir. Elə həmin illərdə on iki yaşında olarkən ailəsi ilə birlikdə Qahirənin başqa bir rayonuna – Abbasiy-

² Molla məktəbi

yəyə köçür və ailə qurana qədər, yəni 1954-cü ilə qədər burada yaşayır.

Kuttəbdən, Camaliyyədəki yoldaşlarından ayrılmış Nəcib Abbasiyyədə tamamilə yeni, fərqli bir mühitə düşür. Dərstdən sonra boş vaxtlarında yoldaşları ilə birlikdə küçədə futbol oynayır, onlara qoşulub peşəkar futbol komandalarının oyunlarını seyr etməyə gedir, hər cümə günləri isə “Olimpiya” kinoteatrında dedektiv janrda polis filmlərinə, döyüş səhnələri ilə zəngin macəra filmlərinə baxır.

Artıq orta məktəb illərindən qaynar ədəbiyyatsevərə çevrilir. Klassik ərəb ədəbiyyatından Əbu Tayyib əl-Mütənəbbini (915-965), Əbu-l-Əla əl-Məərrini (973-1057), İbn ər-Rumini (836-896) sevə-sevə oxuyur, əzbərləyir, məktəb inşalarında tez-tez onlardan sitatlar çəkir. On iki-on üç yaşlarında qələmini ilk dəfə sınayır, saf uşaq hisslərini şeir misralarına köçürür [50, s.7].

Erkən gənclik yaşlarında isə Hafiz Nəcibin detektiv əsərlərini, hər bir misirli yeniyetmənin o dövrdə mütləq oxuduğu Mustafa Lütfi əl-Mənfəlutinin (1876-1924) sentimental hekayələrini oxuyur, Taha Hüseyn (1889-1973), Abbas əl-Akkad (1889-1964), Salama Musa (1888-1958) onun ən çox sevdiyi yazıçılara çevrilir.

Dünya ədəbiyyatının seyrinə isə hələ o dövrdə ərəb dilinə tərcümə olunmuş polis dedektiv hekayələri ilə çıxır. 1930-cu ildə orta məktəbi bitirib universitetə daxil olduqdan sonra ingilis, fransız dillərinə dərinləndən yiyələnməklə bəzi yazıçıları artıq orijinaldan oxumağa başlayır.

Nəcib 1930-cu ildə Qahirə Universitetinin filologiya fakültəsinin fəlsəfə şöbəsinə daxil olur. 1934-cü ildə universiteti fərqlənmə diplomu ilə bitirib estetika üzrə magistr dissertasiyası üzərində işləməyə başlayır.

Elə həmin ildən 1938-ci ilə qədər universitet müdiriyyətinə katib vəzifəsində çalışır, 1939-cu ildən isə Vəqflər Nazirliyində məmur kimi işə başlayır. Daha sonra Kinematografiya və Teatr üzrə Dövlət Təşkilatında (1960) rəhbər vəzifələri icra edir. 1968-ci ilin iyun ayından 1971-ci il təqaüdə çıxana qədər Misi-

rin mədəniyyət naziri Sərvət Okaşın məsləhətçisi olur. Təqaüdə çıxdıqdan sonra isə, həmin vaxt yazığının 60 yaşı var idi, “Əl-Əhram” qəzetində məsləhətçi, eyni zamanda köşə yazarı kimi fəaliyyət göstərir [53, s. 146].

1954-cü ildə Atiyə adlı xanım ilə ailə qurub. Bu nikahdan iki qız övladı dünyaya gəlib, onlara Misir mədəniyyətində önəmli yeri olan xanımların adlarını qoyub – məşhur kino aktrisası Fətimənin və ərəb ifa sənətinin ulduzu Umm Gülsümün adlarını.

Müsahibələrin birində niyə gec ailə qurması ilə bağlı sualı cavablandırarkən yazıçı belə deyib:

“İşimlə, yazmaqla məşğul idim. Səhərlər hökumət işçisi, axşamlar yazıçı idim, hər gün iki adam idim. Bütün günüm dolu olurdu, bir dəqiqə belə boş vaxt qalmırdı. Həm də mən nikahdan, evlilikdən qorxurdum. Qardaş-bacılarım sırf evli olduqları üçün ailə tədbirləri, bayramlarla o qədər əlləşirdi ki, mən bunu edə bilməyəcəkdim. Bu gün kiməsə qonaq getmək, sabah kimsə qonaq gəlir... Məndə elə təəssürat yaranmışdı ki, evlənsəm, mənim yazmağa, işləməyə bir dəqiqə vaxtım olmayacaq. Evlilik deyəndə gözümlün önündə bitməz-tükənməz qonaqlıqlar, ziyafətlər canlanırdı. Azadlıq yox olacaqdı” [21].

Ümumiyyətlə, yazıçı şəxsi həyatı ilə bağlı açıqlama verməyi sevməmiş və daim ailəsini mətbuatdan uzaq saxlamışdır.

Vətəninə bir çox ali mükafatlara layiq görülən dünya şöhrətli yazığının yaradıcılığına ən yüksək qiymət isə 1988-ci ildə verilib - Ədəbiyyat üzrə Nobel mükafatına layiq görülüb.

Bu mükfata layiq görülməsi xəbərini aldıqda keçirdiyi təəssüratlarla bağlı ona verilən sualın cavabında demişdir ki, həmişə Nobelin Qərbin mükafatı olduğunu, onu əsla bir şərqliyə verməyəcəklərini düşünüb: “Ömrümdə birinci dəfədir ki, aldığım ədəbi mükafat məndə özümü təsdiqləmiş hissi yaradır. Yaradıcılığım beynəlxalq səviyyədə qiymətləndirilib. Mənimlə birgə böyük ərəb dünyası da Nobel qazandı. İnanıram ki, artıq beynəlxalq qapılar açılıb, bundan sonra ədəbi mükafatçılar arasında ərəb dünyasının ziyalıları daha sıx təmsil olunacaqlar. Biz bu diqqətə layiqik”.

Maraqlı faktdır ki, yazıçı heç vaxt Qahirəni tərk etməmişdir, yalnız bir dəfə Yuqoslaviya səfərini çıxmaq şərtilə. Hətta İsveçdə Nobel mükafatının təqdim etmə mərasiminə belə qatılmış, ali mükafatı almaq üçün qızları tədbirdə iştirak etmişlər.

Məzhəb ayrılığını tənqid edən, dinin sivilizasiyaya uyğunlaşdırılması ideyasını yaymağa çalışan yazıçı radikal dindarlar tərəfindən uzun müddət şantaj edilmişdir. Xüsusən “Məhəlləmin övladları” romanına görə kəskin tənqidlə üzləşmiş, əsər Misdə uzun müddət işıq üzü görməmişdir. İlahiyyatçı şeyx Ömər Əbdürrəhman məhz həmin əsərə görə müsəlmanları onu öldürməyə səsləmişdir. Hətta qocaman yazıçı bir müddət polis mühafizəsi altında yaşamışdır. 1994-cü ildə radikal biri tərəfindən evinin yanında bıçaqlanmış, uzun müddət xəstəxanada müalicə almasına baxmayaraq, ömrünün sonuna qədər şiddətli ağrılardan əziyyət çəkmişdir. Aldığı bıçaq xəsarətinə görə artıq yazıçılıqla əvvəlki kimi məhsuldar məşğul ola bilməyən N.Məhfuz 2006-cı il avqustun 30-da Qahirə xəstəxanasında vəfat etmişdir. Qahirənin Ər-Raşidan məscidində hərbi qarovulun yaylım atəşi və Quran təlavətinin sədaları altında dəfn edilmişdir.

Nəcib Məhfuz
1960-cı il

Nəcib Məhfuz və ailəsi – Həyat yoldaşı Atiyə, qızları Fatimə və Umm Gülsüm

Nəcib Məhfuz və qızları

İsveçdə Nobel mükafatını təqdim etmə mərasimi.
Tədbirə Nəcib Məhfuzun qızları qatılıb

1971-ci ildə təqaüdə çıxdıqdan sonra yazıçı "Əl-Əhram" qəzetində çalışıb

2. YARADICILIĞI

Nəcib Məhfuzun zəngin yaradıcılığından bəhs edərkən onu şərti olaraq bir neçə mərhələ üzrə təsnif etmək doğru olardı. Belə ki, N.Məhfuzun hələ orta məktəb illərində uşaq təxəyyülündən keçirdiyi “cızma-qaraları” onun **YARADICILIĞININ İLKİN MƏRHƏLƏSİ** adlandırmaq düzgün, məntiqi olmasa da, onlarda böyük istedad, yazmaq ehtirası gizləndiyini, gələcək yazıçının sanballı əsərləri üçün rüşeym cücərdiyini demək yerinə düşərdi.

Hələ on iki-on üç yaşında olarkən qonşu qıza qarşı ilk sevgi hisslərini, saf uşaq həyəcanlarını şeir misralarına gah qafiyəli, gah da sərbəst vəzndə köçürən Nəcib sonralar həcmcə daha “böyük dəryalara” baş vurur. Hər cümə günü məktəb yoldaşları ilə birlikdə “Olimpiya” kinoteatrında izlədiyi detektiv, döyüş, intiqam süjetli macəra filmlərinin məzmununu bir qədər dəyişərək qalın dəftərlərə köçürür, altından imzasını qoyaraq özünü dahi yazıçı kimi təsəvvür edirdi [50].

Orta məktəbin son siniflərində inqilabi tənqidləri ilə seçilən, dövrün aydın ziyalılarından Taha Hüseynin yaradıcılığının təsirinə düşür, 30-cu illərin əvvəllərində yazdığı “İllər” povesti ilə artıq həmin dövrdə məşhurlaşmış T.Hüseynin “Günlər” avtobioqrafik əsərini [93; 109; 110] təkrarlayır. Onda heç ağına belə gəlməzdi ki, nə vaxtsa o, Mahmud Teymur, Əbdürrəhman əş-Şərkəvi, Tofiq əl-Hakim kimi məşhur yazıçılarla birlikdə 1955-ci ildə yaradılmış və sədri T.Hüseyn olan Misir Yazıçılar Liqasına üzv seçiləcək [33, s. 125].

Lakin N.Məhfuz “cızma-qaralarına” daxil olan bu yazılarının heç birini çap etdirməmişdir...

1930-cu ildə orta məktəbi bitirdikdən sonra gənc N.Məhfuz Qahirə Universitetinin filologiya fakültəsinin fəlsəfə şöbəsinə daxil olur. Bununla da yaradıcılığının çox da uzun sürməyən, lakin gələcək yazıçı üçün səmərəli bir mərhələsi başlayır. Qədim dünya filosofları, Qərbin müasir fəlsəfi nəzəriyyələri və cərəyanları barədə oxuyub öyrənən N.Məhfuz yalnız mütaliəçi-seyrçi

rolunda çıxış etmir, təhsil aldığı illərdə qəzet və jurnal səhifələrində bir-birinin ardınca elmi-fəlsəfi məqalələri çıxır: “Materiya və ruh arasında fəlsəfə”, “Sokrataqədərki fəlsəfənin inkişafı” (1931), “Berqsona görə gülüşün təbiəti” (1933), “Berqsonun fəlsəfəsi” (1934), “Fəlsəfənin mahiyyəti” (1934) və s. məqalələrinin hər birində onun müstəqil fikirlərinə, mövcud konsepsiyalara dair özəl baxışlarına rast gəlmək mümkündür [50, s. 30].

“Materiya və ruh arasında fəlsəfə” (1931) məqaləsindən aydın olur ki, N.Məhfuz materialist fəlsəfəni qəbul etmir, ona görə ki, o (materialist fəlsəfə) “insanın ruhunu bütün təbiət hadisələri ilə eyni cərgəyə qoyaraq müəyyən qanunlara tabe edir...” [50, s. 29]

“Sokrataqədərki fəlsəfənin inkişafı” (1931) adlı məqaləsində isə su, hava, torpaq, od və materiyanın digər əsas elementlərini varlığın əsası sayan Milet məktəbi filosoflarının fikirlərini bir daha öz şəxsi təfəkkür prizmasından keçirərək bildirir ki, “insan əqli varlığın təbiətinin materialistcəsinə izahından təcridcən imtina edərək varlığın təbiətinin mənəvi izahına keçmişdir ki, buna da yalnız təfəkkürlə çatmaq mümkündür...” [50, s. 30]

Berqsonun fəlsəfəsinə dair yazdığı məqalələrindən isə aydın olur ki, Berqsonun intuisiyanı intellektə qarşı qoyması onun şəxsi fəlsəfi təfəkkürünə yaxın mövqedir. O bu qarşıdurmanı ruhun əql üzərində üstünlüyü kimi qəbul edir. Ümumiyyətlə, gələcək yazar fəlsəfəni ruh haqqında bir elm kimi qəbul edir.

“Fəlsəfənin mahiyyəti” (1934) adlı məqaləsində fəlsəfə ilə elm arasında böyük sədd çəkən N.Məhfuz yazır: “Fəlsəfə elmlər elmidir, təfəkkür və varlığın mütləq rəşional qanunları haqqında, yaxud insan ruhu haqqında elmdir. Fəlsəfə ruhu öyrənməsi ilə, universal və hərtərəfli olması ilə digər elmlərdən fərqlənir. Bunun əsasında da metafizika yaranmışdır. Əlbəttə, elm bəşəriyyətdə fayda, bilik işığı verir. Lakin elm onu narahat edən məsələləri həll etməyə, suallara cavab verməyə cəhd edən əqli qane etmir. Bu suallar ruhun lap dərinliyində baş qaldırır, məhz bu suallar metafizikanı doğurur...” [50, s. 31]

N.Məhfuzun universitet illərində yazdığı bu və digər fəlsəfi məqalələrinin siyahısı və məqalələrindən parçalar Əbd əl-

Muhsin Taha Bədrin N.Məhfuzə həsr etdiyi tədqiqat əsərində verilmişdir.

Misir ədəbiyyatının üzünü qərb mədəniyyətinə tərəf geniş şəkildə çevirmiş Taha Hüseyn, Abbas əl-Akkad, Salama Musa ilə tanışlıqdan sonra N.Məhfuzun fəlsəfi təfəkküründə, ictimai-siyasi, dini baxışlarında, ədəbi düşüncələrində fərqli bir oyanış yaranır. Taha Hüseynin “Günlər”³ [59], “İslamaqədərki poeziya” (1926) əsərləri, Salama Musanın sosializm haqqında fikirləri, Abbas əl-Akkadın Allahı ali ideal, mücərrəd varlıq, əqlə dərk olunmayan ideal mahiyyət, aləmin maddi varlığına qarşı qoyulan mənəvi (ruh) azadlıq absolyutu kimi qəbul edən fikirləri N.Məhfuzun təfəkkürü üçün izsiz ötüşmür. Həmin dövərdə ədəbiyyatda başlanan yeni axın isə onun içində gizlənmiş yazıçılıq hissələrini daha da alovlandırır. Belə ki, hələ fəlsəfə şöbəsində oxuyarkən yazdığı hekayələri və üç romanının işıq üzü görməməsindən heç də məyus olmayan Nəcib, 1933-cü ildə kənd mövzusunda yazdığı “Kənd xəyalları” adlı dördüncü romanını Salama Musaya təqdim edir. Bu romanı da qəbul edilmir, çapa layiq görülmür. Lakin bu uğursuzluqlar gələcək yazarı ruhdan salmır. Əksinə... 1934-cü ildə fəlsəfə şöbəsini bitirdikdən sonra universitetin professoru şeyx Mustafa Əbdürrəzinin rəhbərliyi altında estetikaya dair yazdığı “Müsəlman fəlsəfəsində gözəllik anlayışı” adlı magistr dissertasiyasını iki ildən sonra yarımçıq qoyur. “Bəyənilməyən”, “hələ zəif” sayılan hekayə və romanları qəbul edilmədiyi, fəlsəfi məqalələri daha çox maraqla qarşılandığı halda o bu “müqəddəs iş” üçün dünyaya gəldiyini başa düşür və hələ heç bir uğur qazanmadığı sahəni seçir. Bu addımı atarkən heç xəyal belə etmirdi ki, gələcəkdə dünya ədəbiyyatını əsərləri zənginləşdirəcək, adı ərəb dünyasına Nobel mükafatını gətirən yazıçı kimi tarixə qızıl hərflərlə yazılacaq...

Ədəbin dostu Tofiq əl-Hakim doğru olaraq onun haqqında demişdir: “Nəcib Məhfuz romanla pozulmaz “katolik” nikah

³1926-1927-ci illərdə “Əl-Hilal” jurnalında, 1929-cu ildə ayrıca kitab şəklində çap olunmuşdur.

bağlamışdır. O, ərəb romanının böyük binasını ucaltmış və orada çox sayda insan obrazı məskunlaşdırmışdır. Bütün ərəb romançılığı Məhfuzun saldıdığı yolla gedir”. Tofiq əl-Hakim, həmçinin onun ad gününü, “ərəb romanının bayramı” elan etməyi təklif etmişdir [50, s. 7-8].

Fəlsəfə nəzəriyyəsi, fəlsəfə tarixi və müasir fəlsəfi doktrinaların öyrənilməsinə sərf edilmiş illər hədəf getmir və yazıçının **YARADICILIĞININ İKİNCİ MƏRHƏLƏSİ** üçün bünövrə olur. Fəlsəfi bilik N.Məhfuzda zəngin ictimai-fəlsəfi dünyagörüşü, həyata geniş fəlsəfi baxış formalaşdırır və bu öz təsirini yaradıcılığında açıq-aşkar büruzə verir, onun xarakterik xüsusiyyətini, ayrılmaz bir komponentini təşkil edir.

Artıq mətbuat səhifələrində tək-tək hekayələri çıxan N.Məhfuzun ilk romanı çap olunur – “Talelərin oyunu”. Əvvəllər müəllifin bir neçə əsərini “hələ zəif” bilib qayıtarmış Salama Musa bu tarixi romanı çox bəyənir və 1939-cu ildə “Əl-Məcəllə əl-Cədidə” jurnalında çap etdirir. Bunun ardınca N.Məhfuzun tarixi romanlar silsiləsindən digər iki romanı – 1943-cü ildə “Rodopis”, 1944-cü ildə isə “Fivlər vuruşur” romanları çap olunur.

Bu romanların üçünün də süjeti tarixi rəvayət və əfsanələr üzərində qurulub və Misir fironlarının hakimiyyət dövrünü əks etdirir. Birinci tarixi romanın süjeti C.Beykinin “Qədim Misir” (1912) kitabında verilmiş bir əfsanəni xatırladır. Həmin kitabı ingilis dilindən ərəb dilinə N.Məhfuz özü tərcümə etmiş və 1932-ci ildə çap etdirmişdi. “Talelərin oyunu”nda müəllif əxz etdiyi süjeti bir qədər də Musa peyğəmbər haqqında Quranda verilmiş hekayətlə zənginləşdirmiş və öz versiyasını yaratmış, qədim Misir ad və toponimlərindən istifadə etməklə hadisələri firon Xufunun dövrünə keçirmişdir. Romanın qısa süjeti belədir:

“Günlərin bir günü qoca cadugər firon Xufuya deyir ki, taxt-tacı onun oğluna deyil, Ra Allahının kahininin oğluna miras qalacaq. Öz sülaləsini hakimiyyətdə saxlamaq, doğma oğluna miras qoymaq üçün firon, heç nəyi gözə almadan dünyaya təzə gəlmiş körpəni və onun atasını amansızcasına öldürür. Lakin qətlə yetirilən həmin körpə yox, eyni vaxtda dünyaya gəlmiş

başqa körpə olur. Təsadüf nəticəsində sağ qalmış Dədəf adlı bu körpə saraya düşür, burada boya-başa çatır, şücaət və sədaqəti ilə hakimiyyət sahiblərinin - fironun və şahzadənin etibarını qazanır. Şahzadə öz atasını hakimiyyətdən uzaqlaşdırmaq üçün sui-qəsd hazırlayarkən Dədəf fironun tərəfində vuruşur, onu müdafiə edir. Şahzadə vuruş zamanı ölür, firon isə öz qızını Dədəfə ərə verib, hakimiyyəti ona tapşırır” [121, s. 5-257].

Qeyd edək ki, ərəb tarixi romanının yaradıcılarından hesab olunan Circi Zeydanın “Fərqanə gəlini” [4; 112] adlı əsərində də oxşar süjetlə rastlaşmaq mümkündür: körpənin təsadüf nəticəsində salamat qalması, böyüyüb şücaət göstərməsi, şahzadənin həyatını xilas etməsi və xoşbəxt sonluq.

N.Məhfuzun hər birimizə nağılı xatırladan bu əsərinin əsas ideyası isə odur ki, alın yazısı, qismətlə mübarizə əhəmiyyətsizdir.

N.Məhfuzun ikinci romanı “Rodopis”in qəhrəmanları tarixi obrazlardır, əsərin süjet xəttində verilmiş tarixi hadisələr isə müxtəlif dövrlərə təsadüf edir. Herodota görə, həqiqətən, Rodopis adlı gözəl kölə b.e.ə. VI əsrdə yaşamışdır. Romanda isə hadisələr firon Merenranın hakimiyyəti dövründə b.e.ə. III minillikdə cərəyan edir.

Rodopislə Merenra arasındakı məhəbbət macərası kahinlərlə onun arasında narazılıq və münəqişəyə səbəb olur. Bu cür münəqişə tarixdə firon Exnatonla kahinlər arasında b.e.ə. XV əsrdə baş vermişdir. Xalq çıxışları nəticəsində fironun öldürülməsi isə b.e.ə. XVIII əsrdə (Merenradan bir əsr sonra yaşamış firon II Mentuxotepin qətli) baş vermişdir. Və bu tarixi faktlardan sonra bolqar ərəbşünası Lotos Baraciyevanın haqlı olaraq gəldiyi nəticəni xatırlatmaq yerinə düşər: “N.Məhfuz “Rodopis”də ayrı-ayrı tarixi dövrlərin hadisələrini birləşdirmişdir” [50, s. 64].

Romanın qısa süjeti belədir:

“Gözəl Rodopisin qızıl başmağını quş öz dimdiyində gətirib firon Merenranın sarayının həyətinə atır. Merenra başmağın sahibini tapıb onunla tanış olur və onlar arasında böyük məhəbbət başlayır.

Merenra Rodopisin heyrətamiz gözəlliyi qarşısında baş əyir, həyat yoldaşını, hakimiyyətini, adət-ənənələri, üzərinə düşən mənəvi borcu belə unudub, xəzinənin pullarını Rodopisin sarayının bəzədilməsinə, əyləncələrinə sərf edir, öz işlərindən uzaqlaşmış bütün gününü onun yanında keçirir. Hakimiyyətdə marağı olanlar və kahinlər fironun bu hərəkətindən istifadə edərək xalqı ona qarşı qaldırır, allahlara məxsus xəzinəni xərc etməkdə günahlandırır. Merenra da öz qəbahətini başa düşür və “ağıl bizim axmaq işlərimizə, qüsurlarımıza gözümüzü açma bilər, lakin onlara qalib gələ bilməz” deyərək xalqın qarşısına çıxır. Merenra kütlə içərisindən atılmış oxdan aldığı yaradan ölür, onun ölümündən sonra Rodopis özünə qəsd edir” [66; 122].

Lirik notlar üzərində köklənmiş bu romanda müəllif, hiss və ehtirasların insan ağılı, ruhu üzərində hakim olması, nə qədər ki, insan var, eşq divanəlikləri, sevgi qurbanlarının da olması ideyasını çatdırmaq istəyir.

N.Məhfuzun bu romanı istər ədəbi dairələrdə, istər yuxarı hakimiyyət dairələrində, istər xalq arasında birinci romanına nisbətən daha çox əks-səda doğurur. Bəziləri Merenranın təsvirində kral Fərruxun şəxsi həyatına işarə vurulduğunu qeyd edir. Belə ki, kral Fərrux da (1936-1952) öz həyat yoldaşı Fəridə xanım ilə boşanıb Nəriman adlı başqa bir ərli qadını sevmiş, evlənmişdi. Və çoxları kral Fərruxun bu davranışı ilə Merenra kimi xalqı özünə qarşı qaldıracağına işarə vurulduğunu göstərirdi.

N.Məhfuz özü isə romanı kral Fərruxun hakimiyyətinin ilk illərində, yəni böyük xalq kütlələrinin və zadəganların ona rəğbətə yanaşdığı bir dövrdə yazdığını bildirməklə bu cür faktları təkzib etmişdir [50, s. 63].

1943-cü ildə müsabiqəyə təqdim olunmuş həmin əsər “əxlaq nöqtəyi-nəzərdən” monarxın bu cür təsvir edilməsinə görə Ərəb Dili Akademiyasının müsabiqə komissiyası tərəfindən mükafata layiq görülməmişdir.

Müəllifin tarixi romanlar silsiləsindən “Fivlər vuruşur” (1944) adlı üçüncü əsəri digərlərinə nisbətən tarixi faktlar baxımından daha çox həqiqətə uyğundur. Bu roman I Fuad adına

Akademiyanın təşkil etdiyi müsabiqədə üçüncü mükafata layiq görülmüşdür [53, s. 147].

Əsərin süjeti Misiri 200 il istila altında saxlamış qiqoslara qarşı misirlilərin apardığı azadlıq uğrunda mübarizənin fonunda açılır. Bu mübarizənin əsərdə təsvir olunmuş mərhələləri tarixdəki ardıcılıqla verilir. Lakin bu tarixi faktlar arxasından N.Məhfuz dövrünün hadisələri görünür, istilaçı-talançı qiqosların timsalında Misiri müstəmləkəsinə çevirmək istəyən ingilislər, tarixi obrazların arxasından N.Məhfuzun müasirləri boylanır.

Ümumiyyətlə, N.Məhfuz qədim Misir tarixinin səhifələrini bəşəri əhəmiyyətli mesajlar vermək, əsas ideyanı çatdırmaq üçün hədəf etmişdir. Belə ki, “Tələlərin oyunu” tarixi romanında ədalətin qalib gəlməsi, hakimiyyətin layiqli, mərd sırayı döyüşçü Dədəfə çatması süjeti ilə yazıçı bəyan edir ki, Misirdə ədalət qalib gələcək, Misir layiqli övladlarının vətəni olacaq. Eləcə də həmin əsərdə böyük ehramın tikintisində camaatın gecə-gündüz əzab çəkdiyinin, hətta ağır zəhmət altında canını qurban etdiyinə illərlə şahidi olan firon “Kim kimə borcludur, xalq firona, yoxsa firon xalqa? Məgər bu qurbanlara dəyərmə?” sualları üzərində daim düşüncəyə N.Məhfuzun müdrik vəzirin dilindən verdiyi cavab bir dövlət proqramı kimi yazıçının təəssübkeş fikirlərini açıqlayır:

“Özünüzü xalqdan ayırmayın! Siz və xalq - eyni bədənin başı və ürəyi, ruhu və cismi kimisiniz. Öz həyatını firona qurban etməklə, xalq elə öz-özünə, öz şan-şöhrətinə, xoşbəxtliyinə xidmət edir. Firona məhəbbətdə alçalıcı heç bir şey yoxdur, bu məhəbbət, əslində, Vətənə sədaqət və sevgini ifadə edir...” [121, s. 12]”

“Rodopis” tarixi romanında N.Məhfuz təəssüflə oxucuya səslənir ki, fironun düşünülməmiş hərəkətlərinin, kahinlərlə firon arasındakı münaqişənin əsl qurbanı Misirdir. Nemətləri talanan, əyləncələrə sovrulan Misirin əsl sahibi isə xalqdır. Xalq əsas hakimdir, həll edir, qərar verir, hökm çıxarır.

Fironlar silsiləsindən üçüncü romanı “Fivlər vuruşur” tarixi əsərində də müəllif maraqlı siyasi ideya, baxış sərgiləyir:

“Misirin hüdudlarını tacir paltarında keçən gündən özümə söz verdim ki, Misiri misirlilərə qaytarım. Qoy bu sözlər sənin üçün şüar olsun. Sənin qarşında daim bir məqsəd durmalıdır: hakimiyyətdə misirliləri görmək üçün Misiri ağdərillilərdən azad etmək. Torpaq firona məxsusdur, fəllahlar isə onun torpağına cavabdehlərdir. Onlar bu torpağı əkib-becərir və yaşamaq üçün kifayət edəcək paylarını götürürlər. Qalan gəlir isə fironun xəzinəsinə gedir ki, o da bunu ümumi mənfəət üçün sərf edir. Bütün misirlilər qanun qarşısında bərabərdir, hər kəs göstərdiyi xidmətlərə uyğun yerini tutur” [123, s. 161].

Beləliklə, bu tarixi romanların üçündə də eyni obrazlar: fironlar, firona sadıq əshabələr və pusquda durmuş xəyanətkarlar, əlinin zəhməti ilə yaşayan və yaşadan fəllahlar, canını sipər edən döyüşçülər, həmişə hakimiyyətə müdaxilə edən din adamları - kahinlər, ümumiyyətlə, misirlilər və həmişə var Misir iştirak edir. Həmin romanların hər birindən at finxırtısı, qılınc-qalxan, ox, nizə səsləri, axıdılan al qan qoxusu gəlir, firon saraylarının təmtərağı göz qamaşdırır, təntənəli xalq bayramlarının vüqarı duyulur. Bu cəhətdən bu tarixi romanlar ərəb şifahi xalq dastanlarını (“Əntərə”, “Seyf Zu Yazan”, “Sultan əz-Zəhir Beybarsın hekayəti” və s.) xatırladır. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən götürülmüş nağılvari süjetlər, eşq macəraları, döyüş səhnələri, uzun zamanların bir göz qırpımında bitməsi və s. N. Məhfuz tarixi romanlarında da sezilir.

Bundan başqa, bu romanlarda müəllifin dünya ədəbiyyatından mütaliə etdiyi tarixi əsərlərin təsiri də duyulur. Doğrudur, bir çox ədəbi tənqidçilər, N.Məhfuzun tarixi romanları ilə tanış olan əksəriyyət bu əsərlərdə V.Skot ruhunun duyulduğunu qeyd etsələr də [50, s. 62], müəllifin Misir tarixini Circi Zeydan saydığı təsvir etməsi fikirləri səslənsə də, bu nisbidir. Belə ki, V.Skot kimi bədii süjetlər və obrazlar arxasında tarixi faktları, hadisələri oxuculara çatdırmaq Məhfuz romanlarına xas deyil. N.Məhfuz həmin romanlarında tarixi hadisələri deyil, əksinə müasir dövrlə tarixi hadisələrin uzlaşmasını gözləməklə əsərin ideyasını, əfsanəvi obrazların daxili aləmini, psixoloji tərəflərini oxucuya çat-

dırmağa çalışır. N.Məhfuz tarixi hadisələrdən bünövrə daşı kimi istifadə edib ucaldığı təmtəraqlı sarayın başqa vacib detallarında əsərin ideyasını əks etdirir. Tarixi faktların ardıcılığı, hadisələrin baş verdiyi yerlər, məşhur döyüş səhnələri, tarixi obrazların həqiqiliyi müəllifi az maraqlandırır.

N.Məhfuzun bu ilk tarixi romanları Circi Zeydan romanları ilə də müqayisə edilmişdir (Taha Bədr), yalnız bu fərqlə ki, C.Zeydanın əsərləri tarixin başqa səhifələrini – islam dövrü hadisələrini əhatə edir [29; 57].

Sonralar da N.Məhfuz qədim Misir tarixi mövzusunda əsərlər yazmaqda davam edir: “Mumiyanın oyanması”, “Şərə itaət”, “Başqa dünyadan səs”, “Taxt önündə” və s.

Beləliklə, işıq üzü görməyən ilk ədəbi nümunələri, uğur qazanmış elmi yazıları ilə yaradıcılığa qədəm qoyan N.Məhfuz üç tarixi romanı ilə yaradıcılığının ikinci mərhələsində öz yazıçı mövqeyini möhkəmləndirir və növbəti məhsuldar dövrlərə keçir.

1945-1957-ci illəri əhatə edən **YARADICILIĞININ ÜÇÜNCÜ MƏRHƏLƏSİNDƏ** N.Məhfuz tarixi personaj və hadisələrlə zəngin ədəbi yoldan çıxaraq realizmə keçir. Bu illər ərzində o, bir-birinin ardınca “Qahirə romanları” silsiləsinə daxil edilən beş roman yazır: “Yeni Qahirə” (1945), “Xan əl-Xəlili” (1946), “Əl-Mıdaqq döngəsi” (1947), “İlgım” (1948), “Başlanğıc və son” (1949).

N.Məhfuz ədəbi fəaliyyətindəki bu keçidi öz daxilindən doğan və zamanın diktə etdiyi bir tələbat kimi qəbul edir. Müəllif realizmə keçidlə yalnız tarixi hadisələrdən, tarixi obrazlardan imtina etmir, həmçinin bu romanlara məxsus təsvirlərdən, təmtəraqlı nitqdən, ifadə tərzindən, qədim ərəb şifahi xalq ədəbiyyatına məxsus təhkiyədən uzaqlaşmalı olur.

Məhz həmin dövrdə Misirdə mübahisə doğuran məsələlərdən biri də ədəbi dil ilə xalq danışq dilinin qarşılıqlı münasibəti, ədəbi əsərlərdə onun rolu idi. Bu məsələ ilə bağlı yaranmış fikir ayrılığını N.Məhfuz öz əsərlərində çox məhərətlə həll edir. O, ərəb dilinin saflığını qorumaq, onun mükəmməl variantını yaratmaq məqsədilə yeni qədəm qoyduğu ağır realizm yolunda, ob-

razların nitqində ədəbi dildən istifadə edir. Lakin bununla bərabər, çox böyük ustalıqla, zərgər incəliyi ilə Qahirə küçələrindəki gündəlik danışq tərzini - xırda sahibkarların, tələbələrin, göysatan və şirni satanların nitqini, bərbərxana, qəhvəxana söhbətlərini həmin romanlara daxil edir. N.Məhfuz ədəbi dili qoruyub gələcək nəsillərə ötürməyi vacib saydığı qədər obrazların nitqinin də daha sadə, anamlı, hər bir oxucuya yaxın, doğma olmasına çalışırdı.

“Qahirə romanları” silsiləsini təşkil edən adıçəkilən bu beş romanda cərəyan edən hadisələr 1934-cü ildən 1945-ci ilə qədər olan dövrü əhatə edir və Əl-Cizə, Xan əl-Xəlili, Hilmiyyə, Əl-Mənyə, Heliopolis, Əl-Mıdaqqda baş verən hadisələr, əslində, bütöv Qahirədə, bütünlükdə Misirdə mövcud siyasi-ictimai vəziyyəti, sosial şəraiti, mənəvi dəyərləri əks etdirir. Ali təhsilini başa vurub işsizlik, qohumbazlıq və rüşvətخورluqla rastlaşan gənclərin (“Yeni Qahirə”), ingilislərin əlinin altında qul kimi işləyən misirlilərin (“Əl-Mıdaqq döngəsi”), məsuliyyətsiz ataların zəif iradəli, ata qayğısına həsrət övladlarının problemləri (“İlgım”), hər bir romanda verilmiş əxlaqi dəyərlərin puç olması, cəhalət və səfalət ümumi Misirin mənzərəsini yaradır. Lakin bu mənzərə romanlarda yalnız ağ-qara rəngli, monoton deyildir. Müəllifin Qahirəsi, Misri Məmnun Rizvan, Əli Tahə, Əhməd Bədir (“Yeni Qahirə”), Əhməd Akif (“Xan əl-Xəlili”), Rizvan əl-Hüseyni (“Əl-Mıdaqq döngəsi”), Hüseyn (“Başlanğıc və son”) kimi obrazların saf mənəviyyəti, yüksək əxlaqi dəyərləri ilə nəfəs alır.

N.Məhfuz bu romanlarda xırda məişət məsələlərinin arxasında, əslində, qlobal problemləri, insani dəyərləri, ailədaxili faciələri açıb göstərir. Məsələn, əksər ədəbi tənqidçilər “İlgım” romanını insanın bir şəxsiyyət kimi formalaşmasında yalnız Freyd ideyaları nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edirlərsə [50, s. 131], əslində, N.Məhfuz ata, ana və övlad münasibətini, bəşər övladının dünyaya göz açdığı gündən bir fərd kimi formalaşmasını daha geniş fonda açıqlayır; freydzizm, qəhrəmanın iqtidarsızlıq səhnə-

ləri arxasında bir ziyalı ailəsinin zəifləməsini, dağılmasını, mə-nən yox olmasını göstərir [127].

“Başlanğıc və son” romanında isə müəllif göstərir ki, qəhrə-man (Hüseyn) cəmiyyətdəki haqsızlığı, səfaləti, acı göz yaşlarını görür, ədalətin bərpa olunmasını, adamların varlı-kasıb təbəqəsi-nə bölünməməsini arzulayır. Lakin o bu haqsızlıq və zülmün əsl mənbəyini görə bilmir, ona qarşı mübarizə aparmır.

N.Məhfuzun Misir həyatını, Qahirə yaşamını yuxarıda qeyd edilən ədəbi ənginlikdə, bütün rəngləri ilə təsvir etməsi E.Zolya-nın, O.Balzakin Parisi təsvirlərini xatırlatsa da, ərəb şəhərinə xas ən kiçik xüsusiyyətlər, fərqli adət-ənənələr, əxlaq normaları, eləcə də qəhrəmanlar, problemləri özünəməxsus şəkildə həll etmə-ləri əsərlərini bənzərsiz və təkrarsız edir.

Məhz bu romanlarla məktəb keçən N.Məhfuz əsərlərinin şahı sayılan “Trilogiya”-nı yazmağa peşəkarlıq və mənəvi baxı-mından hazır olur. Həmin romanların ardınca yazdığı “Trilogi-ya”-sını da (“Beyn əl-Qasreyn”, “Qasr əş-Şauq”, “Əs-Sukkəri-yə”) “Qahirə romanları” silsiləsinə daxil edirlər. Bu romanla “Qahirə romanları” silsiləsi yekunlaşsa da, Məhfuz yaradıcılı-ğında Qahirənin problemləri bitmir. Lakin “Trilogiya” ilə Məh-fuz yaradıcılığının üçüncü mərhələsi başa çatır, bu tarix “Trilo-giya”-nın üçüncü cildinin tamamlandığı tarixlə (1957) üst-üstə düşür.

Bütöv bir ailənin taleyindən bəhs edən salnamə Məhfuz ya-radıcılığının zirvəsi, şah əsəri sayılır. 1959-cu ildə bu romanı oxuduqdan sonra Taha Hüseyn demişdir: “Əsrin əvvəllərindən, misirlilər roman yazmağa başladığı andan bəri bizim heç bir ya-zığımızın qazana bilmədiyi uğuru N.Məhfuz bu romanı ilə qa-zanmışdır. Mən şübhə etmirəm ki, bu trilogiya dünya ədəbiyya-tından istənilən bir roman ilə, mövcud dillərdən istənilən birində müqayisə edilə bilər” [92, s. 146-147].

1987-ci il iyun ayında Amsterdamda keçirilən ərəb mədə-niyyəti həftəsində müasir ərəb romanı haqda mühazirə ilə çıxış edən Misir romançısı Sanullah İbrahim isə “Trilogiya”-nın ərəb

ədəbiyyatında yerini ehramların ərəb mədəniyyətində tutduğu yerə bərabər qeyd etmişdir [50, s. 179].

Üç min səhifəlik romanda Qahirənin orta sinif insanların iki dünya müharibəsi arasındakı illərdə yaşadıkları, itirdikləri, əziyyətləri və xatirələri yer alıb. Müəllif Abd əl-Cavadın ailəsinin simasında əvvəlki məişət romanlarında olduğu kimi, Qahirəni, bütün Misiri düşündürən məsələlərdən, mövcud ictimai-siyasi şəraitdən, mənəvi sarsıntılardan, maddi çətinliklərdən, tənəzzül və təkəməldən, ölüm və həyatdan bəhs edir. Əsərdə ailədaxili məsələlər tamamilə sezilməz bir şəkildə sırf ictimai mühitə keçir, məişət mövzuları siyasi hadisələrlə çulğalaşır. N.Məhfuz hələ uşaq ikən 1919-cu ildə yaşadığı hissləri, 50-ci illər Misir ictimai-siyasi şəraitini çox dəqiqliklə, psixoloq səriştəsi ilə bu əsərə köçürmüş, həmin sarsıntıları bir daha qəhrəmanlarında yaşamışdır.

Digər məişət romanlarında olduğu kimi, bu əsərdə də N.Məhfuz Qahirə həyatının ən geniş, sərhədsiz mənzərələrini yaratmışdır. Abd əl-Cavadın dükanındakı malların təsvirindən tutmuş, Əminənin evindəki səliqəsinə kimi, Qahirə küçələrindəki fənərlərdən tutmuş, meyxanalarda canlanan şux rəqslərə kimi, kef məclislərindən tutmuş, küçə qeybətlərinə, gənclərin oğrun dalan söhbətlərinə kimi, kütlə içərisindəki siyasi əhval-ruhiyyəyə kimi o qədər dərin, real təsvirlər vermişdir ki, Səbri Hafiz, eləcə də bir çox digər ərəb və əcnəbi ədəbi tənqidçilər onu haqlı olaraq E.Heminquey, C.Kolduel, E.M.Remark, V.Folkner kimi realist istiqamətdə yazmış qələm ustaları ilə eyni cərgəyə qoymuşdur [81, s. 96-111].

Hətta bir çoxları tərəfindən Məhfuz ədəbi realizmi “təsviri realizm” də adlandırılır ki, bunu da müəyyən qədər qəbul etmək olar [81, s. 96-111]. Lakin Məhfuz realizmini tam məsuliyyəti ilə tənqidi realizm də adlandırsaq, heç bir səhvə yol vermiş olmarıq. Həqiqətən də, yaradıcılığının üçüncü mərhələsində tarixi mövzulardan məişət mövzularına keçməklə realizm yoluna qədəm qoymuş N.Məhfuz istər “Qahirə romanları” silsiləsindən olan beş romanında, istərsə “Trilogiya”sında (eləcə də yaradıcılığının növbəti mərhələlərində) bəsit realizm yaratmamış, real-

lıqları tənqidi nöqteyi-nəzərdən açıqlamışdır. Müəllif Qahirə reallığında hökm sürən haqsızlığı, sosial ədalətsizliyi, rüşvətxorluğu, yaltaqlığı, ikiüzlülüüyü, köhnə adət-ənənələrə mühafizəkar baxışları, mənəvi düşkünlüyə sürükləyən amilləri, müstəmləkə boyunduruğunun törətdiyi rəzillikləri, avamlığı, mövhumatçılığı və s. amansızlıqla tənqid atəşinə tutub qamçılamaqla yanaşı, həm də bir vətəndaş, insan kimi bu vəziyyətə ürəkdən yanır, çıxış yolları axtarır. Bu istiqamətdə də onun yaradıcılığının sonrakı mərhələləri davam edir.

Ümumiyyətlə isə, Məhfuz realizmi Misir ədəbi realizminə əsaslanır və realizm xətti tutmuş digər misirli yazarlar kimi, o da “yeni məktəb”in tələbəsi olub.

Məlum olduğu kimi, XX əsrin əvvəllərində Misirdə milli azadlıq hərəkatının geniş vüsət aldığı bir dövrdə, xalq kütlələrinin ümid və yaşamını əks etdirən milli ədəbiyyata ehtiyac özünü daha qabarıq göstərdiyi bir şəraitdə 1917-ci ildə Əhməd Xeyri Səid başda olmaqla, Misir ziyalıları tərəfindən "yeni məktəb" ədəbi birliyi yaradılmışdı. Misir ədəbiyyatında bu ədəbi məktəblə inkişafa başlayan realizm özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik idi. Belə ki, bu realizm həm özündən əvvəlki romantik ədəbiyyata əsaslanır, həm də onunla mübarizə aparırdı. Buna görə də həmin dövrdə realist ruhda yazılmış əsərlərdə romantizmin izlərini görmək mümkün idi, eyni zamanda bu əsərlərdə sentimental notlar duyulurdu [28, s. 30-33]. Təbii ki, Məhfuz realizmində də bu məktəbin izlərini tapmaq olar.

1957-ci il "Trilogiya"nın ardınca qısa bir fasilədən sonra yazıçının **YARADICILIĞININ DÖRDÜNCÜ MƏRHƏLƏSİ** başlayır. Bu fasiləni 1954-cü ildə yazıçının ailə qurması, üzərinə vərdiş etmədiyi ailə qayğılarının düşməsi ilə əlaqələndirmək düzgün olmaz. Bunu daha çox ölkədə baş verən böyük ictimai-siyasi dəyişikliklərlə, 1952-ci il hadisələri ilə bağlamaq yerinə düşərdi.

II Dünya müharibəsindən sonra ölkədə aparılan repressiya və həbslərin, yeni xarakter almış milli azadlıq hərəkatının ardından 1952-ci il iyulun 23-də Camal Əbdül Nasirin rəhbərliyi al-

tında “Azad zabıtlər” təşkilatı Misirdə inqilabi çevriliş edir, kral taxt-tacdan əl çəkərək ölkədən çıxır. 1953-cü il iyunun 18-də Misir respublika elan olunur [25; 31; 55; 75].

1952-ci il inqilabı ilə bağlı müsahibələrin birində təəssüb-keş yazıçı belə deyir: “O inqilab mənim çoxdan gözlədiyim, arzuladığım inqilab idi. O çevrilişdən xoşbəxt idim. Amma təəssüf ki, xalqım üçün arzuladığım demokratiyanı təmin edə bilmədi”.

Və 1952-ci ildən sonra Misirdə yaranmış yeni ictimai-siyasi şəraitdə müəllif keçmiş təhlil edib yeni ədəbi plan və ideyalarla yaraqlanaraq, sanki “döyüşə” hazırlaşır. Nəhayət özündə yənidən yazmağa qayıdış tələbatı duyan N.Məhfuz “Trilogiya”nın tam şəkildə dərc edilməsindən sonra məhsuldar fəaliyyətini bərpa edir və yaradıcılığının bu mərhələsini 1959-cu ildə işıq üzü görmüş “Məhəlləmizin övladları” romanı ilə başlayır.

Bu roman Misir cəmiyyətində və ümumiyyətlə, müsəlman dünyasında geniş əks-səda doğurur. Belə ki, əsərin süjet xətti, qaldırılan problemlər, müəllifin irəli sürdüyü fəlsəfi fikir və məntiqi nəticələr, qəhrəmanların simvolik adları istər hakimiyyət dairələrində, istərsə də dini dairələrdə müəllifin ünvanına narazılıq yaradır, ona təzyiqləri gücləndirir. Məhz bu səbəbdəndir ki, 1959-cu ildən başlayaraq “Əl-Əhram” qəzetində hissə-hissə çap olunan roman ilk dəfə tam şəkildə yalnız 1967-ci ildə Beyrutda işıq üzü görür. Misirdə isə N.Məhfuz Nobel Ədəbiyyat mükafatına layiq görüldükdən sonra (1988) bu romanın çapına icazə verilmiş və nəşr olunan əsərlər külliyyatına daxil edilmişdir.

Əsərdə cəmiyyətdə hökm sürən haqsızlığın, ədalətsizliyin, özbaşınalığın, zülmün özəyi və səbəbləri açıqlanır. Cahillik və elm, mütilik və cəsarət, tamahkarlıq və gözütöxlük, xəyanət və sədaqət kimi təzadlar üzərində qurulmuş maraqlı süjetlər, Cəbəlayyi nəslinin son nümayəndələrinin sehr-biliyə yiyələnib elmin köməyi ilə mübarizə yolunu seçmələri, əsər boyu qəhrəmanlarda izlədiyimiz unutqanlıq və heç vaxt insanı tərک etməyən şübhə hissləri dərin psixoloji anlarla işlənmişdir.

“Məhəlləmizin övladları” romanından sonra yaradılan “Oğru və itlər” (1962) [67; 132], “Payız və bildirçinlər” (1962) [69;

133], “Yol” (1964) [67; 134], “Dilənçi” (1965) [135], “Nil üzərində çərənçilik” (1966) [136] və “Miramar” mehmanxanası” (1967) [70; 137] kimi əsərlərlə Məhfuz yaradıcılığının davam etdiyini, əvvəlki mərhələlərdə qazanılan ənənə və nailiyyətlərin daha da təkmilləşməsinə, tənqidi realizmin dərinləşməsinə və başqa xarakterik çalarlar qazanmasını görürük. İstər “Məhəlləmizin övladları”, istərsə adıçəkilən digər romanlarında yazıçı tənqidi realizmi məişət çərçivəsindən çıxararaq, gündəlik qayğı və ab-havadan uzaqlaşdıraraq, daha dərin psixoloji aspektdə, ictimai və fəlsəfi yöndə işləyir. Bu mərhələdə N.Məhfuz seçdiyi ideyanı əsərin subyektinə, əsas qəhrəmanına çevirərək süjet xəttini bu mücərrəd “obraz” ətrafında dolandırır. Məsələn, Qərbin polis romanları ruhunda yazılmış “Oğru və itlər”, “Yol” romanlarında hər cür güc tətbiq etməni, zorakılığı pisləyən N.Məhfuz Qahirənin kriminal həyatından bir hadisə verməklə kifayətlənmir, Səid Mehran, Sabir kimilərini əhatə edən, cinayətə sürükləyən mühiti tənqid edir.

“Dilənçi” və “Nil üzərində çərənçilik” romanlarında isə müəllif göstərir ki, insan üzləşdiyi çətinlik və problemlərdən qaçmaqla qurtula bilməz, sıxıntılar yerindəcə həll edilməli, üst-üstə qalanmamalıdır. Beləcə, “Dilənçi” romanının hər şeyə nail olmuş, gözəl ailəsi, övladı, evi olan qəhrəmanı – Ömər əl-Həmzai daxilində qalaqlanmış mənəvi iztirabların girdabına düşərək baş götürüb real həyatdan uzaqlaşır, çarəni özünü ətraf aləmdən təcrid etməkdə görür. Müəllif obrazın öz-özü ilə apardığı dialoqların köməyi ilə onun keçirdiyi dərin psixoloji anları, iztirabları, xatirələri açıqlayır.

Eyni ideya və oxşar problemlə müəllif “Nil üzərində çərənçilik” romanında da çıxış edir. Məmur Ənis Zəki, jurnalist və tənqidçi Əli əs-Səid, aktyor Rəcəb əl-Qazi, novella yazarı Xalid əz-Zuz, vəkil Mustafa Raşid gündəlik həyat qayğılarından ayrılıb hər axşam işdən sonra Nil üzərində “sevimli” qayıqlarında, ətraflarında baş verən faciə və göz yaşlarına biganə halda əsl çərənçiliklə, boş söhbətlərlə məşğul olurlar [40, s. 28-30]. Onlar maşına minib sürətlə şütümlə problemlərdən qaça biləcəkləri-

ni, real həyatdan uzaqlaşma biləcəklərini düşünürlər. Nə qədər yanlış və aciz bir çıxış yolu! Müəllif qayığını hər şeyi zarafata, əyləncəyə çevirən bu insancıqların sonsuz bəşər dəryasında kiçik bir naməlum ada kimi verir.

N.Məhfuzun “Miramar” mehmanxanası” romanı isə daxili quruluş etibarilə yazıçının yaradıcılığında yeni bir səhifə açmışdır. Əsərin süjet xətti, baş vermiş hadisə ayrı-ayrı qəhrəmanların dilindən tamamilə müxtəlif cür danışılır. Bu cür nəqlətmə oxucunu daha çox maraqla saxlayır, baş vermiş hadisəyə hər bir obrazın dilində yenidən qayıtmağa, fərdi nöqtəyi-nəzərdən qiymət verməyə, obrazın dünyagörüşündən çıxış edərək hadisəni anlamağa imkan verir ki, bu da onu qəhrəmanlarla birbaşa təmasa salır.

Əsərdəki hadisələr İsgəndəriyyədə, “Miramar” mehmanxanasında baş verir və müəllif “Qahirə romanları” silsiləsindən olan məlum romanlarında (“Yeni Qahirə”, “Xan əl-Xəlili”, “Əl-Mıdaqq döngəsi”, “İlgım”, “Başlangıç və son” və “Trilogiya”) Qahirə mühitini təsvir etdiyi ustalığı və oxşarlıqla İsgəndəriyyə mühitini, mehmanxananı, oranın sakinlərini təsvir edir. Bu təsvirlər də E.Zolyanın, O.Balzakin Parisi təsvirlərini xatırladır. Mehmanxananın təsvirində, hətta qəhrəmanların seçilməsində və təqdimində belə O.Balzakin “Qorio ata” əsərindəki dul qadın madam Vokenin mehmanxanasının, mehmanxana sakinlərinin heyrətamiz surətdə oxşar izlərini tapmaq olar [2].

“Miramar” mehmanxanası”ndan sonra N.Məhfuzun roman yaradıcılığında bir fasilə yaranır. Belə ki, iyirmi ildən artıq müddətdə ardıcıl olaraq ideyaca bir-birindən daha dərin, müxtəlif ədəbi quruluş və rəngarəng məzmunlu böyükü-kiçikli romanlar yaratmış yazıçı ədəbi janrı dəyişir. O, 60-cı illər və 70-ci illərin əvvəllərində **YARADICILIGININ BEŞİNCİ MƏRHƏLƏSİNİ** hekayə janrına həsr edir. Məhfuz ədəbi yaradıcılığının bu mərhələsini "hekayələr mərhələsi" adlandırsaq, heç də səhv etmərik.

Onun bu mərhələdə yazdığı və dövrün nəbzini tutan hekayələri süjet baxımından nə qədər qısa olsa da, qoyulan ideya və qaldırılan problem baxımından bir o qədər dərin olmuş, hər birində bəşəriyyəti oyadacaq həyəcan təbilinin səsi eşidilmişdir.

Bu əsərlərdə izlənən ideya çox vaxt oxucuya birbaşa yox, dolayısı, məntiqi-rasional yanaşma yolu ilə, simvolizmlərin köməyi ilə çatdırılır. Bu qısa hekayələrin qəhrəmanları yazıçının roman qəhrəmanlarını xatırladır, Məhfuz romansevərləri tanış obrazlarla rastlaşır. Və əslində bu hekayələrdəki qısa süjetlər bütöv bir romanın — “Misir” adlı salnamənin ayrı-ayrı süjetlərini, qəhrəmanları isə “Misir” adlı nəslin övladlarını xatırladır.

Yaradıcılığının bu mərhələsində yaratdığı “Allahın dünyası” (1963) [138], “Əxlaqsız ev” (1965) [139], “Qara pişik” meyxanası” (1968) [140], “Çardaq altında” (1969) [142], “Başlanğıc və sonu olmayan hekayə” (1971) [143], “Bal ayı” (1971) [144], “Cinayət” (1973) [141] adlı hekayə məcmuələrində toplanmış əsərlərində N.Məhfuz ədalət və haqsızlıq, zənginlik və yoxsulluq, işıq və zülmət, məhəbbət və nifrət, inam və şübhə, sədaqət və xəyanət, tərəqqi və cəhalət, mühafizəkarlıq və novatorluq kimi təzadlar işığında yalnız məişət məsələlərinə toxunmaqla kifayətlənmir. Yazıçı həmçinin həmin dövrdə Misirdə baş verən çoxsaylı tarixi hadisələri əsərlərində əks etdirir: prezident Camal Əbdül Nasirin (1954-1970) ölkədə apardığı daxili siyasət, demokratiya prinsiplərinin pozulması, ölkənin maarifpərvər və ziyalı təbəqəsinə qarşı repressiyalar, 1967-ci il iyun hadisələri və s.

Bəzi tədqiqatçılar Məhfuz yaradıcılığının 1960–70-ci illərini “Allah axtarışı” dövrü saymışdır. Livanlı ədəbiyyatşünas Corc Tarabişi Məhfuz yaradıcılığına həsr etdiyi əsərini belə “Nəcib Məhfuzun rəmzi səyahətində Allah” adlandırmışdır. Onun fikrincə, yazıçının əsərlərinin qəhrəmanlarının həyat qayəsi Allahı tapmaqdır. Həqiqətən də, Məhfuzun əksər qəhrəmanları həyatın mənasını, onun sirrini, səadət mənbəyini müxtəlif rəmzi adlarla pərdələnən Allahda axtarmağa və tapmağa çalışırlar, lakin uğur qazana bilmirlər.

1970-ci ildə Camal Əbdül Nasirin vəfatı, yeni seçilmiş prezident Ənvər Sadatın başladığı “İqtisadiyyatın liberallaşdırılması” və “Açıq qapı” siyasəti, 1973-cü il oktyabr savaşı, İsrail və Misir arasında bağlanmış Kemp-Devid sazişi (1978), 1981-ci il oktyabr ayında hərbi nümayiş zamanı Ənvər Sadatın qətlə yeti-

rilməsi və 70-80-ci illərdə bu hadisələrin məcrasında gedən digər siyasi hadisələr Məhfuz **YARADICILIĞININ ALTINCI, SONUNCU MƏRHƏLƏSİNİN** əsasını təşkil edir. Öncəki on il müddətində qısa hekayələrlə dövrün nəbzini tutan qocaman yazıçı yaradıcılığının həmin dönməndə əvvəlki ənənələrinə qayıdaraq yenə roman janrına müraciət edir və bu mərhələni 1972-ci ildə yazdığı avtobioqrafik xarakterli “Güzgülər” [68; 145] romanı ilə başlayır.

N.Məhfuzun bu romanı həmin dövr ədəbi mühitində yaranmağa başlayan tələblərə tam müvafiq gəlir. Belə ki, yuxarıda sadalanan siyasi hadisələr burulğanında xalqın ziyalı təbəqəsi hadisələrin səbəbini, problemin həlli yollarını Misirin tarixi keçmişində, yaxın dünənində axtarırdılar. N.Məhfuzun avtobioqrafik xarakterli bu əsərini əlli beş güzgüdə obrazların əksindən kənara çıxaraq, bütöv böyük bir güzgü kimi nəzərdən keçirdikdə aynaya Misirin müxtəlif sosial təbəqələrinin, müəllifin, həmkarlarının, dost və tanışlarının əksi düşdüünün şahidi oluruq.

Bu əsərdən sonra yazdığı “Yağış altında məhəbbət” (1973) [146], “Karnak” (1974) [147], “Hörmətli cənab” (1975) [148], “Bizim küçənin hekayətləri” (1975) [149] və digər əsərlərində müəllif taleyinə mövcud hadisələrin formalaşdırdığı cəmiyyətdə yaşamaq yazılmış insanların, repressiya qurbanlarına çevrilmiş misirlilərin faciəli durumunu, yüksək mənsəb arzulayan məmurların səylərini məişət mövzusu ruhunda təsvir etməklə yanaşı, həm də siyasi kontekstdə açıqlayır. Yazıçı qəhrəmanlarının dili ilə mövcud siyasi mühitin qüsurlarını, sosial şəraitin eybəcərliklərini qamçılıyır, onların siyasi baxışlarını, ümidlərini, Misirin gələcəyi barədə arzularını ifadə edir.

Bu əsərlərin ardınca yazdığı “Harafuşlar dastanı” (1977) [150], “Min bir gecə” (1982) [151] adlı romanları ilə N.Məhfuz zamanı dəyişib orta əsrlərə qayıdır, lakin cəmiyyət qarşısında duran, onu düşündürən məsələləri dəyişmir, onları sadəcə tarixin axarında şərh edir. O, qaldırdığı məsələləri yalnız Misir cəmiyyəti deyil, bütün bəşəriyyət qarşısında vacib bir mərtəbəyə çatdırır. Beləcə, Aşurun nəslinin simasında (“Harafuşlar dastanı”) bü-

tün bəşər övladlarının, bir küçənin daxilində isə bütöv bir dünyanın təsvirini verir.

1979-cu ildə yazığının daha iki hekayə məcmuəsi işıq üzü görür: “Ehramın zirvəsində məhəbbət” [152] və “Şeytan vaizlik edir” [153]. “Bir saat qalıb” (1982) [154], “Taxta qarşısında” (1983) [155], “Rəhbərin qətl günü” (1984) [156] adlı romanlarını yazmaqla isə N.Məhfuz bir daha müasir siyasi həyatı öz ideoloji süzğəcindən keçirir.

“Taxt qarşısında” romanında firon Xufudan tutmuş Misir prezidenti Ənvər Sadata kimi taxt önündə ayrı-ayrı rəhbərlər durur. Bu rəhbərlərin hakimiyyəti dövründə Misirin nəyi əldə edib, nəyi itirməsindən, onların Misirin mənafeyi və maraqları naminə hansı addımları atmasından, apardıqları mütərəqqi və qeyri-mütərəqqi islahatlardan bir tarixçi-politoloq kimi bəhs edir. “Bir saat qalıb” və “Rəhbərin qətl günü” romanlarında da ayrı-ayrı ailə salnamələrinin fonunda yenə tarixi hadisələrin xarakter və gedişini izah edir, qəhrəmanların taleyini siyasi hadisələr axarında açıqlayır, onların iradəsini bu gərgin atmosferdə sınağa çəkir.

Qeyd edilməlidir ki, yaradıcılığının bütün mərhələlərində olduğu kimi, ömrünün son illərində yazdığı əsərlərində də müdrik qələm sahibi yalnız Misirdəki həqiqətləri deyil, ümumbəşəri reallıqları təcəssüm etdirmişdir. Bu xüsusda onun 1983-cü ildə yazdığı “İbn Fatumənin səyahəti” romanı xüsusi vurğulanmalıdır.

Əsər səyahətnamə xarakteri daşısa da, müəllifin siyasi-ideoloji baxışlarından xali deyil. Romanın adından da göründüyü kimi, əsərin əsas qəhrəmanı İbn Fatumədir, süjet xətti onun səyahəti üzərində qurulub. Qəndil İbn Məhəmməd əl-İnabi adlı gənci ögey qardaşları təhqir etmək məqsədilə İbn Fatumə deyə çağırırlar. Günlərin birində həmin gənc ədalətin tam hökm sürdüyü, xoşbəxtlik və əmin-amanlıq ölkəsi Cəbəli görmək məqsədilə səyahətə çıxır. Karvanla səyahətə çıxan qəhrəman dörd ölkədə olur, yəni ancaq bu ölkələrdən keçməklə Cəbələ çatmaq mümkündür. Əslində, burada müəllif maraqlı simvolizmə yol verir - tam ideal idarə sistemi olan ölkəyə çatmaq üçün dörd ictimai qu-

ruluşdan keçən yolu insanın bir ömür yaşayaraq kamilləşməsi ilə eyniləşdirir.

Belə ki, qəhrəman erkən gənclik yaş dövrünü tarixi-ictimai quruluşun ilkin dönəmi – quldarlığın hökm sürdüyü Məşriqdə yaşayır. Məşriqdə quldarlıq quruluşunun tam təsviri verilir – bu məmləktə Aya sitayiş edilir, biri qul doğulmuş, digəri ağa, biri həmişə işləyir, digəri heç işləmir. Quldarlıq quruluşunda olduğu kimi, insanlar bu məmləkətdə pulla satın alınır. İbn Fatumə də burada bir qızı görür, sevir. Amma onunla islam şəriətinə uyğun ailə qurmaq istəsə də, mümkün olmur. Buranın qanunlarına uyğun olaraq qızı atasına pul ödəməklə satın alır.

Başqa bir həqiqət budur ki, bu gün bir çox inkişafdan geri qalmış dövlətlərdə, ələlxüsus Afrika qitəsində quldarlıq ictimai quruluşu tarixi bir dönəm kimi mövcud olmasa da, Məşriqdə təsvir olunan həyat tərzi yaşanır. “Xalqa gəlincə, təbiətin mərhəmətinə buraxılıb. Xəstələr təcrid edilir, ta ki sağalana, ya da ölüb qurd-quşa yem olana qədər” [157, s.11]. Bu dövlətlərdə hakimiyyət xalqı “Bu həyatda heç nə əbədi deyil, hər şey yox olacaq” [157, s.15] ideyası ilə doyurur.

Daha sonra övladını islam əxlaqı və ruhunda böyütməyə çalışdığı üçün İbn Fatuməni ailəsindən ayıraraq ölkədən qovurlar və o, məcbur olub karvanla növbəti ölkəyə səfər edir. Yəni quldarlıq hökm sürən Məşriqdə yaşadığı müəyyən zaman kəsiyindən sonra növbəti ictimai quruluşu adlayır. Növbəti dayanacaq Hirədə mövcud olan feodalizm ictimai quruluşu isə ölkənin müdriki Dizinqin dilindən belə ifadə edilir:

“Müqəddəs ailədən hökmdar, yüksək təbəqədən isə kənd təsərrüfatı və istehsalatda işləri idarə etmək üçün şəxslər seçilir. Qalan camaatın nə müqəddəsliyi, nə də istedadı vardır, fiziki əməklə məşğul olurlar, biz isə onları yedizdiririk. Onlardan aşağıda heyvanlar, daha aşağıda bitkilər və cansız cisimlər durur. Mükəmməl idarəetmə rejimi hər kəsi öz yerinə qoyur...” [157, s. 23]

Daha sonra müəllif həmin ictimai quruluşu da geniş təsvir etməklə, əslində bu gün mövcud olan və feodalizmdən fərqlənən real idarəçilik sistemlərinin eybəcərliklərini açıqlayır:

“Biz çalışırıq, yüksək təbəqə inkişaf etsin, daha da güclənsin və başqalarından yüksəkdə dursun. Onların gözəl təhsil almasına çalışır, sağlamlıqlarına nəzarət edirik. Yerdə qalanlarda isə itaət və aza qane olma psixologiyasını möhkəmləndiririk. Biz onları hər kəsin qəlbində olan mənəvi zənginliyə səsləyirik ki, bu onlara səbir, taleyi ilə barışmaq və sakitlik aşılayır...” [157, s. 23]

Beləliklə, N.Məhfuz inkişaf etmiş, mükəmməl siyasi idarəetmə sisteminə malik olduğunu iddia edən bəzi dövlətlərdə bu gün də feodalizm qalıqlarının olduğunu Hirənin timsalında verir: “Bu dövlətlərdə siyasi rejimə etiraz edən, fərqli düşüncə tərzinə malik insanlar edam edilir, zindanlara atılır. Zindandakılar əqidələrinə və siyasi baxışlarına görə həbs edilib. Onların tək günahı odur ki, hökmdarın ədaləti və insan azadlığını tapdalayan əməllərini ifşa etmişlər” [157, s. 26].

Bu ölkədə müəllif hər bir tarixi ictimai quruluşun dəhşətli reallığı – müharibə mövzusunə toxunur, bütün müharibələrin ədalət, azadlıq və müstəqillik bəhanəsi ilə mənfəət naminə aparılmasından bəhs edir. Eləcə də daha bir simvolizm elementi təqdim edir – keçmişdə bütün müharibələrin səbəblərindən birinin su hövzələri olduğunu vurğulayan müəllif bunu dövrün reallığı ilə əlaqələndirir və hazırda dünyada baş verən müharibələrin, qarşıdurmaların məqsədinin neft hövzələri olduğuna işarə edir.

Növbəti dayanacaq Hələbdir. Yazıçı yenə müxtəlif simvol-larla oxucunu düşünməyə məcbur edir. Əsərdə Hələbin timsalında Amerika Birləşmiş Ştatlarının təsviri verilir, ictimai-siyasi quruluşların tarixi təkamülünə müvafiq olaraq isə kapitalizmdən bəhs edilir. Hələb (ABŞ) – azadlıqlar ölkəsi kimi təsvir olunur: “Burada bütün konfessiyalar təmsil olunur. Müsəlmanlar da var, xristianlar da, buddistlər də, hətta ateistlər və bütpərəstlər də” [157, s. 32].

Burada söz, fikir, vicdan, seçim azadlığı var, əsərin qəhrəmanı bəzilərinin küçələrdə şüarlar qışqıraraq sərbəst şəkildə tələblərini səsləndirmələrinin şahidi olur. Onu daha çox təəccübləndirən isə nümayişçilərin tələblərini dəstəkləməyən polislərin onları çox sakit müşayiət etməsidir. İbn Fərumə öz ölkəsində

yoxsul gün-güzərandan və vergilərin artırılmasından (müasir dövrdə işsizlikdən, istehlak məsullarının qiymətlərinin, enerji tariflərinin artırılmasından və s.) narazılıqlarını bildirmək üçün küçələrə çıxan insanlarla müqayisədə burada seksual azlıqların münasibətlərinin rəsmiləşdirilməsini tələb edən insanlara qarşı göstərilən münasibətin fərqli olduğunu görür.

Burada tanış olduğu idarəetmə sistemi, siyasi quruluş da İbn Fətməni heyran edir. Səsvərməli seçki sistemi hökm sürür, insanlar rəhbər vəzifələrə pulu, imkanı, kiminsə qohumu olduğu üçün deyil, ağılı, bacarığı və təcrübəsinə görə təyin edilir: “Bizim dövlətə başçı seçki yolu ilə seçilir və o, yüksək mənəviyyəti ilə üstün durmalı, yaxşı alim, siyasətçi olmalıdır. On il hakimiyyəti idarə edir, istefaya gedəndən sonra onun yerini Ali Hakim tutur. Sonra həmin istefa vermiş başçı, eləcə də yeni namizədlərin iştirakı ilə yenidən seçkilər keçirilir. Müsəlmanların bəşər qarşısında böyük xidməti var ki, məhz onlar ilk dəfə bu sistemi yaradıblar. Dövlət başçısının yanında müxtəlif məsələlər üzrə ekspertlərdən ibarət şura fəaliyyət göstərir ki, məhz onlar başçıya kömək edirlər... Kənd təsərrüfatı, sənaye və ticarətə gəlincə, bu işlərlə peşəkar vətəndaşlar məşğul olurlar” [157, s. 32-33].

Yazıçı müharibə mövzusunda Hələbdə bir daha qayıdır. Bu ölkə də müharibəyə hazırlaşır və bunun üçün “müqəddəs səbəb” göstərir – başqa xalqların hüquqlarını, azadlıqlarını təmin etmək, ədaləti bərpa etmək. Əslində isə reallıq başqadır: “Hələb Məşriq və HİRƏnin azad edilməsi məqsədilə deyil, torpaq, zavod sahiblərinin maraqları naminə öz xalqının oğullarını qurban vermişdir. Bu, prinsiplər naminə deyil, karvan tacirlərinin maraqları naminə müharibədir” [157, s. 39-40].

Və çox təəssüf ki, N.Məhfuzun təqdim etdiyi bu reallıq da im ABŞ siyasəti üçün aktual olmuşdur. Əfqanıstanda, İraqda, Suriyada apardığı müharibələrdə çox sayda insan itkisi ilə üzləşən ABŞ demokratiya, azadlıq müdafiəçisi kimi öz prinsiplərindən əl çəkmir. Və müdrik, uzaqgörən yazıçının vəfatından illər sonra bu əsər yenə günümüzün reallıqlarını inikas etdirir. Azadlıqdan bəhs edən ABŞ və Avropa dövlətləri Misirdə, Suriyada,

İraqda və başqa dövlətlərdə baş verən hadisələrdən öz maraqları dairəsində istifadə edirlər. Silah, dərman sənayesinin gəlirləri, enerji yataqları naminə süni müharibə ocaqları, qarşıdurmalar yaradırlar.

İbn Fatumənin növbəti dayanacağı Amanın simvolunda isə müəllif son ictimai quruluş sosializm sistemli Sovet İttifaqını nəzərdə tutur, keçmiş Sovetlər Birliyinin ideologiya və siyasi kursunun “ədalət, bərabərlik və himayəçilik” prinsiplərini təhlil edir: “Yalnız bizim dövlətdə nə varlı, nə də kasıb var. Burada bərabərlik hökm sürür. Bütün evlər eynidir, nə saray var, nə imarət, böyük, kiçik fərqli ev yoxdur. Əmək haqqında da fərq cüzidir, hamıda eynidir, yalnız işlədiyi işə görə fərqlənənlərdən savayı. Ən aşağı əmək haqqı belə hörmətli bir şəxsin ev, yemək, geyim, təhsil alması, mədəniyyət ocaqlarına getməsi və əylənməsi üçün yetərlidir” [157, s. 44].

Daha sonra N.Məhfuz Amanın təmsalında Sovet imperiyasının idarəetmə sistemini açıqlayır: “Bizdə dövlətin başçısı seçki yolu ilə seçilir. Onu inqilabın başında duran, ölkənin müxtəlif guşələrindən alimlər, hakimlər, sənayeçilər, kəndlilər, hərbcilər və təhlükəsizlik xidmətinin əməkdaşları seçirlər. Onlar bu vəzifəni ömürlük icra edirlər, amma siyasi kursdan yayınanlar dərhal vəzifədən kənarlaşdırılır... Dövlət başçısı ordu, təhlükəsizlik qüvvələri, kənd təsərrüfatı, sənaye, elm və incəsənətə rəhbərlik edir. Dövlət hər şeyin sahibidir, tabeliyində olanlar isə işçilər və məmurlardır...” [157, s. 46]

Lakin müdrik yazıçı burada insanların öz müqəddəratlarını həll etmək hüququ olmadığını da vurğulayır. O, Sovetlər Birliyinin söz, ideya, əqidə, siyasi baxış azadlığını boğan vəhşi represiyalar siyasətini tənqid edir, “satqın”, “xalq düşməni” adı ilə damğalanan, vətənə, siyasi kursa xəyanətdə ittiham olunanları xatırlamağı unutmur:

“ - Xalq düşmənləri kimlərdir?

- Özbaşınalığa yol açan torpaq və fabrik sahibləri. Dövlət uzun və amansız vətəndaş müharibəsindən sonra onları məğlub edib” [157, s. 45].

Əsərin 1983-cü ildə yazıldığını, həmin dövənlərdə Sovet İttifaqı ilə Misirin dərın dostluq və yüksək əməkdaşlıq münasibətlərində olduğunu nəzərə alsaq, yazarın nə qədər cəsərətli və uzaqgörən baxışlara malik olduğu xoş heyrət doğurur.

Nəhayət bütün bu ictimai quruluşları yaşayan bəşər övladının son dayanacağı Qürub ölkəsi olur. Müəllif bu adı da təsadüfi seçməmişdir. “Qürub” sözünün “Günəşin batdığı an”, “son”, “bitmək, yekunlaşmaq” kimi hərfi mənaları vardır. Və bu ölkə artıq insan həyatının bitdiyi yer, o biri dünyadır. Bu simvolik elementlə də yazıçı axtarılan ideal ölkə, cəmiyyət, siyasi sistemin əslində real deyil, yalnız arzularda, xüyalarda mövcud olduğunu bildirir.

Əsər ədəbi simvolizm elementləri ilə zəngin olduğu qədər mistik səyahətnamə kimi də nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, səyahətnamələrə xas elementlər romanın özəyində iştirak edir. Məlum olduğu kimi, tarixi eramızdan əvvələ gedib çıxan ilk səyahətnamələrin ədəbi janr kimi formalaşmasının kökündə səyahələrin gündəlikləri, yol qeydləri durmuşdur. Bu əsərlərin xarakterik cəhəti səyyah tərəfindən səfər edilən ölkələrin, yerlərin, xalqların coğrafi, etnoqrafik və sosial mənzərəsinin təsvir edilməsidir. Səyahətnamələri ədəbi janra daha çox yaxınlaşdıran əsas xüsusiyyət isə odur ki, hər bir səyahətin mərkəzində mütləq bu və ya digər yerə səfər edən səyyah, təhkiyəçi, yəni obraz durur. Və bütün bu ədəbi-nəzəri məsələlərin “İbn Fatumənin səyahəti”ndə mövcud olması romanı səyahətnamələrə yaxınlaşdırır, maraqlı simvolizm elementləri isə onu mistikləşdirir və aktual edir.

Bundan sonra qocaman yazıçı ömrünün son baharında “Səhər və axşam söhbəti” (1987) [158], “Kuştumur” (1988) [159], “Gecə çağı” [160], “Məhəbbət əsri” [161], “Qızılgül sabahı” [163], “Yalançı şəfəq” [162] kimi əsərləri ərsəyə gətirməklə ümumilikdə 34 roman, 350 hekayə, 15 ssenari, 5 pyes və yüzlərlə məqalədən ibarət zəngin bir irsi bəşəriyyətə miras buraxmışdır.

NƏCİB MƏHFUZ YARADICILIĞINDA İNSANIN MAHIYYƏTİ VƏ TƏKAMÜLÜ

Görkəmli yazıçı Nəcib Məhfuzun yaradıcılığını hətta öləri gözdən keçirmək kifayətdir ki, qədim şərq fəlsəfəsi və müasir qərb fəlsəfəsinin insanın varlığına, mahiyyətinə dair konsepsiyalarının onun bədii əsərlərinə hopmasının şahidi olasan. Onun ədəbi yaradıcılığına nəzər saldıqda fəlsəfə şöbəsində ali təhsil alması (1930-1934), iki il estetikaya dair magistr dissertasiyası üzərində işləməsi, bir sözlə, fəlsəfə ilə maraqlanmasının dərin izlər buraxdığını görürük. Yazıçı bütün əsərlərində insanı həm fəlsəfi, həm də sosioloji varlıq kimi işləmiş, psixoloji müşahidələri daha qabarıq vermişdir.

Fəlsəfi dünyagörüşünü əvvəl “Materiya və ruh arasında fəlsəfə”, “Sokrataqədərki fəlsəfənin inkişafı” (1931), “Berqsona görə gülüşün təbiəti” (1933), “Berqsonun fəlsəfəsi” (1934), “Fəlsəfənin mahiyyəti” (1934) və s. bu kimi məqalələrində açıqlayan, sonradan bədii yaradıcılığında ədəbi qəhrəmanlarının üzərində praktik təkmilləşdirən N.Məhfuz hələ gənc yaşlarında Salsama Musanın sosialist proqramının təsiri altında formalaşmış baxışlarını, utopik fikirlərini, yüksək sivilizasiyalı cəmiyyət haqqında mühakimələrini hər əsərində, hətta kiçik hekayələrində belə ifadə edir. S.Musa özünün sosialist proqramında, hətta insanın insan tərəfindən istismarının ləğv edilməsi naminə belə zor, güc işlədilməsini qəbul etmirdi. Eyni ideya, qeyd etdiyimiz kimi, nəinki N.Məhfuzun iri həcmli, geniş mövzulu romanlarında, hətta hekayələrində belə kredo seçilmişdir. N.Məhfuz hər cür zoru, zülmü, işgəncəni, güc tətbiq etməni, zəifin güclünün əli altında əzilməsini, ədalətin üzülməsini, günahsızın başı üzərində dolanan haqsızlığı, zalımın, nadanın qələbəsini qəbul edə bilmir, bununla bərişə bilmir. “Qorxu”, “Cabbar” və s. bu kimi kiçik hekayələrində bu bəşəri problemi əks etdirən N.Məhfuz “Tələlərin oyunu”, “Məhəlləmizin övladları”, “Oğru və itlər”, “Yol” romanlarında bu ideyanı daha qabarıq, geniş şəkildə işləmişdir. Müəllif Səidi (“Oğru və itlər”) sevir, başa düşür, iztirablarını

onunla birgə yaşayır, amma zaman və məkanı, təsadüf və zərurəti ona tabe edərək, onun mübarizə üsulunu qəbul edə bilmir.

N.Məhfuzun həmin sosialist proqramından irəli gələn digər siyasi baxışları da əsərdən-əsərə təkamül edərək dəyişir. “Torpaq firona məxsusdur, fəllahlar isə onun torpağa cavabdehləridir. Onlar bu torpağı əkib-becərir və yaşamaq üçün kifayət edəcək paylarını götürürlər. Qalan gəlir isə fironun xəzinəsinə gedir ki, o da bunu ümumi mənfəət üçün sərf edir. Bütün misirlilər qanun qarşısında bərabərdir, hər kəs göstərdiyi xidmətə görə yerini tutur” [123, s.161]. “Fivlər vuruşur” romanının əsas obrazı Axmosun müraciətindən olan bu qısa parçada torpaq firona məxsus olsa da, torpağın əsl sahibi kəndlilərdir. Torpağı kəndlilərə verən N.Məhfuz liberal konstitusiyalı monarxiyanı da qəbul edir, cəmiyyətin başında ədalətli, xalqın zəhmətini qiymətləndirib onu düşünən hökmdarı istisna etmir. Sosializm cəmiyyətində, uzun illər dünyanın ən böyük sosialist dövləti Sovet İttifaqında şüar olmuş “Hər kəsə bacarığına görə, hər kəsə əməyinə görə” ideyası da yazıçının “Hər kəs göstərdiyi xidmətlərə görə yerini tutur” fikrində əksini tapır. 1972-ci ildə verdiyi müsahibələrindən birində N.Məhfuz bu fikrə yenə qayıdır: “Sosial quruluşun əsasını xüsusi mülkiyyətin ləğvi təşkil etməlidir. Hər bir insan öz bacarığına görə yer tutmalı, rəhbər vəzifələrdə başqalarına xeyir gətirə biləcək şəxslər oturmaldırlar”.

“Bütün misirlilər qanun qarşısında bərabərdirlər” – fikri isə demokratik cəmiyyətin keyfiyyətini özündə ehtiva edir. Eyni zamanda istər bu çıxışda, istər digər tarixi romanlardakı hökmdar-xalq münasibətlərində, dövləti idarə üsullarında N.Məhfuzun ədalətli, bərabər hüquqlu cəmiyyət haqqında utopik fikirləri, “ideal şəhər” xeyalları əks olunur.

Bir qədər sonra N.Məhfuzun “ideal cəmiyyət” qurulması, “ideal hökmdar” haqqında utopik xeyallarının puç olduğunun şahidi oluruq. O, ideal cəmiyyətin əsas yolunu maddi dəyərlərin cəmiyyətdə ədalətli, bərabər bölünməsində görür. Məamun Rizvan və Əli Tahənin (“Yeni Qahirə”) bir-birindən fərqli “islam” və “sosialist” proqramlarının da ortaq məxrəci bu məsələdir.

Məamunun fikrincə, islamın beş əsas qanunlarından biri zəkat yolu ilə, imkansızlara könüllü əl tutmaq, pay ayırmaqla bu ədalətə nail olmaq mümkündür. Beləcə, N.Məhfuz özünün sosializm haqqında fikirlərini qəhrəmanının dili ilə açıqlayır: “İslamın öz ağlabatan sosializmi var – zəkat. Əgər onu dəqiq gözləsən, islam insanın təbii hisslərinə güc göstərmədən sosial ədaləti təmin edir. Əgər sən dünyada həqiqi qardaşlığın, xoşbəxtlik və ədalətin bərqərar olmasını istəyirsənsə, bu elə islamdır!” N.Məhfuzun Məamun Rizvanın dilindən dediyi bu sözlər onu gah materialist, gah sufi, gah sosialist adlandıran islamyönlülər, tənqidçilər tərəfindən də biganə qarşılanma bilməzdi. Maddi dəyərlərin bərabər bölüşdürülməsi barədə fikirlər sonradan onun “Məhəlləmizin övladları” (1959) romanında daha da qabarıq verilir, təkmilləşir.

N.Məhfuz hələ gənc ikən yarımçıq qoyduğu fəlsəfi fəaliyyətini hərarətlə, böyük fəallıqla öz qəhrəmanlarında yaşayır. Əksər romanlarında (bəlkə də, demək olar ki, bütün romanlarında) fəlsəfə tarixinin səhifələrindən sitatlar gətirməklə, istər antik dünya fəlsəfəsi, istər müasir fəlsəfi cərəyanların və təlimlərin əsas nümayəndələrinin adını çəkməklə kifayətlənmir, qəhrəmanlarının dünyagörüşündə dərin fəlsəfi biliklərini nümayiş etdirir. Onun qəhrəmanları yalnız fəlsəfi baxışları, çıxışları ilə seçilmir, bəziləri (gənc N.Məhfuz kimi) sırf fəlsəfə ilə məşğul olur. “Yeni Qahirə” (1945) romanında dörd gənc, elə müəllif universiteti bitirən ildə universiteti tərk edib həyat yollarına atılır. Onların dördü də yazıçının təhsil aldığı filologiya fakültəsini, ikisi isə məhz (N.Məhfuz kimi) fəlsəfə şöbəsini bitirib. Bu iki gəncdən biri Məamun Rizvan – Platon, Dekard, Paskal, Berqson fəlsəfəsini qəbul edən idealistdir. Onun idealist fəlsəfəsinə qarşı müəllif digər qəhrəmanı Əli Tahəni – onun materialist fəlsəfi baxışlarını, Hegel, Max, Ostvald, Oqyust Kantın materialist fəlsəfəsini qoyur. Burada müəllif yalnız adı çəkilən bu dahilərin adlarını sadalamaqla kifayətlənmir, qəhrəmanlarının dili ilə onların fəlsəfi ideyalarından sitatlar gətirir, fəlsəfi baxışlarını öz süzgəcindən keçirib inkişaf etdirir.

Romanda XX əsrdə vüsət almış yeni bir cərəyandan – elm, din və fəlsəfəni bir araya gətirmək cəhdlərindən söhbət açılır. Məamun Rizvan bu cərəyanı hərarətlə qəbul edənlərdəndir. Romanın başqa qəhrəmanı Əhməd Bədirinin obrazı ilə isə müəllif idealist və materialist fəlsəfəni orta q məxrəcə gətirən bir istiqamət – Məamun Rizvanla Əli Tahəni təmər küzləşdirən canlı məfhum yaratmışdır. O (Əhməd Bədiri), Məamun Rizvanla Əli Tahə arasında bərişdirici mövqe tutur.

“Xan əl-Xəlili” (1946) romanında isə Əli Tahə və Məamun Rizvan arasındakı fəlsəfi-həyati baxışlara dair fikir ayrılıqları Əhməd Raşid ilə Əhməd Akif arasında davam etdirilir. Əhməd Raşid keçmiş, bununla yanaşı dini inkar edir, onun “Safliq qardeşləri”, Əl-Qəzali, Maymonid, Aristotel fəlsəfəsinə qarşı Əhməd Akif Nitsşe, Freyd və Marksın ideyalarını qoyur.

Bəs, N.Məhfuz yaradıcılığında insan kimdir?

Hər şeydən əvvəl N.Məhfuz yaradıcılığında izlədiyimiz təkamül boyu insanın yalnız bioloji varlıq deyil, həm də və xüsusilə sosial varlıq kimi işləndiyinin şahidi oluruq. Beləliklə, N.Məhfuz yaradıcılığında aksiom: insan bioloji varlıq olmaqla yanaşı, həm də sosial varlıqdır. Yəni insan kimi bioloji təkamülün, şəxsiyyət kimi sosial təkamülün məhsuludur. N.Məhfuzun bədii əsərlərində bu aksiomdan irəli gələn konsepsiyaları isə belə təsnif etmək olar:

a) N.Məhfuz əsərlərinin şüarı, onun bütün yaradıcılığını izləyən qanun – həyat mübarizədir (dialektikanın qanunu – əksliklərin vəhdəti və mübarizəsi). Məhfuz qəhrəmanları elə hey mübarizədədir, istər yaşamaq uğrunda, istər ədalət naminə, hər hansı arzu və ya məqsəd naminə, azadlıq naminə və s. (“Tələlərin oyunu”, “Fivlər vuruşur”, “Yeni Qahirə”, “Trilogiya”, “Məhəlləmizin övladları”, “Hörmətli cənab” və s.) Və budur insanın əsl üzü, budur yaşamağın, varlığın sirri. Hötenin təbirincə desək:

“Yaşamaq istərsən, vuruş həmişə!

Azadlıq layıqdır o adama ki,

Atıla bu yolda hər an döyüşə!” [17, s. 3]

b) insan sabah və ya o biri gün, gec və ya tez dünyasını dəyişəcəyini bilə-bilə elə hey çalışır, işləyir, qurur-yaradır. Burada nikbinlik duyulur və N.Məhfuz əsərləri nikbinlikdən xali deyil (“Zəbəlavi”, “Xan əl-Xəlili”, “Məhəlləmizin övladları” və s.), amma bədbinlik də var. Məsələn, “Hörmətli cənab” romanında belə bir maraqlı səhnə təsvir edilmişdir. Baş direktor kreslosunu həyatının mənasına çevirən, yatanda yuxuda, ayıq olanda xəyalında görən Osman Bəyumi xəstə yatağında olarkən əvvəlcədən düzəltməyi məzarı yadına düşür, gözləri önündə canlanır. Müəllif açıqlayır ki, obraz (hər bir insan) əslində, elə məzar üçün, o biri dünya üçün yaşayır. Osman Bəyumi məzarının tikintisi üçün ən yaxşı bənnaları tutur, çoxlu pul xərcləyir, tez-tez ora gedib işlərin necə getməsi ilə, məzarının bər-bəzəyi ilə maraqlanır. Burada bədbinlik, hər şeyin mənasız, ötəri olduğu duyulur (Şopenhauer – “Həyat fəlsəfəsi”; Buddizm – “Həyat iztirabdır”).

c) N.Məhfuz insanı kollektivdən, cəmiyyətdən ayrı təsvir etmir və belə bir təsvirin qeyri-mümkünlüyünü, cəmiyyətin insan həyatında böyük rolunu vurğulayır (“Məhəlləmizin övladları”, “Güzgülər”, “Yağış altında məhəbbət” və s.). Məhfuz yaradıcılığında cəmiyyətsiz insan yoxdur. “Güzgülər” romanında Surur Əbd əl-Bakinin hekayətində müəllif cəmiyyəti bütöv bir tam kimi ifadə edərək, çox gözəl xarakteristikasını verir: “O, ruhən kor idi və başa düşə bilmirdi ki, müstəqil şəxsiyyət kimi mövcud deyil, nəhəng sosial bir orqanizmin yalnız kiçik bir hüceyrəsidir və yaşaması bu orqanizmin fəaliyyəti ilə qırılmaz surətdə bağlıdır” [68, s. 113-114]. Eyni zamanda bu cəmiyyət insanı həm gözəl, xeyirxah, həm də eybəcər, vəhşi edə bilər: “İnsanın əxlaqi təmizliyi özündən asılı olduğu qədər, ətrafından da asılıdır və əgər biz gözəl güllər becərmək istəyiriksə, onda onları bol işıq və təmiz hava ilə təmin etməliyik” (Kamiliyə Zəhran) [68, s. 236]. Bu ideya kiçik hekayələrdə də işlənmişdir: “Əxlaqsız ev”, “Şəkil” və s.

Bundan başqa, N.Məhfuz əsərlərində yalquzaq, cəmiyyətdən qaçan, yalnız özünü düşünən eqoist insan obrazları da vardır. Bu obrazların düşündüyünü Osman Bəyuminin dili ilə de-

sək: “Həqiqətən, insanın əsl həyatı – onun şəxsi həyatıdır” [66, s. 331]. Cəmiyyət, cəmiyyətdə baş verən proseslər bu obrazları yalnız onların maraqları çərçivəsində narahat edir.

ç) N.Məhfuz bəşər övladının arzularının sonsuz olduğunu qəhrəmanlarının arzularında, istəklərində ifadə edir. Arzular bitmir, arzu arzu doğurur, ümid, sabaha inam heç tükənmir (“Hən-zəl və polis”, “Zəbəlavi”, “Salam”, “Fürsət”, “Müttəhim” və s.). İnsanın arzular ehtirası N.Məhfuzun “Hörmətli cənab” romanının baş qəhrəmanı Osman Bəyuminin obrazında daha qabarıq verilir. Hər yeni mərtəbə, yeni vəzifə, istənilən nailiyyət sadəcə həmin an və ya uzağı bir neçə günlük sevinc doğurur. Obraz bu sevinci yaşayıb yeni arzulara keçir. Bu sevinc anları uzun yolda dayanacaqları xatırladır. Beləliklə, hər bir insanın özünün cızdığı, sonunda onu gözləyən əlçatmaz xoşbəxtlik və bu xoşbəxtliyə qədər öz dayanacaqları olan yolu var (Sufizm – təriqət, hal və məqamlar). Ümumiyyətlə, N.Məhfuzun bir çox qəhrəmanları – Abdul Bari (“Naməlum düşmən”), Cümə (“Görüş”), İbrahim əl-Urfəli (“Köhnə şəkil”), Rizvan əl-Hüseyni (“Əl-Mıdaqq döngəsi”) və b. sufizmlə bir təlim kimi maraqlanır, çətin anlarında çıxış yolu kimi onunla təsəlli tapırlar.

d) N.Məhfuz böyük psixoloq səriştəsi ilə insan xarakterinin ən incə və gizli nüanslarını tutur. Bəşər övladının bu xüsusiyyətlərindən biri onun unutqanlıığıdır. “Məhəlləmizin övladları” romanında yazıçı bunu cəmiyyətin əsl bəlası kimi verir. “Hörmətli cənab” romanında isə bu ümumbəşəri problemin daha maraqlı təsviri verilmişdir. Osman Bəyumi əsərin əvvəlində valideynlərinin məzarını tez-tez ziyarət edir, fikirlərini, uğur və sevinclərini, kədərini mərhumları ilə bölüşür. Romanın sonuna doğru isə artıq qəhrəmanı bu məzarlıqda heç görmürük. O, öz məzarının tikintisinin, bər-bəzəyinin qayğısındadır.

e) insanın daim xoşbəxtlik axtarışında olması, ona doğru can atması da N.Məhfuz əsərlərində vurğulanmışdır. Çox vaxt əsl xoşbəxtlik lap yaxında olur, lakin insan bunun fərqiə varmır. Necə ki, N.Məhfuz qəhrəmanları yanında olan əsl sədəti

görə, duya bilmirlər (“Zəbəlavi”, “Yol”, “Nil üzərində çərənçilik” və s.)

ə) N.Məhfuz qismətlə, alın yazısı ilə mübarizənin əhəmiyyətətsizliyini, insanların qəzəvü-qədər qarşısında acizliyini açıb göstərir. “Talelərin oyunu” tarixi romanının əsas qayəsini təşkil edən bu ideya həmin əsərdə ən parlaq boyalarla işlənmiş, hətta “Hadisə”, “Görüş”, “Əl-Kantu bazarı”, “Cabbar” və s. kimi kiçik hekayələrdə də mükəmməl verilmişdir. Onun bu və digər əsərlərində VII-VIII əsrlərdə Suriya, İraq, Misir və İranda yaranmış Cəbrilər (Cabbarilər) təliminin əsas ideyası oxunur – insan alın yazısının quludur (cəbbara – məcbur etmək). Cəbbarilər hesab edirlər ki, Allah insanı yaradarkən onun bütün xeyir və şər əməllərini də müəyyənləşdirmişdir, insanın iradəsinə tabe olan heç nə yoxdur, öz hərəkətlərinin sahibi deyildir, davranışı Allahın məcburiyyətinə tabedir [19, s. 34-35]. Və bu fikir N.Məhfuzun “Allahın işləri” hekayəsinin finalında İbrahim əminin bir kəlmə cavabında daha bariz təsbitləşir: “De görüm, bu işi tutmağa səni kim məcbur etdi, özü də yaşının bu çağında?”

İbrahim əmi gülümsündü, barmağını yuxarı qaldıraraq mızıldandı:

- Allah” [13, s. 192].

Və yaxud digər əsəri “Xan əl-Xəlili” (1946) romanında Nunu adlı 50 yaşlı obrazın hava hücumu zamanı heç vaxt qorunmaq üçün xüsusi daldanacaqlara getmədiyi verilir və o bunu belə izah edir ki, hər şey Allahın məsləhətində, yazdığı qismətdədir. Həyatın axarına düşmək lazımdır, ona qarşı üzməyin mənası yoxdur, xalq dilində desək “olacağa çarə yoxdur”.

“Əl-Mıdaqq döngəsi” (1947) romanında isə əvvəldə adı çəkilən əsərlərdən fərqli olaraq müəllif qəhrəmanlarında yalnız “cəbərilik” təlimini formalaşdırmır, kamil “qədərilik” təliminin də təsirlərini verir. Əsərin obrazlarından biri Kirşa “cəbərilik” prinsipindən çıxış edərək öz pis əməllərini, nalayiq hərəkətlərini də Allahın iradəsinə yazır. Həmin prinsip ona sərf edir, bununla “mənəvi məsuliyyət”in altından çıxmağa, “mənəvi cəza”dan qurtulmağa çalışır. Əsərin başqa bir obrazı Rizvan əl-Hüseyni

isə insanın öz iradəsinin də olmasını, hər kəsin əməllərinə görə məsuliyyət daşmasını açıqlayaraq “qədərlik” prinsipləri mövqeyindən çıxış edir.

f) nahəyət, milyon illərin təkamülünün nəticəsi olan insan N.Məhfuz yaradıcılığında daim təkamüldədir, bu həyat təkamülün nəticəsi kimi mövcuddur. Həyat, yaşamaq özü isə tərəqqi deməkdir. Təkamülün müxtəlif tərəflərini – mənəvi və maddi, eqoist və xeyirxah tərəflərini göstərən müəllif qəhrəmanlarının təkamülündəki nisbiliyi, eyni zamanda onların məhvi və uçuruma doğru tənəzzülündəki nisbiliyi də işləyir. N.Məhfuz təkamülün hər anını tutur və təkamüldə sanki “Səfillər” romanında (V.Hüqo) Konvent üzvünün yepiskop Benvünü Mirielə dediyi sözləri kredo seçmişdir: “Tərəqqinin kobud təzahürləri inqilab adlanır. İnqilab qurtardığı zaman aydın olur ki, bəşəriyyət şiddətli qulaqburması almışsa da, irəliyə doğru addım atılmışdır” [18, s.44-45] (Dialektikanın qanunu – kəmiyyət dəyişmələrinin keyfiyyət dəyişmələrinə keçməsi).

Bu fikirləri sübut üçün sırf fəlsəfi təbircə desək: “İstər təbiətdə, istərsə də cəmiyyətdə kəmiyyət dəyişmələrini ifadə etmək üçün təkamül anlayışından istifadə olunur. Təkamül anlayışı bəzən yalnız tədrici kəmiyyət dəyişmələri mənasında deyil, həmçinin daha geniş mənada: ümumiyyətlə, həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət dəyişmələrini əhatə edən inkişafı göstərmək üçün işlədilir. Təkamül tədrici kəmiyyət dəyişikliyidirsə, keyfiyyət dəyişikliyi sıçrayışdır, inqilabdır. Təkamül ilə inqilab arasında daxilən zəruri əlaqə vardır. Cəmiyyətin təkamül inkişafı qanunauyğun olaraq sıçrayışlı keyfiyyət dəyişmələri ilə, inqilablarla başa çatır. Keyfiyyətin inqilabi dəyişmələri isə yeni təkamül dəyişmələri dövrünün başlanğıcı olur” [22, s. 263].

Məhfuz qəhrəmanlarından hər birinin öz təkamülü ilə cəmiyyətdə kiçik inqilablar yaratdığının və yaşadığının şahidi oluruq, bununla da onlar özündə nisbilik daşıyan təkamülə səbəb olurlar.

Ümumiyyətlə, N.Məhfuz üçün mütərəqqi təkamül daha çox dəyərlidir. Hətta İsrail tərəfindən istismar olunmuş torpaqların

geri alınması məsələsinə münasibətdə belə o, Misirin texniki və iqtisadi inkişafının bu məsələdən daha vacib olduğunu qeyd edirdi. Onun bu münasibəti Misirdə, eləcə də digər ərəb ölkələrində mənfi qarşılanmış, ünvanına nüfuzunu kölgə altına alan çox tənqidlər səslənmişdi. Onun əsərləri və əsərləri əsasında çəkilmiş filmlər “qara siyahı”ya salınaraq Yəməndə, Əlcəzairdə, Suriyada, Küveytdə və digər ərəb ölkələrində boykot edilmişdi.

Xeyli illər sonra, artıq 1985-ci ildə Londonda çıxan “Əl-Məcəllə” jurnalına verdiyi müsahibəsində N.Məhfuz bu münasibəti çox məntiqi fikirlə belə izah edir: “Məsələ ondadır ki, bizim – ərəblərin həm məqsədi var, həm də problemi. Məqsəd – sivilizasiyadır, axı biz gerilikdən ziyan çəkirik. Öz maraqlarını güdən böyük dövlətlərin apardığı siyasət və imperializm isə bizə problemlər yaradır. Bu səbəbdən də Fələstin faciəsi baş verdi. Mən gördüm ki, problemlər bizim fikrimizi o qədər məşğul etmişdir ki, biz məqsədimiz barədə belə unutmuruq. Halbuki məqsəd həmişə daha vacibdir, çünki o – həyat deməkdir” [50, s. 264-265].

Beləliklə, N.Məhfuzun sivilizasiyanın məqsəd olması barədə fikrini “məqsəd – həyat deməkdir” ifadəsi ilə uyğunlaşdırsaq, məntiqi düstur ilə sivilizasiya və təkamülün mütəfəkkir yazıçı üçün həyat demək olduğunu görürük. Bu minvalla yenə bu bəndin əvvəlində söylənilmiş fikrə bilavasitə qayıtmış oluruq.

N.Məhfuz üçün cəmiyyətdə təkamül prosesinə gəlincə, cəmiyyətin təkamülünü təbii bir qanunauyğunluq sayır. Təkamül nəzəriyyəsi ilə isə N.Məhfuz hər bir ərəb oxucusu kimi, XX əsr ərəb müasir fəlsəfi fikrinin dahisi Salama Musanın Qərb elmi ədəbiyyatından etdiyi tərcümələrdən və elmi əsərlərindən tanış olmuşdur. Darvinin təkamül nəzəriyyəsini Şorqə çatdıran S.Musanın “Sosializm”, “Allah ideyasının yaranması” adlı əsərlərində belə bir fikir ümumiləşdirilir ki, hər şey, hətta insan cəmiyyəti və dini baxışları belə tarixən dəyişəndir, daim təkamüldədir. Və cəmiyyətin təkamülü N.Məhfuz üçün təbii vacib hal olduğu qədər ətraf aləm haqqında təsəvvürlərin daim təzələnməsi də təbii haldır. Fikirlərin tərəqqisi isə sivilizasiyanın tərəqqisinə sübut-

dur. Fəlsəfi məqalələrində bu konsepsiyayı şərh edən N.Məhfuz, bədii əsərlərində də bunu parlaq şəkildə sübuta yetirmişdir.

Bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, N.Məhfuz hətta qısa hekayələrində belə insan təkamülünün müxtəlif anlarını, bu təkamüldəki nisbilikləri, cəmiyyətin təkamülə təsirlərini göstərməyə nail olmuşdur.

Təkamül məfhumunun mahiyyətindən çıxış edərək, onun uzun illər arasında “maddiləşməsini” nəzərə alsaq, hekayələrdə qısa süjet xətti və məzmun çərçivəsində bu prosesdən danışmaq qeyri-mümkün görünsə də, N.Məhfuz çox böyük ustalıqla hekayələrində iştirak edən obrazların bir neçə cümlə ilə uzun təkamülünü ifadə edə bilmişdir. Həmin obrazlar, əslində, roman qəhrəmanının keçdiyi uzun təkamül yolunu geniş təsvir və bədii boyalsız bir neçə cümlədə keçir, lakin bu onların təsvirini əsla solğunlaşdırmır. Oxucu onların arzu və məqsədləri, əməlləri, hissləri, mənəvi-psixoloji durumu barədə böyük bir roman qəhrəmanının təsvirindən aldığı təəssürat qədər təəssürat alır.

Nümunə üçün, N.Məhfuzun “Köhnə şəkil” hekayəsinə diqqət verək. Hekayə çox maraqlı süjet əsasında qurulmuşdur. Hüseyin Mənsur jurnalistdir, çalışdığı jurnalın növbəti sayı üçün məqalə hazırlamalıdır və bu məqalənin mövzusu üzərində düşüncə. Bu zaman gözü divardan asılmış köhnə şəkilə sataşır. Üstünü toz basmış bu şəkli Hüseyin Mənsur hələ Cizə orta məktəbində oxuyarkən məktəb yoldaşları və müəllimləri ilə çəkdirib. Şəkil 1928-ci ildə çəkilmişdir, hadisələrin baş verdiyi real vaxt isə 1960-cı ildir və jurnalist məqaləsi üçün mövzu tapır: bu şəkildəki uşaqlar indi haradadır, nə işin sahibidir? Bu illər ərzində onlar nələr yaşayıblar? 1928-ci il və 1960-cı il... nə dəyişikliklər olub?..

Məqalənin planını bu məzmununda hazırlayan jurnalist rəngi solmuş şəkildəki uşaqları bir-bir nəzərdən keçirir. Çoxlarının adını belə unutmuşdur, lakin şəkildəki bir neçə nəfəri tapıb görülmək ona nəsib olur. Həmin şəxslərlə görüş səhnələrində N.Məhfuz insan təkamülünün müxtəlif tərəflərini əhatə edə bilmişdir.

Şəkildəki surətlərdən biri Abbas əl-Məvardi vaxtilə ölkənin siyasi həyatında yaxından iştirak edən simadır. Hüseyn Mənsur onunla şəhərdən kənarında yerləşən evində görüşür. Hələ gənc ikən nümayişlərdə odlu-alovlu nitq söyləyən Abbas ölkənin siyasi müqəddəratının həllində öz sözünü deyə bilib. Lakin hazırda təkliyə çəkilib kənd təsərrüfatı, cins atların yetişdirilməsi ilə məşğul olur, keçmiş xatirələrə dalmaqla yaşayır. Həmin obrazın təkamülü bu nöqtədə bitir: “Hüseyn gecədən, Aydan, amerikan barı və yerli mətbəxdən ləzzət alan, həyatı gözəl nemətlərlə, dünya ləzzətləri ilə dolu tənha bir adamın həyatını düşündü...”

Şəkildəki surətlərdən digəri Hamid Zəhran uşaqlığını Hüseyn Mənsurla eyni küçədə keçirib. Məktəb illərində bir-birindən ayrılmayan bu dostlar artıq on beş ildir, heç görüşmür. İndi Hamid Zəhran şirkət müdürüdür, cəmiyyətdə sayılıb-seçilən şəxslərdəndir, adı ölkənin milyonerləri sırasında çəkilir. Orta məktəbi bitirdikdən sonra bakalavr imtahanlarından kəsilən Hamid Zəhran gözlənilmədən şirkətlərin birində müdir vəzifəsini tutur, bunu özü belə danışır: “Məni keçmiş müdirlə ancaq iş bağlayırdı. Əvvəl məni müavin vəzifəsinə təyin etdi. Sonra isə keçmiş xidmətlərimi nəzərə alıb şöbəyə müdir seçdi... Şəbədə müavin işlədiyim müddətdə işlə bağlı hər böyük, xırda şeyi öyrəndim. Şirkətlə əlaqəsi olan əksər iş adamları ilə tanış oldum... Müdir xaricə gedəndən sonra öz yerinə mənim namizədliyimi irəli sürdü...”

Hamid Zəhran onu həyat yoldaşı ilə tanış etdikdə isə Hüseyn Mənsur daha bir məktəb yoldaşı, Hamidin bir vaxtlar sevdiyi qonşu qız Faiqəni görəcəyini düşünür. Lakin o, uşaqlıq dostunun Faiqə ilə deyil, özündən çox kiçik başqa bir qızla evləndiyini görür. Müəllif Hamid Zəhranın “təkamül” yolunda tramvay sürücüsünün qızına olan məhəbbətindən çox asanca imtina etdiyini göstərir.

Yazıçı bu qısa epizodda heç tamam-kamal ali təhsil almamış birinin hadisələrdən öz xeyrinə istifadə etmək bacarığı ilə, faydalı dost-tanış tapmaqla maddi yüksəkliyə aparan yolunu göstərir. Bu hekayətdə geniş təsvirlər, əlavə səhnələr yoxdur,

bununla belə, oxucu həmin obraz, “yüksəlməsi”, düşdüyü ictimai şərait və həmin dövr barədə geniş təsəvvür əldə edir.

Şəkildəki surətlərdən İbrahim əl-Urfəlinin qısa hekayə süjetinə yerləşdirilmiş təkamül xətti isə fərqlidir: “Budur, unudulması mümkün olmayan Əl-Urfəli – uğurları, istedadı və adının qeyri-adiliyi ilə yadında qalmışdı. O, nəinki bütün sinfin, bütün məktəbin gözü, müvəffəqiyyət rəmzi idi. Onun üçün əsas amal hüquq fakültəsi idi. Qəbul oldu, bitirdi. Prokurorluqda işləməyə başladı, sonra ədalət məhkəməsinə keçdi...”

Hüseyn Mənsur həmin məktəb yoldaşı ilə onun evində görüşür, həyat yoldaşı, uşaqları ilə tanış olur. Bu görüş səhnəsində müəllif, İbrahim əl-Urfəlinin yuxusuz gecələrini, ağır məhkəmə prosesləri arasında keçən günlərini, ağaran saçlarını ötəri cizgilərlə, lakin çox məharətlə vurğulayır. Müəllif həmçinin həyatda yaxşı ad, cəmiyyətdə hörmət qazanmış bu qəhrəmanın təvazökarlığını da onun xarakterinin müsbət məziyyəti kimi diqqətdən kənar qoymur.

Hekayədə sonuncu təsviri verilən obraz Faiqədir: “Ayrılandıqdan sonra Girmani məhəlləsinə yollandı, Salamət əminin evinə. Amma elə ilk döngədəcə məhəllə sözgedirənlərindən öyrəndi ki, Salamət əmi çoxdan vəfat edib. Qızı Faiqə isə siqaret, şirniyyat satan kiçik bir dükan açıb. Həmin dükanı tapdı. Faiqə içəridə uzun bir masa arxasında oturub siqaret çəkirdi. Məhmməd Abdus-Salam kimi o da yaşına görə on il böyük görünürdü. Əvvəlki gözəlliyindən heç nə qalmamışdı...”

Bu epizodda isə müəllif sözügedən obrazın nəinki heç bir təkamül keçmədiyini, hətta tənəzzülünü və bu tənəzzül arxasında gizlənən obyektiv, subyektiv səbəblərin, sosial-ictimai şəraitin kölgələrini açır. Müəllif bu tənəzzüldə Hamid Zəhran kimilərin mütləq iştirakını istisna etmir, lakin onun Faiqədən, məhəbbətindən imtina etməsini əsas səbəb göstərmir, hərçənd bunun Faiqəyə psixoloji zərbə vurması da labüddür. Müdrik yazıçı bütün obyektiv və subyektiv səbəblərlə yanaşı, hər kəsin təkamül və tənəzzülündə özünün əsas rol oynadığını göstərir.

N.Məhfuzun “Fulful” adlı hekayəsində də maraqlı süjet xətti ilə rastlaşırıq. Hekayənin qəhrəmanı 10-12 yaşlı Tahədir. Çevikliyi ilə Fulful ləqəbi almış bu oğlan səhərdən axşama kimi çalışdığı kafedə “fıfıra” kimi fırlanır, müştərilərin hər çağırışına qaçır. Bu balaca oğlan bugünkü həyatından razıdır və sabah üçün arzuları, məqsədi var. O özünün yüksəliş yolunu cızıb: “Fulful işindən çox razıdır. Axı indi o özü özünü saxlayır, həftəyə 7 piastır qazanır və gündə bir dəfə, böyüklər kimi həşiş çəkir. Bu haqda hər dəfə düşünəndə ürəyi fəxr və bəxtəvərliklə dolur. Ən əsası isə Fulful yalnız bu gün üçün çalışmır, böyük səbirsizliklə o anı gözləyir ki, kafenin sahibi ona qaynar kömür və su ilə birlikdə qəlyan, nargilə satmağa da icazə verəcək. Həmin zaman o, ayaqüstü qaçan oğlan vəzifəsindən ofisiant vəzifəsinə yüksələcək. Və kim bilir, öz müvəffəqiyyət nərdivanı ilə nə qədər yuxarı qalxacaq. Amma hələ ki, gələcəyin buludsuz yüksəklikləri yolunda o, sifarişçilərin hər çağırışına hündürdən cavab verərək cidd-cəhdlə səsinə sazlayır. Fulful yaxşı bilir ki, şəhər kafesində güclü səsə malik olmaq opera teatrındakı qədər vacibdir”.

Bu bir neçə sətirdə sığışdırılmış həmin uşağın yüksəlmək xəyalları, bəlkə də, çox bəsit görünə bilər, lakin müəllif obraz üçün bunların nə qədər böyük əhəmiyyət daşıdığını göstərir.

Beləliklə, N.Məhfuzun, janrından, məzmun və həcmindən asılı olmayaraq bütün əsərlərində insan təkamülünün rəngarəng tərəflərini müşahidə etmək olar. Və ədib çox böyük ustalıqla mənəvi, maddi, eqoist, ideal, sosial, mədəni, siyasi və s. təkamül proseslərinin rəngarəng obrazlar qalereyasında ən gözəl nümunələrini yaratmışdır.

1. Nəci b Məhfuz romanlarında cəmiyyətin insan təkamülü və mənəvi tənəzzülünə təsirlərinin inikası

“**Talelərin oyunu**” (1939). Nəci b Məhfuz insan təkamülünün müxtəlif tərəflərini yalnız dünənin, bu günün şəraitində, hər birimizin qarşılaşdığı gündəlik qayğılar çərçivəsində, bizə tanış ictimai-siyasi ab-havada açıqlamır. O, bəşər sivilizasiyasının er-

kən mərhələlərini əhatə edən şanlı ərəb tarixi kontekstində də insan təkamülünü çox məharətlə izləmiş, tarixi qəhrəmanlarla dövrünün adamlarının təkamülü arasında oxşar cəhətləri verməklə yanaşı, bəzi keyfiyyətlərin dəyişməsinə də göstərmişdir.

Məhfuz yaradıcılığında obrazların təkamül xəttini izləyərkən aydın olur ki, yazıçı heç vaxt qəhrəmanlarını qınamır. Bu, istər onun hekayələrində, istər məişət romanlarında, istərsə də tarixi romanlarında sezilir. N.Məhfuz “Zəbəlavi” hekayəsində xoşbəxtlik dalınca qaçan qəhrəmanını qınamır, əslində, onun möhkəm inad və inamını vacib insani keyfiyyət kimi qabarıq verir, qəhrəmanın ətrafındakı adamları, yaşadığı zamanı isə vacib faktor kimi vurğulayır [138, s. 121-135].

Yazıçı “Yol” romanında qəhrəmanı Sabiri də qınamır. Yol ayrıcına düşmüş qəhrəmanın zəif iradəsini, səbirsizliyini, bədbinliyini, sabaha və özünə inamsızlığını haqlı olaraq qamçılamaqla yanaşı, həyatın dolambaclarına təcrübəsiz atılmış bu gənci əhatə edən məkan və zaman faktorlarını, cəmiyyətin onu həm xeyrə, həm də şərə sövq edə biləcək rolunu da diqqətdən kənar qoymur [134, s. 5-174].

“Oğru və itlər” romanında Səidin dəmir barmaqlıqlar arxasına düşməsində qəhrəmanın özünün qəbahəti olduğunu müəllif danmasa da, eyni zamanda göstərir ki, azadlığa çıxdıqdan sonra üzləşdiyi gerçəkliklər, yaxınlarından, dostlarından aldığı zərbələr onun intiqam adlı xəstəliyini sağaltmır, cəmiyyət onu damğalı insan kimi qarşılayır və Səid bir-birinin ardınca səhv addımlar atır [132, s. 7-175]. Müəllif qəhrəmanı deyil, cəmiyyəti qınayır, bu cür intiqamı, zorakılığı qamçılıyır.

Və ya “Rodopis” tarixi romanında qəhrəman biganəliyinə, məsuliyyətsiz davranışlarına görə həlak olsa da, müəllif onu bu ölümü ilə yüksəkliyə qaldırır. Əsərdə fironun şüurlu şəkildə özünü ölümün qabağına atması bir çox ədəbi tənqidçilər tərəfindən mənfi qiymətləndirilsə də, N.Məhfuz bunu təbii hal hesab edir: “Personajın ölümü, yaxud özünü öldürməsi ədəbi əsərin heç də nöqsanı deyil. Nöqsan – ölüm saxta olandadır. Fironun ölümü isə tarixi faktdır. Onun özünü ölümə atması çox təbiidir. Həm də

belə bir dürüst insanın bu cür səhvdən sonra başqa sonluğunu ağla gətirmək heç mümkün deyil. Rodopisə gəlincə, o bundan sonra məgər yaşaya bilərdimi?..” [50, s. 72-73] Bu fikirləri N.Məhfuz əsərdəki ölüm hallarının çox olmasına görə onu Mısirdə romantik rolların əsas ifaçısı Yusuf Vahbi ilə müqayisə edən Ədhəm Rəcəbə yazdığı cavab məktubunda qeyd edib. Yazıçı qəhrəmanlarını övladları kimi sevib qoruyaraq, heç kəsin onlar kimi ölümün gözünə dik baxa bilmədiyini, Mərenranın isə ölümü ləyaqətlə qəbul etdiyini vurğulayıb.

N.Məhfuzun tarixi romanlar silsiləsindən yazdığı ilk romanı “Tələrin oyunu” da qəhrəmanların müxtəlif təkamül yollarının izlənməsi baxımından çox maraqlıdır. Romanın süjetində müəllifin 1932-ci ildə ingilis dilindən tərcümə etdiyi C.Beykinin “Qədim Misir” (1912) kitabında verilmiş əfsanə durur. Əsərdə hadisələrin tarixi altı min il əvvələ – firon Xufunun hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir, lakin N.Məhfuzun məqsədi tarixi faktları seçdiyi süjet xəttinə uyğunlaşdıraraq qədim Misir ad və toponimlərini daxil etməklə əsas ideyanı çatdırmaqdır – alın yazısı, qismətlə mübarizə əhəmiyyətsizdir. Və yazıçı bu əsərdəki qəhrəmanlarını da alın yazısı ilə qarşılıqlı münasibətdə qınamır.

Əsərin əsas qəhrəmanı Dədəfin simasında isə müəllif bütöv bir insan təkamülünün həm bioloji, həm mənəvi tərəflərini parlaq boyalarla işləmişdir. Taleyin oyunu ilə atasını itirmiş, anasından ayrı düşmüş Dədəf bu gerçəklikdən xəbərsiz, fironun etibarlı əshabələrindən biri Bəşərin evində ilk addımlarını atır, anası bildiyi xidmətçi Zəyə onu böyüdür. İlk təhsilini yeddi ilə başa vuran Dədəf öz zehni, qabiliyyəti ilə müəllimlərini heyran edir. Mükəmməl yazmağı, oxumağı öyrənir, bütün mühüm elmlərə yiyələnir.

Bir fərd kimi formalaşmış Dədəf özünü bir şəxsiyyət kimi hərbdə, Vətənə, firona sədaqətli xidmətdə görür. Onun qərarına ailəsi də hörmətlə yanaşır və Dədəf firona sadıq əsgərlər yetişdirən hərbi məktəbə yazılır. Hər bir təkamülün ağır sınaq anları olur ki, məktəbə daxil olduqdan sonra Dədəf üçün bu mərhələ başlanır. Ayrıca otaqda, rahat yataqda yatan, ana nəvazişi, qar-

daşlarının məhəbbəti ilə qayğısız günlər keçirən, həyat dərslərində təcrübəsiz olan Dədəf ağır əsgər nizam-intizamına, zabitlərin sərt davranışlarına tablaşır. Məktəbdə keçirdiyi altı il müddətində həm fiziki cəhətdən, həm də xaraktercə möhkəmlənir, ox atmaq, qılinc oynatmaq, at çapmaq, bir sözlə, hərbin bütün sirlərinə yiyələnir, zabitlərinin rəğbətini qazanır. Məktəb məzunlarının buraxılış mərasimində gənc əsgərlər, onları salamlamağa gələn fironun oğlu – şahzadə qarşısında çıxış edərkən, öz şücaəti ilə seçilən Dədəf fironun xüsusi mühafizə dəstəsinə qəbul edilir.

Bir dəfə ov zamanı isə şahzadə şirlə əlbəyaxa qalarkən Dədəf onu ölümün pəncəsindən xilas edir. Bundan sonra şahzadənin ona rəğbət və etibarı artır, onu atasına təqdim edir və mühafizə dəstəsinin başçısı təyin etməyi təklif edir. Firon oğlunun həyatını qurtardığı üçün Dədəfə minnətdarlığını bildirib şahzadənin təklifini qəbul edir.

Dədəfin bu uğuruna ailəsi – atası, qardaşları çox sevinir. Zəyə, bir vaxtlar zülmətdən, fəlakətdən qurtarıb qucağına aldığı dilsiz-ağızsız körpə Dədəfin belə bir mərtəbəyə yüksəlməsi, etibara yiyələnməsi ilə fəxr edir...

Misir xalqı, Vətən, firon uğrunda aparılan döyüşlərdə qismət Dədəfi ayrı düşdüyü anası ilə görüşdürür. Həqiqəti anasından öyrənmiş Dədəf atasının ölümündə, anasının iyirmi il bədəvi qəbilənin əlində əsir qalmasında fironun günahkar olduğunu bil-lə-bilə, fironun həyatına, taxt-tacına sui-qəsd hazırlanan zaman hər cür xudbinlikdən, intiqam hisslərindən qurtula, mənən yüksəkədə dura bilir. Ürəyinin səsi, mənəvi saflıq, məsuliyyət hissləri, əsgər andı onu vəzifə borcunu yerinə yetirməyə çağırır. O öz həyatını təhlükə altına ataraq fironun həyatını xilas edir. Firon, həyatını qurtarmış, xəyanətin qarşısını almış gəncin bir vaxtlar cadugər Didənin sözləri ilə taxt-taca sahib olmasın deyər ölümünə fərman verdiyi həmin körpə olduğunu bilmir. Qızını Dədəfə erə verib, taxt-tacını da vəfatından sonra ona tapşırır.

Beləliklə, qəhrəman alın yazısının, taleyin oynadığı oyun-dan qalib çıxır. Müəllif isə yaratdığı bu obrazın təkamülü ilə is-

tər fironlar dövrü, istər indiki zamanın təlatümləri içərisindən qalib çıxan insanın mənəvi qüdrətini nümayiş etdirir.

“Yeni Qahirə” (1945). Öncədən qeyd edilməlidir ki, “Qahirə romanları” silsiləsindən olan “Yeni Qahirə” romanında əks olunan reallığın illər sonra müəllifin yazdığı “Hörmətli cənab” (1975) romanında da davam edəcəyinin şahidi olacağıq. Belə ki, “Hörmətli cənab”dan otuz il əvvəl yazılmış bu romanda cərəyan edən hadisələrin fonu otuz il sonra “Hörmətli cənab” əsərində də dəyişməz qalır. Misir cəmiyyətində hökm sürən yaltaqlıq, ikiüz-lülük, rüşvətxorluq, qohumbazlıq və əxlaqsızlıq saflığı, ədaləti, əxlaqi-mənəvi dəyərləri boğmağa çalışan iblisi əməllər kimi verilir. Bu romanda müəllif iblis libası geymiş Mahcub Abd əd-Dəimə, İhsan, Qasım bəylə yanaşı, Məmun Rizvan, Əli Tahə, Əhməd Bədir kimi qəhrəmanları da verməklə cəmiyyətin, bəşəriyyətin mənən məhv olmaması üçün mütənasiblik yaradır.

“Hörmətli cənab” romanında verilən reallıq, əslində, “Yeni Qahirə”dəki reallığın təkrarıdır, yəni heç nəyin dəyişmədiyini görürük: “Nazir öz qohumlarından müavin seçir, müavinlər departament direktorlarını öz qohumlarından seçir, direktorlar rəisləri öz qohumlarından seçir. Hətta nazirlikdə qulluqçular belə, varlı evlərdə xidmətçilərin qohumlarıdır. Beləlikə, hökumət – vahid bir ailə və ya çoxsaylı ailədən ibarət sinifdir” [125, səh.45].

Bundan başqa, “Hörmətli cənab” romanında təsvir olunan rüşvətxorluğun, əxlaqsızlığın rüşeymlərinin hələ 30 il əvvəl “Yeni Qahirə”də cüərdiyinin şahidi oluruq. Bu romanda müəllif, sanki Osman Bəyuminin atasını yaratmışdır.

1945-ci ildə yazılmış və “Yeni Qahirə” adlandırılmış bu roman Qahirədə, ümumiyyətlə, Misirdə gedən sosial-iqtisadi dəyişiklikləri, şəhərin yenidən tikilib dəyişilməsini deyil, nəslin, ictimai-fəlsəfi fikirlərin, həyata baxışların yenilənməsini ehtiva edir. 1934-cü ildə universitet divarlarını tərk edərək həyata atılmış yeni nəslin dörd gənc nümayəndəsi roman boyu digər obrazların və müxtəlif hadisələrin fonunda açıqlanır. Əsərin müxtəlif prizmalardan çox fərqli təhlillərini vermək olar, xüsusən əsas

obrazın “təkamülü” baxımından. Qeyd etdiyimiz kimi, romanın qəhrəmanı Mahcubun təkamülü də Osman Bəyuminin təkamülü kimi xudbin təkamüldür. Misir cəmiyyətindəki həqiqətləri soyuqqanlıqla qarşılayan qəhrəman öz mübarizə üsulları ilə bu reallığa qarşı çıxır. Mahcubun xudbinliyinə heç onun “ardıcılı” Osmanın (“Hörmətli cənab”) xudbinliyi də çata bilməz. Mahcub bütün ətrafına qarşı eqoist mövqə tutur, özünün “xudbinlik fəlsəfəsini” yaradır. Yüksək mənəsbə yetişməyi, varlanmağı məqsəd seçmiş Mahcubun bu uzun yolda qarşısına qoyduğu şüar budur: “Din üstəgəl elm, üstəgəl fəlsəfə, üstəgəl mənəviyyat, bərabərdir – heçə!” [124, s. 25]. Otuz il sonra Osmanın öz məqsədinə çatmaq yolunda seçdiyi həyat qaydaları bu şüarın bir qədər “yumşaq” variantını xatırladır.

Mahcub məqsədinə çatmaq uğrunda hər şeyin üstündən xətt çəkməyə, hər şeyi və hər kəsi tapdalayıb keçməyə hazırdır. Nə şəxsi həyatında, nə də ətrafında, cəmiyyətdə onu heç nə maraqlandırmır: “İslam, siyasət, sosial islahat – bütün bu məsələlər mənim üçün deyil. Mənin üçün ən əsas acından ölməmək, bir parça çörək tapmaq üçün vəzifə tutmaqdır!” [124, s. 79] “Hörmətli cənab” romanında isə Osman Bəyumi bunu belə ifadə edir: “Həqiqətən, insanın əsl həyatı onun şəxsi həyatıdır” [66, s. 331].

Və Mahcub qəlbini məqsədinə çatmaq üçün İblisə satır. Xəstə atası və qoca anasını özünə yaraşdırmayan Mahcub onlardan uzaqlaşır, onlarla maraqlanmır, nail olduğu imkanın içində qazandığı puldan qəpik-quruş belə doğmalarına göndərmir. Daha sonra dostlarını, universitet yoldaşlarını da özünə yaraşdırmır, onlardan uzaqlaşır, əlaqəsini tamamilə kəsir. Özünə yeni dostlar tapır, yeni əlaqələr yaradır. İblisin quluna çevrilmiş Mahcub tanış məmurun məsləhəti ilə, nazirlərdən birinin məşuqəsi ilə evlənməyi qəbul edir. Bu nikahı ilə nazirin eşq macərəsini ört-basdır edib əvəzində vəzifəyə, evə, maşına sahib olur, arzuladığı yüksək dairələrə yol açır. Mahcub yalnız nikah günü tanıdığı həyat yoldaşının dostu Əli Tahənin keçmiş nişanlısı İhsan olduğunu bilir. Bir zamanlar həsrətlə baxdığı dostunun nişanlısının indi təsadüf nəticəsində arvadı olması onu məmnun edir, se-

vindirir. Bununla da, özünü hər şeyə nail olmuş, məqsədinə çatmış hesab edir, İblisin qulu olan Mahcub İblisin özünə çevrilir. “Mənim ruhum bütün mövcud olanlardan mühümdür, qiymətlidir” [124, s. 25] – deyən obrazda xudbinlik özünün ən yüksək həddinə çatır.

Lakin məhz həmin an onun xudbin təkamülünün nisbiliyi özünü göstərməyə başlayır. Mahcub valideynlərinin yoxluğunu hiss edir, dostlarına dərin ehtiyac duyur. İhsanla hər cür şərtləri gözə alıb evləndiyi halda, daxilində gizlənmiş əxlaqi-mənəvi dəyərlər, namus hissləri ona rahatlıq vermir. O, həyat yoldaşının nazirlə görüşü bitənə qədər küçələrdə veyil-veyil gəzməkdən bezir, artıq sevdiyi qadını kiminləsə bölüşmək ona ağır gəlir. “Yüksəlişinin” zirvəsində onu haqlamış peşmanlıq təsadüflə həll olunur. Həmin mənəviyyatsız nazirin həyat yoldaşı ərinin İhsanla əlaqəsindən xəbər tutub, Mahcubun mənzilinə gəlir və davadalaş salır. Sonra nazirdən boşanmaq haqqında ərizə verib, bunun səbəblərini mətbuatda açıqlayır. Bu rüsvayçılıqdan sonra nazir istefaya göndərilir, Mahcub isə yüksəldiyi pillədən aşağı endirilib, İhsanla birlikdə uzaq əyalətə ezam olunur.

Beləliklə, N.Məhfuz bu əsərdə qəhrəmanın maddi rifahı əks etdirən xudbin təkamülü ilə yanaşı, tənəzzülünü də verir. Lakin obrazın bu tənəzzülü təkamülü kimi nisbidir. Belə ki, son nəticədə Mahcub sevdiyi qadınla bir yerdə qalır və uzaq əyalətdə onun yenidən yüksəlməyəcəyini heç kəs deyə bilməz, müəllif əsərin sonunda qəhrəmanına daha bir fürsət verir.

“Payız və bildirçinlər” (1962). 1952-ci il iyul çevrilişi Misirdə antiimperialist, antifeodal, milli-demokratik inqilabın əsasını qoyur. Çevriliş nəticəsində siyasi rəhbərliyi əlinə almış Camal Əbdül Nasir (1918-1970) ölkədə köklü surətdə “təmizləmə” xətti aparır. İnqilaba zidd qüvvələr, müxalif mövqedə duran partiya liderləri, keçmiş dövlət məmurları fəaliyyətdən uzaqlaşdırılır. C.Ə.Nasirin bu xətti siyasi liderlər tərəfindən diktatura kimi qəbul edilsə də, o, çıxışlarında bildirir ki: “Bizim inqilabımız demokratik inqilabdır. Biz ölkədə diktatura qura bilmərik. Partiya və təşkilatlara özü-özünü təmizləməyə, proqram və məqsədlərini

yeni müddəalara müvafiq dəyişməyə imkan veririk” [95, s. 178]. Bu bəyanatdan sonra 1952-ci il 9 sentyabrda partiyaların yenedən təşkili haqqında qanun çıxır, lakin İnqilab Rəhbərliyi İttifaqı (İRİ) belə fikirdə idi ki, partiyaların özünü təmizləmə prosesi şübhəli məsələdir və bu ləng gedəcək. Buna görə də İRİ təcili tədbirlər görməyi qarşısına məqsəd qoyur, keçmiş dövlət aparatı məmurları, siyasi liderlər ölkə miqyasında yoxlanılır. 1952-ci ilin dekabr ayında isə İRİ rüşvətxorluqla mübarizə məqsədilə Xüsusi Tribunal yaradır, burada uzun müddət ölkənin sənaye iqtisadiyyatını və xüsusilə aqrar sahəsini durğunluqda saxlayan, özbaşınalığa, rüşvətxorluğa yol verən keçmiş dövlət məmurlarının işinə baxılır [54, s. 131].

1953-cü il 18 iyunda İRİ Misiri respublika elan edir, bununla da Məhəmməd Əlinin 150 illik sülaləsinə son qoyulur. Respublikanın birinci prezidenti Məhəmməd Nəcib seçilir. 1956-cı il iyunun 23-də respublikanın ilk konstitusiyası qəbul edilir və C.Ə.Nasir prezident seçilir, ölkədə mütərəqqi sosial-iqtisadi dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə başlanılır. 1956-cı ilin iyununda ingilis ordusu Misirdən çıxarılır və Süveyş kanalı milliləşdirilir. Bu hadisələr dünya ölkələri tərəfindən müxtəlif cür qarşılanır. İngiltərə, Fransa və İsrail Misirə qarşı təcavüzə başlayırlar. Ölkə bu haqsızlığı, imperialist təcavüzü, gənc respublikanın payına düşən çətinlikləri tezliklə dəf edir [25; 31].

N.Məhfuz ədəbi yaradıcılığında dönə-dönə tarixin bu səhifələrinə qayıdır, həmin hadisələrin səbəb və nəticələrini, uğur və məğlubiyyətləri, itkiləri dərin təhlil süzɡəcindən keçirərək əsərlərində inikas etdirir.

Fironlar dövrü Misir tarixinin gözəl salnaməçisi sayılan N.Məhfuz “Payız və bildirçinlər” romanı ilə müasir Misir tarixinin parlaq təsvirini vermişdir [69, s. 9-112]. Bu roman yalnız tarixi hadisələrin, ictimai-siyasi əhvali-ruhiyyənin məhəbbət mövzusu ilə çulğalaşmasının gözəl nümunəsi deyil, həmçinin dərin psixoloji müşahidələr baxımından çox maraqlı əsərdir.

Əsərin qəhrəmanı İsa əd-Dibaq ailənin sevimlisi, fəxridir, öz sahəsində çox bilikli, təcrübəlidir və ölkənin siyasi meyda-

nında baş verən hadisələrin axarında vəzifə pillələri ilə nazir kürsüsünə qədər uğurla irəliləyir. Hər kəs onun uğurlu gələcəyinə inanır. Lakin İsa bir çoxları kimi yalnız siyasi hadisələrin gedişindən istifadə edib irəli çıxanlardan deyil. O, ali təhsilli, geniş dünyagörüşlü bir gəncdir, siyasi hərəkət fəallarındandır. İsa ölkədə baş verən hadisələrə biganə qalmır. Bu cəhətdən təhlil etdikdə, qəhrəmanın yüksəldiyi mənsəbə layiq olduğunu, yuxusuz gecələr bahasına hörmət və uğur qazanmasını görürük. Lakin müəllif İsanın təkamülündə bəzi nisbilikləri, xarakterindəki qüsurları da açıqlayır. Yüksək vəzifə tutan İsa rüşvətxorluqla məşğul olur, kəndxudaları pulla işə təyin edir, qanunsuz olaraq torpaq sahələri paylayır. Əvəzində onun bankda şəxsi hesabı, şəhərin mərkəzində gözəl mənzili var, özü üçün hər cür rahatlığı təmin edib və mənsəbindən sui-istifadə edir.

Siyasi səhnədə baş verən hadisələr axarında əvvəl arxivə keçirilən, sonra isə ümumiyyətlə, işdən uzaqlaşdırılan İsanın vəzifə pillələri ilə təkamülü bitir, tənəzzülü başlayır və burada müəllif, onun xarakterinin zəif tərəflərini, qüsurlarını açıqlayır. Arxivə keçirilən zaman İsa əvvəlki dairələrdə ona yenidən yer təmin edəcək münasib uğurlu nikah barədə düşünür. Bu maraqlardan çıxış edərək, krala yaxın adamlardan biri – Əli bəy Süleymanın qızı Səlvə ilə nişanlanır. Bu nikahla yenidən vəzifə pillələri ilə irəliləməyi, xaricdə diplomatik xidmətdə işləməyi planlaşdırır. Lakin dövlət orqanlarında çalışarkən yol verdiyi qüsurlar, yeyinti və vəzifədən sui-istifadə faktları açıldıqdan sonra onu işdən çıxarırlar. Son ümidini nikaha bağlayan İsanın bu planı da boşa çıxır, iş perspektivlərini itirdikdən sonra Səlvə ondan imtina edir və nişanı pozur.

Bundan sonra İsanın bədbinliyə qapıldığını, sabaha ümitsiz baxdığını, hər şeyə şübhə ilə yanaşdığını, “əgər” və “bəlkə”lər içərisində dolandığını görürük. Son siyasi dəyişikliklər nəticəsində vəzifə tutan dayısı oğlu Həsən kinofilmlərin istehsalı üzrə şirkətin maliyyə işlərini İsayə təklif etdikdə isə onda boş, mənasız qürurun baş qaldırdığını görürük. O, gərəksiz uşaq inadı ilə

bu işdən imtina edir, Həsənin əlinin altında işləmək, ondan kömək almaq istəmir.

Bundan sonra İsa Qahirəni tərkdən İsgəndəriyyədə yaşamağı qərara alır. Anasının, bacılarının onu Qahirədə saxlamaq cəhdləri nəticə vermir. İsa yanlış olaraq düşünür ki, yaşadığı mənzili, hər gün ötüb keçdiyi küçələri, oturduğu kafeni, rastlaşdığı adamları tərkdən etməklə problemlərdən qurtula biləcək. Müəllif İsanın anasının dili ilə qəhrəmanı qınayır, tutduğu yolu düzgün sayır: “Kişi çətinliklərlə üzləşəndə özünü bu cür deyil, tamamilə başqa cür aparmalıdır” [69, s. 55].

İsgəndəriyyədə olarkən İsanın yenə eyni əhvali-ruhiyyədə olduğunu görürük. Burada tanış olduğu Riri adlı tək, köməksiz, evsiz-əşiksiz, işsiz bir qıza münasibətdə İsanın egoist sevincləri təsvir olunur. İsanı sevindirən odur ki, deməli, ondan da bədbəxt adamlar var. O, Ririni “himayə” etməklə özünü yenə güclü, gərəkli sayır. Riri ondan uşağı olacağını bildirəndə isə qızı təhqir edib qovur.

Həmin vaxt anasının vəfatı barədə xəbər ona İsgəndəriyyədən qaçmağa bəhanə verir. Dəfinə gəlmiş İsa, dayısı oğlu Həsənin daha yüksək mənsəblərə çatdığını və Səlvə ilə evləndiyini öyrənir. Bundan sonra o, varlı, üç dəfə ailə qurmuş, özündən on yaş böyük, sonsuz bir qadınla evlənir. İsa həyat yoldaşının hesabına gündüzləri evdə, axşamları dostları ilə kart masası arxasında qayğısız keçirir. Lakin bu durumdan da bezdiyini görürük. Bir neçə il sonra günlərin birində isə, İsgəndəriyyədə olarkən təsadüfən Riri ilə rastlaşır. Məlum olur ki, onların birgə qızı var və bu an İsa anlayır ki, qızı yaşamaq üçün onun yeganə səbəbi ola bilər. O, qızı üçün dağ dağ üstə qoymağa, yenidən həyat eşqi ilə alovlanmağa, işləyib əlinin halal zəhməti ilə ailəsini saxlamağa hazırdır. Əlbəttə, bu istəklərlə müəllif qəhrəmanının xarakterində müsbət dönüşləri qeyd edir, lakin bu müsbət dönüşlərin nisbətini vurğulayır. Belə ki, Riri balaca bir dükanın sahibidir, qızı artıq körpə yaşlarını keçib, dili söz, ayağı yer tutur. İsa isə bir zamanlar çətinliklərdən qorxub qaçıb, indi bu hazır həyata

zəhmətsiz yiyələnmək istəyir. Qayğısız həyat mənzərəsi ona xoş gəlir, bunun arxasında duran çətinliklərdən isə bixəbərdir...

Əsərin sonunda məlum olur ki, Riri başqasına ərə gedib. Həmin adam həbsxanada olsa da, Riri İsanın evlənmək təklifini rədd edir və sədaqətlə ərinin həbsdən qayıtmasını gözləyəcəyini bildirir. Həmin adam ağır anlarda Ririni himayə edir, onunla evlənir, qızına isə öz soyadını verir, evini, dükənini Ririyə etibar edir.

N.Məhfuz əsəri nikbin notlarla bitirir. Y.Roşin bu nikbinliyin əsərin sonunda İsayə yaxınlaşan gəncin əlindəki qırmızı qızılgüldə əks olunduğunu göstərir [83, s. 7]. Yazıçı isə əsən küləyə doğru üzünü tutub gedən İsanın təcəssümündə öz fikrini belə tamamlayır: küləklərdən – çətinliklərdən daldalanmaqdan, çətinliyə doğru getmək daha yaxşıdır.

“Oğru və itlər” (1962). N.Məhfuzun “Oğru və itlər” romanının süjet xəttini real həyatdan götürülmüş hadisə təşkil edir. Belə ki, hələ 1960-cı ildə Misir qəzetlərində, intiqam zəminində bir neçə adamı qətlə yetirmiş “İsgəndəriyyəli qatil” ləqəbli Mahmud Əmin Süleymanın itlərin köməyi ilə polislər tərəfindən dağlarda axtarılması barədə silsilə məqalələr çıxırdı [50, s. 198]. Bu hadisə ətrafında çox süjetlərin təhlilindən sonra N.Məhfuz ona az qala “Trilogiya” qədər şöhrət qazandıran “Oğru və itlər” romanını yazır.

Digər əsərləri kimi işıq üzü görəndən dərhal sonra müxtəlif dünya dillərinə tərcümə olunaraq şöhrət tapan bu əsər mövzusu ilə incəsənət aləminin də diqqətini özünə cəlb edir. Elə həmin il, yəni 1962-ci ildə misirli kinorejissoru Kamal əş-Şeyx, 1992-ci ildə isə azərbaycanlı kinorejissor Şamil Əliyev həmin əsər əsasında “Etiraf” adlı film çəkir [23, s. 7].

N.Məhfuzun tənqidi realist üslubda yazdığı bu roman onun yaradıcılığının dördüncü mərhələsinə aid olmaqla, həmin mərhələnin xarakterik cəhətlərini özündə ehtiva edir. Belə ki, müəllifin izlədiyi əsas ideya çox sayda rəngarəng xarakterli obrazlar qalereyasında açıqlanır. Yazıçı hələ gənc ikən sosialist məfkurənin təbliğatçısı Salama Musanın ideyalarından əxz etdiyi kredonu bu

əsərdə əks etdirmişdir. Əsərin ideyası: hətta ədalət naminə, haqlı intiqam naminə belə (Salama Musada – insanın insan tərəfindən istismarının aradan qaldırılması naminə belə) zor işlətmək, güc tətbiq etmək, insanın həyatına qəsd etmək düzgün deyil. Və bu ideya əsərin qəhrəmanı Səid Mehranın əməlləri ilə çatdırılır.

Bu obrazın simasında, əslində, xoşbəxt, parlaq gələcəyi ola biləcək saf bir gəncin tənəzzülünün şahidi oluruq. Müəllif yalnız bu tənəzzülü verməklə kifayətlənmir, həmçinin obrazı çamura sürükləyən amilləri araşdırıb açıqlayır, ətraf mühitin təhlilini verməklə insanın formalaşmasında həlledici faktor olmasını göstərir.

Yazıçı, eyni zamanda bu mürəkkəb vəziyyətin həlli yollarının mövcud olduğunu, hər insana daim yeni bir fürsət verildiyini göstərir. Səidə də belə bir fürsət verilir. Lakin Səid nə şeyx-sufi Əli Cüneydin ona göstərdiyi yolu, nə də onu saf, təmənnasız məhəbbətlə sevən meyxanalar qadını Nurun təqib, qorxu dolu həyatdan uzaq yerdə qayğısız yaşamaq vədlərini seçir. O, meyxana sahibi Tarzandan aldığı silahla intiqam yolunu seçir.

Səid hələ gənc ikən, tələbə yataqxanasında tanış olduğu Rauf Əlvan adlı tələbə, onun parlaq rəngli xəyalları ilə təzad təşkil edən başqa həyat mənzərəsini tərif edir və real həyatın bu mənzərələrdən ibarət olduğunu söyləyir. Rauf Əlvanın bu həyat dərsləri Onore de Balzakın “Qorio ata” əsərindəki Votrenin gənc tələbə Ejen de Rastinyaka verdiyi həyat dərslərini xatırladır: “Varlanmaq üçün iri qumar oynamalısınız, yoxsa xırda qumarla heç nəyə nail ola bilməzsiniz. Sizin tanıya biləcəyiniz yüz peşə sahibindən on nəfəri sürətlə müvəffəqiyyət qazanmış olarsa, camaat dərhal onları oğru adlandıracaq. Buradan özünüz nəticə çıxara bilərsiniz. Həyat budur, budur həyatın həqiqətləri! Həyat mətbəx iyi verir, əgər bir şey bişirmək fikrinə düşsən, əllərini bulaşdırmalısan, ancaq sonra əlinin çirkini yaxşı yumalısan. Dövrümüzün əxlaqı budur. Mənim insan cəmiyyətinə belə bir nəzərlə baxmağa haqqım var, çünki mən bu cəmiyyətə yaxşı bələdəm” [2, s. 103].

Buna bənzər fikri Ç.P.Snounun qəhrəmanı Luis Eliotun da dilindən eşidirik: “Yalnız iki çıxış yolu var: ya uzaqda durub, çirkin əməllərlə məşğul olmağı başqasına buraxmalısan, ya da bu çirkabın içinə girib bir dəqiqə belə unutmamalısan ki, əllərini təmiz saxlamaq, bulaşdırmamaq mümkün deyil” [85, s. 563-564].

Oxşar “nəsihətamiz” sözləri Rauf Əlvandan dinləyən Səid ancaq varlılardan oğurluq etməyə başlayır və bununla öz hərəkətinə haqq qazandırır ki, burada qəbahətli bir şey yoxdur. O bu yolla ədalət naminə mübarizə apardığını, haqqı bərpa etdiyini zənn edir, özünü qəhrəman sayır. Sonunda, hərəkətlərinin cəzası olaraq həbsxanaya düşdükdən sonra “ədalət uğrunda müharibə”sində “silahdaşları” olmuş kəslər onu unudur, özünə dost bildiyi İleş Sidr isə onun pulunu mənimsəyib arvadı Nəbəviyyə ilə evlənir.

Bu cür ağır xəyanət zərbələri almış Səid həbsxanadan çıxarkən nə qədər ləkələnmiş, tənəzzülə uğramış birisi olsa da, müəllif onun hələ uçurumun lap dibinə yuvarlanmadığını, bu tənəzzülün onu məhv etmədiyini göstərir. Həbsxana divarları arxasında əməllərini çox düşünən Səid həbsxanadan intiqam alovu ilə çıxmır. Və bu, N.Məhfuzun obrazda çox zərgər incəliyi ilə işlədiyi təkamüldür. Xəyanət zərbələri almış, aldadılmış-atılmış, rəzalət və səfalət görmüş qəhrəmanın daxilində, mənəviyyatında təkamül rüşeymi cücərir. O, intiqam hissi ilə alışıb yanmır, tək ülvü arzusu var – qızını geri almaq. Səid qızını geri almaq, ona atalıq etmək üçün layiq olmadığını da dərk edir və bu arzusu üçün iş tapmaq, ev alıb özünə gün-güzəran, şərait qurmaq fikrindədir. Lakin həbsxanadan çıxan kimi keçmiş arvadını, doğma balasını görməyə gələrkən üzləşdiyi biganəlik, alçaldıcı münasibət, övladının onu tanımayıb uzaq durması Səidi sarsıdır [132, s. 17-18]. Bununla belə, o özünü yenə bu yolda məğlub saymır, vəziyyəti düzəltməyə qərar verir.

Daha sonra Səid ailəsini dağıtmış, malını-pulunu mənimsəmiş İleşin yanına gedir və ondan istədiyi yalnız kitabları olur. Geri qayıtdığı bu həyatda qəhrəmanın ilk dəfə əlinə aldığı şeyin kitab olduğunu göstərməklə yazıçı çox incə bir məqama toxu-

nur. Səidin yalnız cəmiyyətin yeni zərbələrindən sonra silaha əl atdığını görürük.

Səidin Rauf Əlvanın ona əl tutacağına ümid etməsi də bu obrazın hələ mənən ölməməsini, ürəyində insanlara qarşı inamın olmasını göstərir. Lakin Rauf Əlvan tərəfindən də rədd edilən Səid mənən büdrəyərək yıxılır. Onu əyri yola çəkən, oğurladığı qəniməti mənimsəyib varlanan Rauf indi tanınmış qəzetlərdən birinin redaktorudur, cəmiyyətdə sayılıb-seçilir, evi, maşını, dəbdəbəli həyatı var. Rauf Əlvanın bütün ümidlərini ona bağlamış Səidi rədd etməsi, əslində, qəhrəmanın ölüm fərmanı olur. Səid intiqamı qarşısına məqsəd qoyur.

Bundan sonra hadisələrin məcrası daha həyəcanlı olur. Səidin İleş Sidrə tuşladığı güllə təsadüfən başqa bir günahsız adama, Rauf Əlvana tuşladığı güllə isə iqamətgahının gözetçisinə dəyir. Səid iki günahsızın qatilinə çevrilir.

Lakin sonda polis və itlər onu izləyərkən peşmanlıq girdabında, təhlükə məngənəsində sıxılan zaman belə qəlbində gözəl, rəngli arzular canlandırır. Səid hər şeyin üstündən xətt çəkib onu sevən Nurla uzaq yerlərə qaçmaq, balaca bir otaqda səhər-axşam bərabər olmağı düşünür. Səid yalnız Nurun onu saf, təmənnəsiz məhəbbətlə sevdiyini, bu məhəbbətin Allahın lütfü, neməti, həyat fürsəti olduğunu başa düşür, yalnız o qadına görə yaşamaq istəyir. Lakin geri çəkilə bilən saat əqrəbləri real zamanı geri qaytara bilmir, artıq zaman onun xeyrinə işləmir...

Romanda yaradılmış Rauf Əlvan obrazı isə hər cür müqəddəs dəyərlərin üstündən xətt çəkərək yüksək mənəbə, şan-şöhrətə, mala-pula nail olmuş biridir. O, xudbin təkamülün bariz nümunəsidir. Azərbaycanlı şərqsünas alim, akademik Gövhər Baxşəliyeva çox haqlı olaraq Nəcib Məhfuzun bu qəhrəmanının Abd əs-Salam əl-Uceylinin qəhrəmanı Süleymanla (“Bəsimə göz yaşları içində”, 1959) yalnız bir fərqlə oxşarlığını qeyd edir – Rauf Əlvan inqilabdan çox səmərəli bəhrələnilir, inqilabın doğurduğu ab-havaya uyğunlaşib həyatın bütün ləzzətlərini alaraq şad-xürrəm yaşayır. Onun üçün şəxsi maraqlardan savayı heç bir müqəddəs məfhum yoxdur, bu səbəbdən də heç bir mənəvi izti-

rab çəkmir. Əl-Uceylinin eyni vəziyyətə düşmüş qəhrəmanı Süleymana isə vicdanı rahatlıq vermir [30, s. 40].

“Güzgülər” (1972). N.Məhfuzun çoxsaylı romanları içəri-sində “Güzgülər” romanı öz quruluşuna görə seçilir. Bu əsərdə konkret zaman, məkan yoxluğu duyulur və bu xüsusiyyətlə digər Məhfuz romanlarından fərqlənir. Romandakı zaman ayrı-ayrı obrazların simasında ötən əsrin iyirminci illərindən tutmuş, müəllifin əsəri qələmə aldığı dövrlərə qədər davam edir. Əsərdəki hadisələr isə Misirin ayrı-ayrı şəhərlərində, müxtəlif idarə və nazirliklərdə baş verir, bəzən isə müəllif qəhrəmanların simasında hətta Misir hüdudlarından kənara çıxır.

Romanda əlli beş insan taleyi ilə tanış oluruq, lakin daim təkrarlanan, əsərin əvvəlindən sonuna qədər iştirak edən konkret obraz yoxdur. Bununla belə, əsərin quruluş formasına uyğun olaraq bəzən ayrı-ayrı hekayələrdə əvvəl söhbət açılan hansısa obraz haqqında yeni məlumatla, həyatından yeni bir fraqmentlə tanış oluruq. Bu ədəbi üsulla müəllif ayrı-ayrı obrazların münasibətlərinin fonunda daha öncə oxucuya təqdim edilən qəhrəmanların psixoloji təsvirini daha da tamamlayır, qaranlıq qalan məsələləri açıqlayır. Məsələn, İbrahim Aqlin taleyi müəllifin yalnız onunla bağlı söylədiyi hekayətlə bitmir. Burada onun iki oğlunun ölümü xəstəliklə bağlı göstərilirsə [68, s. 127], Əhməd Qədrinin hekayətində bu epizoda bir daha aydınlıq gətirilir, onun oğlanlarının ölümü saray söz-söhbətləri ilə əlaqələndirilir [68, s. 34-35]. Daha sonra Mahmud Dərviş [68, s. 242-246], Mahir Əbdül Kərim [68, s. 236-242], Züheyr Kamil [68, s. 91-99], Tantaui İsmayıl [68, s. 153-157] və başqalarının hekayətlərində də bir daha İbrahim Aqlin obrazına qayıdılır, onun xarakterinin gizli çalarları, ətrafdakıların ona münasibəti, həyatından bəzi səhifələr açıqlanır.

Lakin əsərin əvvəlindən sonuna qədər bütün əlli beş güzgüyə əksi düşən, haqqında konkret danışılmasa da, bütün əsər boyu iştirak edən bir obraz vardır – bu da N.Məhfuzun öz obrazıdır. Hekayələr birinci şəxsin – hadisələrin canlı şahidi olan müəllifin dilindən danışılır. Bu səbəbdən əsəri avtobioqrafik xarakterli

əsər kimi də təhlil etmək olar. Belə ki, müəllif, həyatının, yaradıcılığının ayrı-ayrı dövrlərində rastlaşdığı, ünsiyyətdə olduğu insanları — qadın tanışlarını, nazir və deputatları, mətbuat işçilərini, kino xadimlərini, ədəbi tənqidçiləri, müəllimləri və tələbələri, uşaqlıq və gənclik dostlarını, zabıt və sırasıvi döyüşçüləri və başqalarını uydurma adlar altında təqdim etmişdir. Lakin N.Məhfuzun müasiri olan oxucu elə ilk sətirlərdən bu uydurma adlar altında tanış simaları tanıyır.

Romanda əvvəldən sona qədər iştirak edən daha bir obraz kimi Misir cəmiyyətini qeyd etmək olar. Belə ki, konkret verilmiş əlli beş insan obrazı, müəllifin özü və onlarla əlaqəli digər xırda surətlər hamısı yeni dövr Misir cəmiyyətinin fonunda açılır. Yüksək vəzifə, xoş gün-güzəran, var-dövlət, şan-şöhrət uğrunda yaşayan obrazların hekayətləri Misir cəmiyyətində hökm sürən rüşvətxorluq, yaltaqlıq, ikiüzlülük, mənəviyyatsızlıq, vicdansızlıq, haqsızlıq, əxlaqsızlığın fonunda nəql olunur. Misir bir obraz kimi belə təsvir edilir: “Yüksək əxlaq mənim gözümdə xüsusi dəyəərə malikdir. Belə ki, mən bütün mənəvi norma və idealların hədsiz dərəcədə qiymətdən düşdüyü bu dövrdə yaşamışam. Hərdən, hətta mənə elə gəlirdi, sanki cəmiyyətdə deyil, böyük bir əxlaqsız evdə yaşayıram” [68, s. 86].

Və yaxud vəzifə pillələrini yuxarı qalxmaq üçün bir çox insanı dəyərlərin üstündən xətt çəkən, təhsil, təcrübə baxımından layiq olmadıqları mənəbə müxtəlif yollarla çatan obrazları yaradarkən (Abbas Favzi, Şərara ən-Nəhhal və b.) müəllif həmin dövr Misir cəmiyyətinə xas, yüksək dairələrdə mövcud bir tendensiyanı açır: “Xidməti kürsü ilə yüksəlmək üçün konkret qayda-qanun yox idi. Universitet diplomuna malik olanlar üçünsə bu diplom bir lənət, maneə idi. Belə ki, bu diplom nə vaxtsa yalnız ibtidai məktəb bitirmiş rəislərin əsəb və nifrətinə səbəb olurdu” [68, s. 124]. Beləcə, müəllif ölkədə savadsızlığın səviyyəsi və yüksək vəzifə sahibləri ilə bağlı acı həqiqəti səsləndirir.

Bundan başqa, N.Məhfuz zərgər dəqiqliyi ilə Misir cəmiyyəti adlı mexanizmin əsas və ikinci dərəcəli elementlərini, bu elementlərin qarşılıqlı münasibət və təsirini təsvir edir. Əhməd

Qədrinin hekayətində obraz özünü böyük oyunlar gedən şahmat lövhəsində şahın piyadası hesab edir. Yalnız əmr qulu olan, yuxarıların göstərişlərini məğzinə varmadan, kor-koranə yerinə yetirən bu polis zabiti şah dövründə inqilabçı vətənpərvərlərin həbisi, onlara işgəncələr verilməsi ilə məşğul olmuşdur. Lakin o, əməlinə heç bir qəbahət görmür, gördüyü işi başqalarının gördüyü işlə eyni sırada tutur: “Sən sənədləşmə apardığın kimi, nazirin tələbi ilə hesabat yazdığın kimi, mənim işim də adi bir işdir, başqa bir şey deyil...” [68, s. 34]. Müəllif hekayətin sonunda bir vaxtlar despotizmin cəlladı olmuş, indi isə qocalıb əldən düşmüş, güclə yeriyən qoca Əhməd Qədrinin simasında Misir cəmiyyətində şahmat piyadası taleyi yaşayan insancıqların obrazını yaratmışdır.

N.Məhfuz həmçinin bu romanda hər bir cəmiyyətin vacib komponenti olan ailə fonunda müxtəlif ailə dramlarını, kişi-qadın, valideyn-övlad münasibətlərini, əxlaqi dəyərləri geniş planda işıqlandırmışdır (Faiza Nassar, Mahmud Dərviş, Amani Məhəmməd və başqa obrazların hekayətlərində).

Romanda təsvir edilən XX əsr Misir ədəbi mühitində, incəsənət səhnəsində isə həmin dövr Qərbi Avropa ab-havasını duymaq olar. Məsələn, fransız yazıçısı Andre Moruanın “Bir karyeranın tarixi” [72, s. 37-63], “Məşhur adamın doğulması” [72, s. 93-97], “Mirrina” [72, s. 97-107] və s. əsərlərində təsvir etdiyi Fransa ədəbi mühiti, nümayəndələri, onların münasibətləri və müxtəlif təkamül yolları, sanki N.Məhfuzun “Güzgülər”ində təkrar əks olunur.

N.Məhfuzun bu romanı həmçinin tarixi mövzulu bir əsər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Belə ki, romandakı obrazlar qalereyası yeni və ən yeni dövr Misir tarixinin əlamətdar hadisələrinin fonunda açılır: Səəd Zəğlulun (1860-1927) rəhbərliyi altında milli azadlıq hərəkatı, “Vəfd” partiyasının yaranması, 1923-cü il 13 aprel Misir Konstitusiyasının qəbul olunması, hakimiyyətdə bir-birini əvəz edən siyasi dairələr, dövlət çevrilişləri, 1924-cü ildə Səəd Zəğlulun rəhbərliyi ilə formalaşmış birinci milli hökumət, 1930-cu illərdə Misir siyasi səhnəsində müxtəlif partiyala-

rın yaranması, 1936-cı il 26 avqustda “Vəfd”in lideri Mustafa Nahhas tərəfindən Londonda imzalanmış birgə ittifaq haqqında İngiltərə-Misir müqaviləsi ilə əlaqədar etiraz nümayişləri, II Dünya müharibəsi ərəfəsində sarayın, “Vəfd” partiyasının apardığı siyasət, 1942-ci il 4 fevralda Nahhas paşa tərəfindən yeni hökumətin təşkili və s.

“Güzgülər”in obrazların təkamülü baxımından təhlilinə gəlincə, yalnız onu qeyd etmək kifayətdir ki, N.Məhfuz bu romanında insanın istər mənəvi, istərsə maddi (yəni yüksək vəzifəyə, mənəsbə çatmaq, şan-şöhrət, mal-pul qazanmaq və s. istiqamətdə) təkamülünün həm xudbin, həm müsbət tərəflərinin ən parlaq nümunələrini yaratmışdır. Eyni zamanda bu təkamülün obyektiv və subyektiv səbəblərini, təkanverici və zəiflədən amillərini də açıb göstərmişdir.

Güzgülərin birində əks olunan Reda Həmmada surəti hələ uşaqkən taleyin acı zərbələrini almış, lakin bu zərbələrə əyilməmiş güclü xarakterə malik obrazdır [68, s. 81-87]. Müəllif Reda Həmmadanın simasında insan təkamülünün gözəl nümunəsini yaratmışdır. Hələ uşaq yaşlarında olarkən anadan yetim qalmış Reda Həmmadanın İngiltərədə təhsil alan bacısı da cavan vəfat etmiş, qardaşı isə 1919-cu il inqilabında həlak olmuşdur. Xəstəxanada baş həkim vəzifəsində işləyən atası isə “Vəfd” partiyasındakı fəaliyyətinə görə işdən çıxarılır. Bundan sonra doğmalarından məhrum olmuş Reda Həmmada boş qalmış böyük evdə, hər cür qayğı və mehriban münasibətdən uzaq, atasının ciddi təbiyəsi altında uşaqlığını keçirir.

Təhsildə həmişə birinci olan Reda Həmmada siyasi fəaliyyətdə də ön sıralarda gedir, nümayişlərdə fəal iştirak edir. Hüquq fakültəsinə qəbul olandan sonra da siyasi fəaliyyətini dayandırmır. Həmişə 1919-cu il inqilabı zamanı həlak olmuş qardaşını fəxrlə xatırlayır, vətənpərvərlikdə ona bənzəməyə çalışır. Məhəmməd Mahmud hökuməti dövründə onu həbs edirlər, Sidqi hakimiyyəti dövründə isə az qala öldürülsün. Universitet auditoriyalarında onu odlulu-aloğlu nitq söyləyən görürük, konstitusiya, müstəqillik, demokratik normalar onun həyat amalına çevrilmiş-

dir. O, zamanın nəbzini tutan, ətrafında baş verən hadisələrə cəld, rəssional reaksiya verən, tutduğu yola, ideya və fikirlərinə, özünə möhkəm inamlı bir şəxsiyyətdir. Bu obrazın təkamülünü izlədikcə heç bir çətinlik, maneə qarşısında bədrəmədiyini, insani dəyərləri itirmədiyini görürük.

1934-cü ildə hüquq fakültəsini bitirdikdən sonra vəkil kimi fəaliyyətə başlayır və qısa zamanda bu sahədə uğur, böyük nüfuz qazanır. Həmçinin yazıçı-publisist kimi çalışır, siyasi fəaliyyətdən əl çəkmir, hətta parlamentə üzv seçilir. 1952-ci il inqilabını, nəticələrini şəxsi təfəkkür prizmasından keçirərək müsbət qəbul edir. Lakin onun siyasi fəaliyyəti heç də durğun keçmir, təqiblərlə, həbslərlə müşayiət olunur. Reda Həmmadanın yeganə övladı atasına qarşı olan bu haqsızlıqlarla, onun həbsi ilə barışa bilmir, əsəb pozğunluğu keçirir. Reda Həmmada oğlunu ruhi xəstələr üçün xəstəxanaya yerləşdirməyə məcbur olur. Həyat yoldaşı isə bu dərddə dözmür, iflic keçirir, elə həmin il vəfat edir.

Obrazın təlatüm dolu həyat yolunun bu dəhşətli hadisələrdən sonra kəsiləcəyini, həyat eşqinin, qurub-yaratmaq həvəsinin, arzularının bitib-tükənəcəyini ehtimal etmək olar. Lakin obrazın yenidən ayağa durduğunun, ikiqat enerji ilə həyata tutunduğunun şahidi oluruq. Körpə yaşlarından doğmalarını itirən, həyat yoldaşı və oğlunun acısını yaşayan Reda Həmmada dəmir iradəsi və səbri ilə bütün acılara sinə gərir. Bir vəkil kimi yenidən ad-san qazanır. Yaradıcılıq fəaliyyətindən də qalmır, yaratdığı əsərlər isə onun yalnız hüquq deyil, fəlsəfə, psixologiya sahəsində geniş dünyagörüşə, ensiklopedik biliyə malik olduğunu sübut edir. Hər şeyə rəğmən durmadan öz üzərində işləyən, irəli baxıb sabaha doğru gedən və sonunda fərdiyyətdən şəxsiyyətə keçən bu insan obrazı N.Məhfuzun kamil insan və insan təkamülünə dair fikirlərini ifadə edən gözəl bir nümunədir. Yazıçı hekayətində söylədiyi son cümləsi ilə bu insan qarşısında baş əyir: “Səxavətli təbiətin ən gözəl neməti kimi ona heyran olmaqdan doymuram” [68, s. 87].

Bu güzgülərdə vəzifə pillələri ilə yüksələn, saxta hörmət, xoş güzərana doğru “təkamül” yolu keçən, lakin bununla yanaşı

mənəvi uçuruma yuvarlanan, bu gün cəmiyyətimizdə çox rast gəldiyimiz insan surətlərinin əksini də tapmaq olar. N.Məhfuz Züheyr Kamilin əksi düşən aynada çox böyük məharətlə xudbin bir insan obrazını, onun maddi təkamülünü və mənəvi tənəzzülünü təsvir etmişdir [68, s. 91-99]. Adi kəndli təbəqəsindən çıxmış Züheyr ikiüzlülük, yaltaqlıq rəmzini canlandıran, daim öz mənafeyini güdən, dostluq, həqiqət, ədalət, vicdan kimi insani dəyərləri bu gün bir vəzifə, sabah başqa bir kürsü, pul üçün satan obrazdır.

Fransaya təhsilini davam etdirmək üçün gedən Züheyr elmi dərəcə alıb vətənə qayıdır. Universitetdə müəllim kimi çalışmağa başlayır, ədəbi tənqiddə aid bir neçə əsəri çapdan çıxır. Özünü tamamilə elmə aludə etmiş Züheyri siyasətdən uzaq görürük, artıq əvvəlki kimi “Vəfd” partiyasının qaynar tərəfdarı deyil. Lakin siyasətdən uzaq duran Züheyr gözlənilmədən parlament seçkilərində “Vəfd” partiyasından namizədliyini irəli sürür və səs çoxluğu ilə seçilir. Onun bu addımını dostları izah etməyə acizdirlər: hansı səbəbdən universitetdəki uğurlu fəaliyyətini yarımçıq saxlamışdır? Deputat məvacibi ilə hara yüksəlmək istəyir? Yoxsa maarif naziri olmaq istəyir?

Parlamentə seçilən Züheyr isə siyasətlə yox, çox uğurla “vəzifə alveri” və digər nalayiq işlərlə məşğul olmağa başlayır. 1952-ci il yanvarın 26-da hökumətin istefasından sonra yenidən universitetə qayıtmağa cəhd göstərir. Lakin buna nail olmayanda “Vəfd” partiyasından ümidlərini üzmədən mədh xarakterli siyasi məqalələrlə mətbuat səhifələrində çıxış etməyə başlayır. İyul inqilabından sonra bir çox partiyaların, eləcə də “Vəfd”in ləğvinə başlananda onun xarakterinin daha qaranlıq tərəfləri açılır. Züheyr “Vəfd” partiyasını kəskin tənqiddə keçir, onu ölkənin başına gələn fəlakətlərdə əsas təqsirkar kimi qələmə verən yazılar yazır və böyük qəzetlərin birində özünə redaktor kürsüsü qazanır. Çatdığı kürsüdə qələmi ilə çox bəxşislərə, pula, böyük imarətə, xarici avtomobilə və s. nail olan Züheyr bu oyunları ilə kifayətlənmir. İnqilabi rəhbərlik sosializm kursunu elan edən zaman o, dərhal sosializm nəzəriyyəsini dərindən öyrənməyə və bu haqda

əsərlər yazmağa başlayır. Qısa zamanda qatı sosialistə çevrilməsini isə belə izah edir: “O şeyə inanmaq lazımdır ki, ona inanmağa məcbursan” [68, s. 97].

Özünü başqalarının inancına qurban etmiş Züheyriin dəyişmədiyi tək bir həyat inancı var: “Əgər sənin üzərinə fəlakət yaxınlaşırsa, yalnız bir yol qalır – nə yolla olursa olsun, qaçmaq. Faydasız mübarizə səni yalnız həbsə gətirib çıxaracaq” [68, s. 96]. Hekayət boyu onun dəfələrlə çevik şəkildə fikir, mövqe, münasibət dəyişdirdiyini görürük. Sonunda güzgüdə, iyirmi yaşlı gənc bir qızla evlənmiş altmış yaşlı obrazın sönüb gedən siması qalır.

Əsərdə real həyatda bizə bəzilərini xatırladan, insan təkamülünün eqoist yolunu seçən başqa obrazlar da var. Onların əsas məqsədi, bütün səyləri vəzifə pilləsi ilə irəliləmək, hansı yolla olursa olsun, varlanmaqdır. Həmin insanlar bu amal üçün vicdan, həqiqət və ədaləti satıb, mənəvi dəyərləri, hər birinin daxilində yatan gizli gözəllikləri uduza-uduzə özlərini xudbin məqsədlərə qurban verirlər.

Güzgüdə əks olunan belə surətlərdən biri Abbas Favzidir [68, s. 160-166]. Hər vəzifəyə keçən nazirə mədhiyələr yazmaqla vəzifə mərtəbələrini qalxmağa çalışan obraz, nəhayət, buna nail olur. Abbasın mədhiyələrindən razı qalmış nazir onu vəzifə xəttinin yeddinci pilləsinə çəkir. Sonra həmin nazirin köməyi ilə altıncı pilləyə yüksələn Abbas Favzi “Vəfd” partiyasının üstünlüyünü və nüfuzunu görüb köhnə üsulla bu partiyadan faydalanaraq, beşinci pilləni qazanır. Əslində isə partiyaların Abbas üçün heç bir fərqi yoxdur, onu yalnız nazirlərin hansı partiyaaya məxsus olmaları maraqlandırır. Ölkə daxilində baş verən hadisələr, sürəkli hakimiyyət dəyişikliyi, xaricdən edilən təzyiqlər, Vətənin müqəddəratı, ətrafdakıların problem və həyəcanları onun üçün yaddır. “Sənin üçün nə fərqi var, kim səni idarə edəcək – ingilis, yəhudi, yoxsa misirli?” [68, s. 166] – deyən Abbas Favzinin siması bu sözləri ilə oxucu üçün güzgüdə daha aydın əks olunur.

Mənliyinə “millət”, “xalq”, “vətən” kimi anlayışlar yad olan bu obrazın dini baxışlarında da onun üçün müqəddəs bir şey yoxdur. O, dinə dolanışiq mənbəyi kimi yanaşır, Qurani-Kərim, peyğəmbərlər, imamlar haqqında yazılar yazır, dini mövzuda tərcümələrin redaktəsi ilə məşğul olur və bununla yaxşı pul qazanır: “Bu peyğəmbər və müqəddəslərdən heç olmasa bir on nəfər artıq olsa idi...” [68, s. 165] – deyən Abbas Favzinin simasının daha bir məkrli tərəfi aynada əksini tapır.

Güzgüdə həmçinin hər kəsə kinayə ilə yanaşan, özündənrazı bir surət görürük. Abbas Favzi uğur qazanmış ədəbiyyatçılara, ümumiyyətlə, elm adamlarına nifrətlə yanaşır, onların nail olduqları mənsəbə düzgün yolla çatmadıqlarını və bu ada layiq olmadıqlarını, savadsız olduqlarını daim söyləyir. Onları ləkələmək, istər istedadlarına, istər şəxsi həyatlarına kölgə salmaq üçün Abbas Favzinin istənilən vaxt əlində “tutarlı” faktı vardır. Bu şəxsin kinayəsi o qədər hədsizdir ki, hətta özü belə məmur olduğu halda, məmurların yaşayış tərzini lağa qoyur.

Lakin N.Məhfuz bu güzgüdə Abbas Favzi simasının başqa bir tərəfini də əks etdirir. Bu, obrazın xarakterinin gizli tərəfidir və əksi güzgüyə bir o qədər parlaq düşür. Abbas Favzi ərəb dili və klassik ədəbiyyatın gözəl bilicisidir. Qədim ərəb ədəbiyyatına dair dərslilər müəllifidir, lakin onun bu dərsliləri nə qədər dərin biliyin nəticəsi olsa da, elmi səviyyədə yazılmış müasir universitet dərsliləri ilə bir sırada üstünlüyü itirir. Belə ki, hamını heyran qoya biləcək dərəcədə klassik ərəb ədəbiyyatını bilən bu şəxsin heç ibtidai təhsili yoxdur. Onun bu istedadı, biliyi cılılanmamış daşı xatırladır və Abbas Favzi bu qiymətli dürrün ortaya çıxması üçün heç bir şey göstərmir, biliyini inkişaf etdirmir, irəliləmək üçün bundan bir vasitə kimi faydalanmır.

Güzlərdən birinə əksi düşən başqa bir surət Şərara ən-Nəhhal isə məhz bu cəhətə görə Abbas Favzidən fərqlənir [68, s. 124-131]. Müəllif ilk əvvəl güzgüdə həmin dövr Misir cəmiyyətində üstün silahlardan biri olan yaraşlıq zahiri görünüşə malik gəncin surətini əks etdirir. İbtidai məktəbi təzə bitirmiş həmin gəncin bundan savayı əlində başqa bir silahı yoxdur. O, nazirlik-

də adi bir telefonçu işləyir. Elə bu vaxt vəzifə piramidasının yeddinci mərtəbəsində yer boşalır — məmur rəhmətə gedir. Bununla da güzgüyə zəif əksi düşən Şərara ən-Nəhhal üçün hər şey dəyişir. Nazirlikdə çoxdan çalışanlar, işi gözəl bilənlər, ali təhsillilər bu yerə layiqli namizəd olduqları halda, həmin kürsü hamıda təəccüb doğuran bir şəxsə — Şərara ən-Nəhhala nəsisib olur. Oxşar vəziyyətlə həyatda çoxlarımız rastlaşırıq... Nazir müavini-nin qəbuluna düşə bilməyən Şərara ən-Nəhhal onu elə dəhlizdə saxlayıb külfətinin böyük olduğunu, təkcə onun işlədiyini və ailəsini saxlamaq üçün göydə Allaha, yerdə cənab müavinə ümid etdiyini bildirir. Bu rolu ilə də nazir müavini tərəfindən “bəyənilən” Şərara ən-Nəhhal üçün qarşıdakı vəzifə pillələrini qalxmağa şans yaranır.

Şərara ən-Nəhhal artıq vəzifəsinə uyğun şəkildə səliqəli, bahalı geyinir. Müəllif onun xarakterinin güzgüdə görünməyən başqa gizli çalarlarını açır – haqqında gəzən söz-söhbətlər ona məlum olsa da, buna məhəl qoymur. Tabeliyində olan keçmiş həmkarları ilə təkəbbürlü davranır, ən xırda səhvlərini belə üzlərinə vurur, onları alçaltmaq, təhqir etmək Şərara ən-Nəhhala xüsusi zövq verir.

Daha sonra onu himayə edən nazirin vəzifədən getməsi ilə Şərara ən-Nəhhal tutduğu yüksək vəzifədən uzaqlaşdırılır və arxiv şöbəsinə keçirilir. Üçüncü pilləyə qədər yüksəltdiyi halda “sıradan” bu cür çıxması onu tamahkar planlarından müvəqqəti uzaqlaşdırsa da, ruhdan salmır. O, böyük həvəslə yeni işinə başlayır, bütün arxiv işini dəyişir, təzələyir, sanki ona yeni həyat verir. Sonra yeni təyin edilmiş naziri arxivə dəvət edir. Nazir Şərara ən-Nəhhalın arxivdə yaratdığı nizam-intizama, tərtibata heyran qalır, onun bu işini təqdir edir. Nazirin bu ziyarətindən sonra Şərara ən-Nəhhal “Vəfd” partiyasından olan nazir “Vəfd”in müxalifinə işinə görə təşəkkür edir” adlı məqalə yazır. Həmin məqalədə nazirin iş naminə hər cür maraqları bir kənara qoyduğunu, onun işini bəyəndiyini, ona dəstək verməyə hazır olduğunu qeyd edir. Məqaləni isə belə bir cümlə ilə bitirir: “İnsan belə münasibət görəndə bütün qəlbi ilə “Vəfd” partiyasının

tərəfində durmaq istəyir” [68, s. 128]. Bundan sonra onu kadrlar şöbəsinin rəisi vəzifəsinə təyin edirlər.

“Vəfd” hökuməti istefaya gedəndən sonra çoxları düşünür ki, Şərara ən-Nəhhal üçün çətin zamanlar başladı, lakin yenə hamının təəccübünə səbəb olan bir hadisə baş verir: Şərara ən-Nəhhal birinci mərtəbəyə yüksəldilir və departamentin direktoru vəzifəsinə təyin edilir. Aydın olur ki, Şərara ən-Nəhhal kor-koranə iş görmür, addımlarını düşünülmüş şəkildə atır. Sən demə, hələ “Vəfd” partiyasının hakimiyyəti dövründə o, keçmiş nazirlə əlaqəsini kəsməyib gizlicə ona bəzi xidmətlər göstərirmiş. Nazir yenidən işə qayıtdıqdan sonra onun bu “yaxşılıqlarını” unutmur.

O, uzaqgörəndir, dərk edir ki, bu hakimiyyət çəkişmələrində kiməsə bel bağlamaq mənasızdır və daha yuxarılardan yapışır. Qarşısına saraya daxil olmağı hədəf qoyan obraz “Yeni Misirin yaradıcıları” adlı kitab yazır. Bu kitabda o, Məhəmməd Əli, İsmayıl və Fuad hakimiyyəti dövründən söz açır, əsəri isə kralın ailəsinə ithaf etdiyini bəyan edir. Kral divanından gəlmiş təşəkkür məktubu tezliklə bütün qəzetlərdə çap edilir və bundan sonra vəzifə kürsüsünə doğru yolda əbədi himayəni yuxarı dairələrdə özünə təmin etmiş Şərara ən-Nəhhal deyir: “İndi mən artıq sarayın himayəsi altındayam və heç bir partiya mənə xələl gətirə bilməz” [68, s. 129]. Hekayətin sonunda güzgüyə cəmiyyətdə özünə sabit yer tutmuş, pula, mənəsbə çatmış, gözəl həyat yoldaşı və uşaqlara sahib olmuş obrazın əksi düşür.

Xudbin maddi təkamül keçən bu obrazın digər obrazlardan, məsələn, Abbas Favzidən fərqli cəhəti odur ki, Şərara ən-Nəhhal yalnız zahiri yaraşığına, uzaqgörənliyinə, vəziyyətdən öz xeyrinə istifadə etmək qabiliyyətinə, ətrafdakıların hüsn-rəğbətini qazanmaq bacarığına arxalanmır, o, elmə, təhsilə böyük əhəmiyyət verir. Yalnız ibtidai məktəbi bitirmiş Şərara ən-Nəhhal yuxarıda sadalanan keyfiyyətləri ilə kifayətlənmir, hətta himayədarlarının belə yardımı olmadan orta təhsilini başa vurub attestat, sonra bakalavr diplomu alır. Daim öz üzərində işləyən Şərara ən-Nəhhal, nəhayət, litsensiat dərəcəsinə qədər yüksəlir.

Göründüyü kimi, bu əsərdə yaradılmış rəngarəng obrazlar galereyası həm mənəvi, həm də cismani ölümə düçar olan, sırf şəxsi mənafe, xudbin baxışlar ucbatından hər kəsin və hər şeyin üstündən xətt çəkərək yüksələn, əslində isə aşağı yuvarlanan, insani dəyərləri itirmiş və hər şeyə rəğmən kamil insan olaraq qalan obrazlarla zəngindir. Və bu romanda insan təkamülünün müxtəlif tərəflərinin dolğun bədii təsvirlərini psixoloq incəliyi ilə yaradan N.Məhfuz insan tənəzzülünü də bütün təfərrüatı ilə hərtərəfli vermişdir.

“Hörmətli cənab” (1975). “Hörmətli cənab” romanı əsil-nəcabətsiz, valideynlərini itirmiş bir gəncin baş direktor kürsüsünə qədər keçdiyi uzun yoldan bəhs edir [66, s. 319-448]. N.Məhfuz bu əsərlə maddi rifaha, yüksək mövqeyə doğru insan təkamülünün eqoist xəttinin ən parlaq nümunəsini yaratmışdır.

Əsərdə Osman Bəyuminin surəti uydurulmuş bir obrazı xatırlatmır. Belə ki, çoxlarımız ətrafdakı insanların arzu və məqsədlərini, fikir və xəyallarını, hətta özümüzün xarakterinin bəzi çalarlarını Osman Bəyumidə tapırıq.

“Güzgülər” romanında N.Məhfuz tərəfindən yaradılmış obrazların uydurma qəhrəmanlar deyil, müəllifin həyatı boyu rastlaşdığı, ünsiyyətdə olduğu real surətlər olduğunu nəzərə alsaq, Osman Bəyuminin də həmin güzgülərin birində əks olunan, adı uydurulmuş, lakin real insan obrazı Abbas Favzinin prototipi olduğunu qeyd etsək, “Hörmətli cənab” da reallığın məhsuludur. Vəzifə pilləsi ilə yüksəlmək üçün özündən yuxarıda əyləşənlərə hər cür xidmətlər göstərən, dost seçimində məqsədyönlü olan Abbas Favzi xarakterinin zərif bir nöqtəsi – ərəb ədəbiyyatının gözəl bilicisi olması Osman Bəyuminin bir neçə xarici dili gözəl bilməsi, tərcümədə əvəzolunmaz mütəxəssis olması ilə oxşarlıq təşkil edir. Lakin bu obrazları bir-birindən fərqləndirən bir cəhət var: Abbas Favzinin hətta ibtidai təhsili yoxdur və bu qüsurunu düzəltmək üçün heç bir səy göstərmir. Abbas Favzi öz üzərində işləyib biliyini müasir nəzəri əsaslarla təkmilləşdirməyə çalışmadığı halda, Osman Bəyumi bakalavr dərəcəsi ilə kifayətlənmir, gecələri kitablarla keçirib hüquqi təhsilə yiyələnir. Həmçi-

nin ingilis, fransız dillərini müstəqil öyrənir, hətta dünyagörüşü və davranışlarının yüksək təbəqə nümayəndələrinə xas şəkllə çatması üçün gecə-gündüz dünya ədəbiyyatı nümunələrini mütaliə edir. Poeziya ilə maraqlanır, şeirlər əzbərləyir. Bu xarakteri ilə Osman Bəyumi “Güzgölər”in başqa bir qəhrəmanı Şərara ən-Nəhhalı xatırladır.

Məhfuz qəhrəmanı Osman Bəyumi yüksək mənəsbə doğru tutduğı yol, bu yolda qurduğı arzu və məqsədləri ilə Ç.P.Snounun qəhrəmanı Luis Eliotu da xatırladır [85]. İstər Luis Eliotu, istərsə də “hörmətli cənab”ı irəliyə aparən bir mexanizm var: yüksək vəzifə. Və hər iki obraz onları əhatə edən adamlardan, məişətdən qurtulmaq, uzaqlaşmaq istəyir, keçmişdən qorxur, onu unutmğa çalışırlar. Onları şövqləndirən amal – şəxsi mənəfə və maraqlarıdır.

Bəs, ümumiyyətlə, Osman Bəyumi kimdir? Osmanın atası adi arabaçıdır, oğlunun da onun yolunu davam etdirməsini, ev təsərrüfatı ilə məşğul olmasını istəyir. Lakin oğlu hələ ibtidai məktəbdə oxuyarkən istedadı, parlaq zehni ilə müəllimlərin diqqətini cəlb edir. Müəllimi atasına məsləhət görür ki, təhsilini davam etdirmək üçün Osmanı hazırlıq məktəbinə göndərsin və əgər əmlakını məktəbin adına yazdırsa, çox güman ki, oğlu bu məktəbdə pulsuz oxuya bilər. Ata övladı üçün bu addımı atır. Artıq hazırlıq məktəbində təhsilini uğurla davam etdirən Osman, Əl-Hüseyni məhəlləsindəki yaşlılarından fərqlənir və bu fərqi özü də sezir. İkinci sinfə gedərkən atası ağır xəstələnir. Qocanı peşmanlıq və narahatlıq bürüyür ki, oğlunu uzun və ağır yolun yolçusu edib arxasız, köməksiz tərək edir. Amma Osman tək deyil. Atasının ölümündən sonra anası gecə-gündüz işləyib onun üçün hər cür şərait yaradır və Osman bakalavr dərəcəsinə qədər yüksəlir. Lakin anasını da amansız ölümün əlində itirmiş Osman artıq kimsəsiz olduğunu və uşaqlıqdan bəri onu yaşadan arzular, xəyallar yolunda yalnız öz gücünə arxalanmalı olduğunu anlayır.

Osman Bəyumi idarələrdən birinə təyinat alır. Baş direktor digər yeni işçilərlə bərabər onu da tanışlıq üçün qəbul edir və elə həmin andaca Osman baş direktor kürsüsünü bütə çevirib ona si-

tayış etməyi, hər cür qurbanlar verməyi həyatının mənası edir. Arxiv şöbəsinə sırası bir işçi kimi gəlməsi Osmanı narahat etmir, bədbinliyə salmır. O düşünür: “Həyat bir damladan, hətta lap yoxluqdan yaranıb” [66, s. 321]. Nədən onun bu arzusu çin olmasın? Və bu arzusunun çin olması üçün o, Allaha, özgüvəninə arxayın olduğu qədər, möcüzə və xoş təsadüflərə, qohumluq əlaqələrinə də arxalanır. Lakin bütün əsər boyu əsil-nəcabətsiz olan Osman Bəyumiyə yuxarı əsilzadələrlə qohumlaşmağın və qohum himayəsindən bəhrələnməyin nəsib olmadığını görürük. Tək-tək hallarda qismət onun üzünə gülür: ya yuxarıda oturanlar xəstəliklə əlaqədar işdən uzaqlaşır, ya vaxtsız vəfat edir, ya da başqa yüksək vəzifəyə keçirilir. Beləliklə, baş direktor kürsüsünə doğru yolun əsas hissəsini Osman Bəyumi öz gücünə, zəhmətinə, bilik və bacarığına arxalanaraq keçir. Bəs elə isə obrazın təkamül yolunu xudbin edən, onu mənəvi tənəzzülə aparan nədir?

Romanı oxuduqca insan xarakterinin müxtəlif psixoloji tərəfləri, eqoizmin pik nöqtələri ilə rastlaşırıq. Osman Bəyumi hətta özünə qarşı hədsiz dərəcədə xəsisdir. O, məvacibini illərlə toplayıb özünə belə xərcləmir, köhnə paltardan, ayaqqabıdan çıxır, yaşadığı birotalıq darısqal daxmasını dəyişmir. Yeməyində belə artıq xərcə yol vermir, istisna hallarda ət yeyir. Əsərdə belə bir epizod var – onu qonaqlığa dəvət etdikdən sonra borclu qalmamaq üçün həmkarını kafeyə, şam yeməyinə dəvət etmək üzərində günlərlə fikirləşir, ödəyəcəyi pulu hədsiz məsrəf hesab edir, bunu özünə bağışlaya bilmir, dönə-dönə haqq-hesab çevirir [66, s. 337-338]. Bu xırda səhnə ilə obrazın xudbinliyinin, xəsisliyinin sərhədsiz olduğu göstərilir.

Və yaxud başqa bir səhnə – xəstələnib işdən uzaqlaşmış qoca Saafan əfəndi öz övladı kimi münasibət bəslədiyi Osman Bəyumidən müalicə, dərman üçün cəmi üç funt istəyərkən “yoxdur” deyə yalan söyləyir. Elə həmin həftə Saafanın vəfatı haqqında xəbər alır [66, s. 372]. Xəbər, həqiqətən, onu çox təsirləndirsə də, bu cür pul qənaətini uzun keşməkeşli “mübarizə” yolunda vacib və bəyənən silah sayır. Nə vaxtsa hər qara qəpiyin mühüm rol oynayacağına, böyük başlıqla münasib dairələrdən birinin qızı ilə ailə həyatı quracağına inanır.

Hətta özünə qarşı xəsis Osmanın Bəyuminin yüksək kürsü arzusu naminə ətrafdakılara qarşı xudbinliyi, biganəliyi də sərhəd tanımır. Özündən yuxarıda oturanların cavan yaşda olmaları onu narahat edir. Bu yerlərin tez zamanda boşalacağına ümidini itirmiş Osman Bəyumi onların xəstələnməsinə də ümid etməyib, yalnız bir qəza nəticəsində ölmələrini arzu edir. Vəzifəcə yuxarıda duran məmurları xəstə yatağında ziyarət edərkən Osman Bəyumi boğazdan yuxarı danışır, daxilində isə sevinc dolanır.

Osman Bəyuminin özəl həyatını nəzərdən keçirdikdə özünə qarşı da hədsiz xudbinliyinin tərəfləri açılır. O, şəxsi həyatını xudbinliyə, eqoist məqsədlərinə qurban verir: qəlbində qurduğu büt naminə çox sevdiyi və saf məhəbbətlə onu sevən Səidənin eşqindən imtina edir. Savadsız, sadə bir qızla ailə qurmaqla heç nə əldə edə bilməyəcəyini düşünür. O, nikah bağlamazdan əvvəl yüz dəfə ölçüb- biçməyi, öz həyat kredoları ilə hesablaşmağı vacib sayır. Osman sevgidən qorxur, çünki qəlbində büt bilib səcdə qıldığı ali kürsü sevgisini azaldar, arxa plana çəkər, bu zirvəyə doğru yolda ona maneə ola bilər. O isə hələ uzun yol keçməli, təhsilini başa vurmalıdır. Sevgisini etiraf edən Səidəyə də bu xudbin planlarını açıqlayıb, özünə haqq qazandırmağa çalışarkən, qız “İndi mən anladım ki, vəzifədə irəliləmək sənin üçün düşündüyümdən də vacibmiş” deyib ondan ayrılır [66, s. 329].

Bu səhnədən sonra Səidənin toy sədələri altında Osmanın əzab çəkdiyini, xəyalında min yol onu əlindən tutub uzaqlara qaçırdığını, məqsədlərindən vaz keçərək bu addımı atdığını görürük. Lakin o, xəyallardan ayılır və qarşısında sabaha qədər tökülüb qalmış kitab-dəftərlər... Osman hüquqşünas diplomunu alır, əbədi və ilk məhəbbəti Səidə isə bu qələbədə yanında deyil. Bu, obrazın qələbəsidirmi?

Osman özündə güc tapıb bədbinliyə qapılmır, evlənəcəyinə, lakin öz həyat qanunlarına uyğun evlənəcəyinə qərar verir. O qədər varlı olmasa da, yuxarı dairələrdə yaxşı əlaqələri, qohumları olan ailənin dul, boşanmış olmasının fərqi varmadan, savadlı bir qızı ilə evlənmək arzusunu qonşu qadına bildirir. Qonşu qadın onu Saniyə adlı varlı dul qadınla tanış edir, lakin Osman Bəyumi onu öz mövqeyinə layiq bilmir.

Daha sonra qonşu onu məktəb direktoru, 35 yaşlı Asilyə ilə tanış edir. Asilyənin tutduğu vəzifə, yaşı, gözəlliyi onun həyat kredolarına tam cavab versə də, rəsmi izdivaca tərəddüdlə yanaşır. Belə ki, qadının onu məqsədindən yayındıracağını, özünə qıymayıb illərlə topladığı pulu xərcləyəcəyini düşünür. O üzdən Asilyə ilə nikaha girmədən yaşamağa qərar verir. Bir müddət sonra ondan insafsızcasına imtina edir, məyus halda mənzilini tərk edən qadının arxasınca pəncərədən baxıb, gecənin zülmətində gözdən itməsi ilə rahatlıq tapır. Osman özünü qınamır, tutduğu “müqəddəs yol” naminə bu hərəkətinə haqq qazandırır...

İdarəyə işləməyə gələn gözəl gənc kadr Ənisə Ramazan Osmanın çoxdan bəri buz bağlamış ürəyinə hərarət gətirir. Artıq təklidən bezmiş ruhu onu hər şeyi unutmaya, tam xoşbəxt olmağa çağırır. Səidəni sevdiyi illərdə yaşadığı hisslər yenə qəlbində baş qaldırır, ürəyi eyni döyüntülərlə döyünür. Lakin gənc işçisinə qarşı olan gizli hissləri aşkar olunca, özünü itirir, ani zəifliyinin qurbanı olaraq hər şeyi təkzib edir. Ənisəni qızı kimi, saf ata məhəbbəti ilə sevdiyini bildirir. O, bu məhəbbətini günah bilib karyerasına, adına, mövqeyinə xələl gətirəcəyindən qorxur və yalan danışır: Ənisəyə sağalmaz xəstəliyə düçar olduğunu və bu üzdən ailə həyatı qura bilməyəcəyini deyir.

Ənisəni əbədi itirdiyi həmin gecə Osmanın daxilindəki Osman masanın, çarpayının altında və üstündə qalaqlanmış kitablara qalib gəlib səhərəcən ağlasa da, yeni bir günün başlaması ilə döyüş mövqelərinə qayıdır, yenidən “müqəddəs cihadına” atılır.

Nəhayət, vəzifə pillələrini bir-bir keçən Osman böyük arzusuna doğru yolda yalnız bircə qapı qaldıqda, yaşının artıq ötdüyünün, saçlarının tamam ağardığının fərqi varır. Amma hələ də o böyük arzuya yetişməyib, ailə səadəti, övlad məhəbbəti görməyib. Uzun qaranlıq gecələrdə sirdaşı olmuş əxlaqsız qadın Qədriyyəni də itirmək qorxusu onu sarınca bütün prinsiplərindən vaz keçərək ona evlənmək təklif edir. Uzun illər topladığı pula mənzil alır, mebel, hər cür avadanlıqla təchiz edir, özünə, Qədriyyəyə təzə paltar alır.

Lakin o, axtardığı xoşbəxtliyi qurduğu ailədə tapa bilmir. Keçmiş tanışları ilə Qədriyyənin hər an rastlaşa bilmək qorxusu Osmanı tərk etmir. Bu səbəbdən o, Qədriyyəni “ev dustağı” edir. Dörd divar arasında tək qalan Qədriyyə təkliyini, monoton həyatını içki və tiryəklə bölüşür. Xəstə olması, ana ola bilməməsi və bu səbəbdən Osmanın övladsız qalması isə Qədriyyəni daha çox məyus edir.

Bu vəziyyət Osmanı sıxsaxsa da, yenə çıxış yolunu özünü işə həsr etməkdə tapır, yeni tərcümələr edir. Bir müddət sonra Osman gözlənilmədən idarənin rəisi vəzifəsinə təyin olunur, artıq o böyük arzusunun astanasında durur. O bunu ailə həyatında qismətində düşmüş çətinliklərin əvəzində bir mükafat kimi qəbul edir.

Məqsədinə bu qədər yaxınlaşdığı anda Osman ona qismət olmayan ailə səadətini, gənc yaşlarında dadmadığı eşq şərabını içməyi, çox məhrumiyyətlərdən sonra özünə rəva bilir. İdarəyə yeni işə gəlmiş gənc qız Radiyyəyə ürəyini açır, gecikmiş məhəbbətini tapdığını güman edir. Osman Radiyyə ilə gizli nikah bağlayır. Qədriyyə gizli izdivacdan xəbər tutduqda bunu sakit, anlamalı qarşılayır, Osmanın övlad istəyini başa düşür...

Uzun həyat və vəzifə mücadiləsinin sonunda Osman yataqda xəstə yatarkən, Radiyyənin onu sevmədiyini və yalnız maddi maraqlar üzündən onunla nikah bağladığını öyrənir. O, taleyin ən böyük zərbəsini aldığını anlayır. Ətrafındakı insanları öz maraqları naminə seçən Osmanı eynən belə bir seçimin qurbanı olması ağrıdır, mənən əzab verir.

Osmana əzab verən başqa bir şey – xəstə yatağında olarkən tabeliyində işləyən gənc işçilərin, məmurların onu ziyarətləridir. Osman bir vaxtlar özündən yuxarıda duran Saafan Bəsyuni, Həməzə Suveyfinin xəstə yatağı başında oturub, şəfalar dilədiyini, içində isə etiraf edə bilmədiyi sevinc hissləri keçirdiyini xatırlayır. Və indi onu ziyarətə gələnləri gördükdə bu xatirələr onu dəhşətə gətirir.

N.Məhfuz xüsusilə bu səhnəni çox parlaq boyalar, lakin xəfif cizgilərlə, gizli notlarla işləyərək, əslində, Osman Bəyuminin

özünü, daxili aləmini görüb vahimələndiyini qeyd edir. Obrazı öz keçmişi, gənc Osman Bəyumi dəhşətə gətirir. O yalnız xəstə yatağına düşdükdən sonra anlayır ki, həyat ötüb keçmiş, onunsadıq həmdəmi, günahlarına və qüsurlarına rəğmən onu saf hisslərlə sevən bir doğması, dostu yoxdur. Halbuki indi, baş direktor kürsüsünə, o təmtəraqlı, xalılı iş otağına yiyələndiyi vaxtda onun bu dostu, uğruna təmənnəsiz sevinən bir insana elə ehtiyacı var ki... Bəli, “təkamülün” bu mərtəbəsi onun və onun kimilərin qələbəsi deyil, ağırlı-acılı məğlubıyyətidir.

Bütün həyatı boyu Osmanın vəzifə pillələri ilə qalxmaq üçün elə hey özündən yuxarıda oturanlara xidmət göstərməyə, onların rəğbətini, təşəkkürünü qazanmağa çalışdığını, gah başqalarının əvəzinə hesabat yazdığını, gah tərəcə etdiyini görürük. Maddi məqsəddən başqa, o, həmçinin özünə arxa axtarır, ünvanına deyilən xoş bir söz, yaxud tərif Osmana bütün çətinlikləri unutturur, bu gün yazdığı hesabatlar sabah başqalarının adına çıxdıqda belə, bu onu məyus, narahat etmir. Bu xidmətləri o, həyat prinsiplərinə uyğun olaraq öz gələcəyi üçün edir. Lakin sonradan həmin səriştəsizlərin irəli çıxması, vəzifə tutması onu məyus edir.

Lakin obrazın xarakterinin bir müsbət tərəfi də var ki, çox zəhmətkeş, səbirli və iradəli, işinə məsuliyyətlidir. Onun gecələr dərs kitabları, lüğətlər, bədii ədəbiyyat, mühasibat materialları üzərində səhər açılana qədər oturması, biliyini dərinləşdirməsi danılmazdır, həmişə öhdəsinə düşən işi məsuliyyətlə yerinə yetirir. Bu yerdə onun özü üçün yazdığı və əzbərlədiyi həyat qaydalarını xatırlatmaq yerinə düşər:

1. Öz vəzifələrini dəqiq və vicdanla yerinə yetirmək;
2. Müqəddəs kitab kimi istinad etmək üçün maliyyə qanunlarını öyrənmək;
3. Müstəqil məşğul olmaq yolu ilə ali təhsilə yiyələnmək;
4. Ərəb dilindən başqa, xüsusilə iki dili - ingilis və fransız dillərini öyrənmək;
5. Yüksək mədəniyyətə yiyələnmək, xüsusilə məmur üçün vacib sayılan mədəniyyətə;

6. Bütün mümkün yollarla dindarlığını, xoş əxlaq və işdə səylərini nümayiş etdirmək;

7. Rəislərin etibar və xoş münasibətini qazanmaq;

8. Tanınmış, hörmətli şəxsə nəzakətlə xeyirxahlıq və səxavət göstərmək üçün hər düşən əlverişli şəraitdən istifadə etmək, həmçinin uğurlu karyera naminə əlverişli dostluq və nikahdan istifadə etmək [66, s. 326].

Və hər şeyə rəğmən, bu insanın daxilində bəzən valideynlərinin qəbrini ziyarətə qaçan bir uşaq, sevdiyi qızı xəyallarında toy gecəsi oğurlayıb uzaq-uzaq yerlərə aparən bir aşıq, övlad arzusu ilə yanan bir ata yaşayır.

2. Nəcib Məhfuz romanlarında qadın obrazlarının timsalında Ərəb Şərqi qadınlarının təkamülü

N.Məhfuz romanlarının əsas ideyasını təşkil edən insan təkamülünü izləyərkən, qadın obrazlarının da maraqlı təkamül xətləri ilə rastlaşırıq. Yazıcının yaratdığı hər bir qadın surəti bir-birindən fərdi keyfiyyətlərinə, taleyinə, keçmişinə, ailəsinə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərinə görə fərqlənsələr də, hamısının oxşar, bəzən eyni, Misir qadınına xas ümumi cəhətləri vardır. Ağır yaşayış şərtləri ilə bərabər rüsvət, yaltaqlıq, əxlaqsızlıq, haqsızlıq, qadına qarşı zorakılıq hökm sürən Misir cəmiyyətində yaşayan qadınları bu obrazların simasında birləşdirən müəllif onların rastlaşdığı bütün çətinlikləri, problemləri, kobud, alçaldıcı rəftarı dolğun açıb göstərmiş, onların mənəvi əzablarını, göz yaşlarını, təkliyini duyulacaq tərzdə qələmə almışdır.

N.Məhfuzun ədəbi yaradıcılığını ilk mərhələlərindən izləyərək təhlil edərkən, maraqlı tarixi qadın obrazlarının (Zəyə, Rodopis, Nitokris və b.) müasir Misir reallığına zərgər incəliyi ilə uyğunlaşdırıldığının şahidi oluruq. O, cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrindən olan qadınların həyatını yalnız mahir yazıçı qələmi, rəssam fırçası ilə deyil, vətəndaş, insan ağrısı ilə işləmişdir. Məsələn, “Qahirə romanları” silsiləsində topladığı romanlarını oxuduqca bu ağrıları duymamaq mümkün deyil. N.Məhfuz

1945-ci ildə yazdığı “**Yeni Qahirə**” romanında baş qəhrəman Mahcub Abd əd-Dəimənin qarşısına qoyduğu məqsəd və bu məqsədə çatmaq üçün seçdiyi yolda xaraktercə ona oxşar, onu tamamlayan maraqlı bir qadın obrazı yaratmışdır [124, s. 5-209]. Mahcub nazirin qeyri-rəsmi münasibətdə olduğu qızla evlənib nazirin əxlaqsız əməllərini ört-basdır etməklə yüksək mənəbə, “hörmətə”, var-dövlətə çatmağı qərara alır. Həmin qızla yalnız nikah günü tanış olur. Bəs, həmin qız kimdir? Bu, İhsandır və o, bunu özünə alçaqlıq saymır. O, yaşamağı mövcud olmaqdan üstün tutur, “sürünməkdənsə”, “kasıb, amma namuslu” olmaqdan-sa, seçdiyi yolu şərəfli sayır, “namusla qarın doymaz” prinsipi ilə yaşayır. İhsan da “yuxarılara” qalxmağı qarşısına məqsəd qoyub, dəbdəbəli, qayğısız həyat arzusundadır. Bu yüksəlişin açarını həmin həyatı ona təmin edəcək vəzifə adamlarında, varlı himayəçilərdə görür və bu yolda yeganə vasitəsi, “bazarda” hərraca qoya biləcəyi tək varı isə cavanlığı, gözəlliyidir.

İhsan əvvəllər Mahcubun tələbə yoldaşı, saf, əxlaqlı gənc Əli Tahənin nişanlısı olur. Lakin hələ o vaxtdan İhsan qəlbinin dərinliyində gizlənmiş xislətlərini boğa bilmir, arzuladığı həyatı Əlinin verə bilməyəcəyini başa düşür. O, Əlinin halal məvacibi ilə dolanmaq, gündəlik ev-ailə qayğıları ilə yaşamaq, gəncliyini bir “kölgə” kimi keçirmək istəmir. İhsanın qarşısına qoyduğu “yüksəliş” ehtirası ona rahatlıq vermir. Və bu arada varlı bir vəzifə sahibi İhsanın gözəlliyinə heyran olub, onu ələ keçirmək üçün daim izləyir, tanış olmağa, ələ almağa çalışır. İhsan bir qədər tərəddüddən sonra valideynlərinin xeyir-duası ilə həmin şəxsin təklifini qəbul edir. Beləliklə, İhsan çox asanca öz “yüksəlişinə” çatmış olur. Bundan sonra isə obrazın xudbinliyi, rəzil mənəviyyatı daha da açılır. O, “saxta ailə” oyunu oynamağa razılığını verir.

N.Məhfuzun bu qadın qəhrəmanı “əri” ilə məşuqu arasında qalmış G.Mopassanın [20], S.Sveyqin qadın obrazlarını xatırladır [94]. Lakin həmin qadınlar Mopassanda əxlaq düşkünlüyü, Sveyqdə mənəvi zövq, ideal məhəbbət üzündən, Məhfuzun qadınları isə dəbdəbəli həyat, mal-pul üçün bu yolu seçirlər.

Lakin Mahcub kimi İhsanın da təkamülü nisbidir və müvəqqətidir. Qasım bəyin həyat yoldaşı İhsanla ərinin arasındakı əxlaqsız münasibəti öyrəndikdən sonra o və “əri” Qasım bəyin himayəsindən məhrum olurlar. Qasım bəyin istefası ilə Mahcub da tutduğu vəzifədən uzaqlaşdırılıb ucqar bir əyalətə göndərilir. Beləcə İhsan çox asan, lakin baha başa gələn “yüksəlişini” itirir.

Lakin yazıçı əsərin sonunda Mahcubu sevdiyi qadınla qoymaqla ona daha bir fürsət, yeganə təsəlli verdiyi kimi, İhsana da belə bir fürsət verir. İhsan hər şeydən məhrum olsa da, məhəbbətə layiq görülür, onu sevən şəxs var. Bəs, İhsan bu neməti dəyərləndirəcəkmə, qədrini biləcəkmə? Bu sualın cavabını N.Məhfuz oxucunun öhdəsinə buraxır.

“Əl-Mıdaqq döngəsi” (1946) romanında da müəllif oxşar qadın obrazlarını yaratmışdır [126, s. 5-287]. Oxucu bu romanın qadın qəhrəmanı Həmidə ilə əsərin əvvəlində, köhnə adət-ənənələr, dərin əxlaq normaları, saf mənəvi keyfiyyətlər hökm sürən Əl-Mıdaqq məhəlləsində tanış olur. Və Əl-Mıdaqq murdar, ikiüzlü, əxlaqsız, alçaq insanlardan xali olmadığı kimi, Həmidə də zəifliklərdən, xudbinlikdən, tamahkarlıqdan xali deyil. O, palpaltar, qır-qızıl, təmtəraqlı ev, maşın xəyalları qarşısında zəifdir. Onu güclü edənsə, tamahıdır. Saf qəlbli, gözütox qonşu gənc Abbas ona evlənmək təklif edərkən, sevinərək qəbul edir. Çünki Abbasın ingilislərin təklif etdiyi işi qəbul etdiyini, yaxın zamanlarda pula, yaxşı imkana sahib olacağını bilir. Lakin çox keçmir ki, daha imkanlı, yaşlı tacir Səlim Əlvanın evlənmək təklifi barədə düşünür.

Bu sevda baş tutmadıqda məyus olsa da, tez bir zamanda özünü ovuda bilir. Belə ki, İbrahim Fəraqla tanışlıq onun daxilində yatmış iblisi sevindirir. İbrahimin gözəl maşını, təmtəraqlı mənzili, gözəl həyat vədləri onu əsirə çevirir. İbrahimin nə işlə məşğul olduğunu və bu tanışlıqdan sonra özünün nə işlə məşğul olacağını biləndən sonra da onun xudbinliyi, tamahı, “yüksəlmək” arzuları sönmür. Üstəlik hər şeyə rəğmənlə Həmidə onu pula satan şəxsə vurulur. Müəllif bu məhəbbəti onun düşdüyü bütün çirkabın içində yeganə dayaq nöqtəsi, tək dəyər kimi təqdim

edir. Əlbəttə, bu obrazın taleyində və mənəvi tənəzzülündə mövcud ictimai şəraitin, ətrafdakıların rolunu azaltmaq düzgün olmazdı, lakin Həmidə özü öz yolunu seçir...

N.Məhfuz “Qahirə romanları” silsiləsinə daxil olan digər romanı – **“Başlangıç və son”** adlı əsərində (1949) isə qadın obrazlarından birinin həyatın dibinə yuvarlanmasında mövcud mürəkkəb sosial şəraitin rolunu daha qabarıq verir [128, s. 5-373]. Şəraitin diktə etdiyi tələblər qarşısında Nəfisə acizdir. O qədər də gözəl olmayan bu qız, bir o qədər də böyük ehtiyac və məhrumiyyətlər içərisində yaşamır. Belə ki, dərziyyətlə məşğul olur, pul qazanır. Lakin tikiş tikməklə dolanması cəmiyyətdə yaxşı qarşılanmır, halal zəhməti zəngin təbəqələrdə kinayə ilə qarşılıdır. Elə bu səbəbdən evlənmək istəyən qardaşına qız vermirlər. Nəfisənin özü də ailə qurmaq arzularından məhrumdur – nə zahiri görünüşünə arxayındır, nə də tamahkar cavanları şirnikləndirəcək kifayət qədər cehizə malikdir. Bu üzdən qapısını nə vaxtsa elçi döyəcəyinə ümidi yoxdur. Və onu qeyr-rəsmi münasibətə eqoist, tamah hissləri yox, təbii qadın, analıq hissləri itələyir. Bununla N.Məhfuz Misir cəmiyyətində qadınları yenən acı reallıqları təəssüflə ifadə edir.

Yazıçı **“Məhəlləmizin övladları”** (1959) romanında yaratdığı qadın obrazları silsiləsində isə Umeymə, Şəfiqə, Yəsmin, Qəmər, Səkinə, Əvatıf surətləri ilə bəşəriyyətin zərif məxluqları sayılan qadınların həm səbrini, həm iradəsini, həm təmkinini, ailəyə, övlada tükənməz məhəbbətini, bəzi surətlərin timsalında tamahını verməklə, həmin obrazların maraqlı təkamül xəttini işləmişdir. Gözütox, əməksevər, nəcib, saf qəlblə Humamı tərbiyə etmiş ananın (Umeymə) təkamülü digər oğlu, var-dövlətə həris, rahat gün-güzəran axtaran, kin-küdurətli Qədrinin əməli ilə nisbilik qazanır. Başqa qadın obrazı Qəmər isə çoban Qasımın mal-mülkdə ona bab olmadığını görsə də, düzgünlüyünü, mərhəmətini qiymətləndirir və mənəvi cəhətdən kamilləşmiş, təkamülünün zirvəsinə çatmış qadın surətini canlandırır.

N.Məhfuz başqa bir əsəri **“Yağış altında məhəbbət”** (1973) romanında Aliyyə, Saniyyə, Məna, Nader, Səmrə Vaqdi

kimi qadın surətlərini verməklə müasir Misir cəmiyyətinin müxtəlif təbəqədən olan qadınlarının maraqlı psixoloji portretlərini yaratmışdır [146, s. 5-211]. Bu obrazlar qalereyasında Saniyyə surəti həyatın amansız burulğanından qurtularaq mənəvi təkamül yolu keçmiş maraqlı bir obraz kimi diqqəti cəlb edir. Əvvəllər o qədər də əxlaqlı həyat tərzini sürməyən, günlərini kefə, ötəri tanışlıq və maraqlara satan Saniyyə onu əhatə edən cəmiyyətin içində püxtələşir, fərdiyyət pilləsindən ona möhtac olan şikəst bir gəncin həyatında şəxsiyyət pilləsinə qədər yüksəlir, mənəvi təkamül keçir. O, cəbhədə gözlərini itirmiş İbrahimi tək qoymur. Özünü bütünlüklə onun xoşbəxtliyinə həsr edir, İbrahimi bədbinlikdən qurtarır. Müəllif bu obrazın mənəvi təkamülü ilə çoxlarının daxilində gizli, qiymətli insani dəyərlər olduğunu vurğulayır. N.Məhfuzun çatdırmaq istədiyi ideya budur ki, hamı, hətta “pis” sayılan biri də daxilən yaxşıdır, yəni Konfutsi⁴ nəzəriyyəsinə olduğu kimi, “pis adam yoxdur”.

Rəngarəng insan obrazlarının dünyası sayılan **“Güzgülər”** (1972) romanında da aynaya əksi düşən maraqlı qadınlarla rastlaşmaq mümkündür. Güzgülərdə əks olunan eyni ictimai vəziyyətdə oxşar çətinliklərlə, qadağalarla üzləşən, lakin müxtəlif xarakterlərə, əxlaqa, dünyagörüşlərə malik qadın surətləri, sanki ustad rəssam fırçası ilə təsvir edilmişdir. İstər ailəsinə qarşı münasibətdə doğru davranmayan Əməni Məhəmməd [68, s. 35-43], istər azad davranışı, geyimi ilə keçmiş əxlaqi dəyərlərə, qadağalara müxalif duran Suad Vəhbi [68, s. 114-118], istər təbiətinə yalan yad olan, həqiqi hissləri və yalnız həqiqəti hər şeydən üstün tutan Əzizə Əbdə [68, s. 191-194], istər Sürayyə Rafat [68, s. 52,-57], Abda Süleyman [68, s. 202-207], Faizə Nassar [68, s. 216-220], Kamiliyə Zəhranın [68, s. 232-236] güzgüsündə yalnız Misir və ərəb deyil, ümumiyyətlə, müsəlman qadınlarının əksi düşmüşdür. Lakin bu müxtəlif qadın obrazları hamısı eyni təkamül yolunun yolçularıdır, hamısı azadlığa can atır. Onların hər birinin ayrı-ayrılıqda yaşadıkları həyat, taleləri, əməlləri so-

⁴ E.ə. 551 - e.ə. 479-cu illərdə yaşamış Çin filosofu və mütəfəkkiri.

nunda bir nöqtəyə tuşlanır – azadlığa doğru. Əlbəttə, hər biri azadlığı müxtəlif çalarlarda görür. Məsələn, Faizə Nassarın daxilindən gələn azadlıq hissi, çərçivə və mənənlərdən qurtulmaq istəyi qəhrəmanın incəsənətə olan məhəbbəti şəklində özünü büruzə verir. O, ailəsini – ərini, iki övladını və Cəlal Mursiyə qarşı olan sevgi hisslərini də daxildən gələn bu azadlıq təlabatına qurban verir [68, s. 219]. Bununla da müəllifin yaratdığı bu təzadlı obraz Prosper Merimenin Karmenini xatırladır [71, s. 332-389]. Daxili rahatlıq, ruh sərbəstliyi və mənəvi azadlıq insan təkamülünün özünəməxsus bir hissəsi kimi N.Məhfuz tərəfindən bu qadın obrazında çox uğurla cəmləşdirilmişdir.

Və ya Sürayyə Rafatın güzgüsünə baxaq [68, s. 52-57]: aynaya güclü xarakterə malik bir insanın əksi düşür. Həyatın hazırladığı sınaqlar, cəmiyyətin onun ətrafına çəkdiyi çəpərlər, ilk məhəbbətin vurduğu zərbə və növbəti sevgi uğursuzluğu qarşısında bu qadın büdrəmir. Qarşısına qoyduğu məqsədə doğru yolda o, bütün bu obyektiv və subyektiv amillərdən qaynaqlanan çətinliklərə sinə gəlir. Sonunda məqsədinə çatmış, cəmiyyətdə və şəxsi həyatda özünə möhkəm yer tutmuş insan obrazı yetişir. Təhsilini uğurla başa vuraraq, qadınlar qarşısında süni olaraq yaradılmış maneələri aşaraq yüksək vəzifə kürsüsünə qədər yüksəlmiş Sürayyə yetişdiyi mövqe ilə kifayətlənmir. Qadın hərəkətinin fəallarından birinə çevrilən Sürayyə özündən sonra gələn qadınların qayğısız, qadağalarsız gələcəyinə çalışır. Xoşbəxt ailə həyatı qurmuş, şəxsi həyatında da qadın üçün qiymətli olan ailə səadətinə nail olmuş bu obraz əslində, cavanlıqda onu tərk etmiş gəncin və bu gəncin timsalında cəmiyyətin məğlubiyəti, kamil insanın və bu insanın timsalında ölkənin qələbəsidir.

Başqa bir güzgüdə nazirliyə təyinat almış ilk gənc qızın - Abda Süleymanın əksi düşür [68, s. 202-207]. Bu təyinatla da nazirlikdə işləyən ilk qadın ətrafında yaranmış xudbin ab-havanın, kişilərin təmənnalı münasibətinin doğurduğu çətinliklərin şahidi oluruq. Bu obraz Sürayyə kimi iradə nümayiş etdirə bilmir, sonuna qədər öz mövqeyində dura bilmir. Belə ki, sevdiyi adamın qurduğu tora düşən, xoş ailə ümidləri puça çıxan Abda

zəiflik göstərir, həm ailə xoşbəxtliyi, həm də cəmiyyətdəki mövqeyi naminə mübarizədən əl çəkir. Başqa birisi ilə ailə qurduqdan sonra həyat yoldaşının sözü ilə işdən çıxıb, uşaqların tərbiyəsi ilə məşğul olur.

Bu hekayətin davamı kimi Kamiliyə Zəhranın güzgüsünə baxdıqda artıq bir neçə on illik içərisində Misir qadınının mənəvi və sosial azadlığa doğru inkişafını, cəmiyyətdə tutduğu mövqeyin təkamülünü görürük [68, s. 232-236]. Kamiliyə Zəhran nazirliyə təyinatını aldıqdan sonra Abda Süleymanın rastlaşdığı şəraitlə tam rastlaşmır. Belə ki, artıq qadınların nazirlikdə işləməsi təbii bir hal olub, onlar sosial sferanın bərabərhüquqlu fərdləri kimi çıxış edirlər. Beləliklə, bir güzgüdən digərinə keçərkən N.Məhfuz konkret fərdin təkamülünü düşünməmiş, onların timsalında (tədricən cəmiyyətdə özünə cığır açan və bu cığırı yola çevirən Sürayyə Rafat kimi yolçuların timsalında) Misir qadınının çətinliklərlə, maneələrlə və zərbələrlə dolu təkamül yolunu əks etdirmişdir.

N.Məhfuzun başqa bir əsəri **“Miramar mehmanxanası”nda** (1967) isə qadın təkamülünün, kamilliyinin başqa tərəfləri ilə tanış oluruq. Romanda baş verən hadisələr gedişində müxtəlif təbəqə nümayəndələrinin 1952-ci il inqilabına, bu inqilabın ölkədə yaratdığı dəyişikliklərə, sosial islahatlara olan münasibətləri açıqlanmış, bu inqilabda “udan” və “uduzan” ayrı-ayrı adamların mövcud şəraitlə nə cür uyğunlaşması, əməl və fikirləri, daxili aləmləri işıqlandırılmışdır [137, s.7-284].

Əsərin əsas süjet xətti İsgəndəriyyədə – qoca yunan qadın Mariannanın mehmanxanasında, Amər Vacdi, Talaba Marzuk, Hüsni Alyəm, Sərxan əl-Büheyri və Mənsur Bəhi üzərində qurulub. “Miramar” mehmanxanasında baş verən hadisə beş əsas obrazın dilindən nəql edilir, hər biri hadisəyə öz dünyagörüşü prizmasından münasibətini açıqlayır, şəxsi fikirlərini əlavə edir. Son hekayət əsərin həm kulmunasiyasını, həm də həllini təşkil edir. Oxucunun həyəcanlarına son qoyulur, suallar cavablanır. Hadisə yalnız bir obrazın – Zöhrənin dilindən nəql edilmir, halbuki, bü-

tün hadisə məhz onun ətrafında cərəyan edir, əsərin əsas ideyası və əsas qəhrəmanı da odur.

Öz gücünə güvənərək kənddə bir neçə fəddan torpaq sahəsini icarəyə götürüb əkib becərən Zöhrə büdrəmədən sərbəst yaşamağa qabil bir şəxsdir. Lakin babası onu zorla varlı, qoca bir kişiyə ərə vermək istəyir. Bu üzdən Zöhrə hər şeyi tərək edib şəhərə qaçmağa məcbur olur və əvvəllər atası ilə mal satmaq üçün gəldikləri Mariannanın mehmanxanasına sığınır.

Güclü xarakterə malik Zöhrə həmçinin gözəldir. O, gözəlliyi, xarakterindəki özünəməxsus çalarları və inadkarlığı ilə hamının, bütün mehmanxana sakinlərinin diqqətini cəlb edir. Əsərdəki beş əsas obrazın sadə kəndli qız Zöhrəyə münasibətində müəllif çox məharətlə, Misir cəmiyyətində kişilərin qadına olan münasibətini ehtiva etmiş, açıb göstərmişdir. Əsərdəki hər bir obrazın Zöhrə haqqında öz fikirləri vardır. Məsələn, jurnalist, “Vəfd” partiyasının sabiq üzvü Amər Vacdi onu başa düşməyə çalışır, yalnızlığını, amansız cəmiyyət tərəfindən təkləndiyini anlayır, halına acıyır, qorumağa çalışır. O, Zöhrənin yalnız iki çıxış yolu olduğunu başa düşür: “Kənddə adət-ənənələr güclüdür, böyük sözünə sözsüz əməl olunmalıdır. Qız ya qocaya ərə gedib, onun qulluqçusu olmalı, ya da qaçmalıydı” [137, s. 44]. Amər Vacdi Zöhrənin oxumaq, savad almaq, hansısa peşəyə yiyələnmək arzusunu alqışlayır, bu yolda ona əlindən gələn köməkliliyi göstərir.

Digər surət, inqilab nəticəsində mal-dövlətindən məhrum olmuş Talaba Marzuk inqilabın gətirdiyi mütərəqqi islahatların, ümumiyyətlə cəmiyyətdə doğulan yeniliklərin qatı düşməndir. O, gənc bir kəndli qızın atdığı bu qəti və cəsəratli addımı qəbul edə bilmir. Talaba Marzuk öz əxlaq prizmasından çıxış edərək Zöhrənin yalnız bir məqsədlə şəhərə gəldiyini, əvvəl-axır bu məqsədinə nail olacağını, yəni kazino və barlarda çalışacağını düşünür.

Mehmanxananın başqa bir sakini Hüsni Alyəm siyasi-ictimai mövqeyinə və mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinə görə Talaba Marzukun gənc prototipidir. İnqilab onun mövqeyinə birbaşa

zərbə vurmasa da, Hüsni Alyəm nə vaxtsa əlində olan imkanı itirəcəyini bilir. Ona görə də özəl iş qurmaq istəyir, lakin hər gününü içki ilə başlayıb, qadınlarla kef məclislərində bitirir, maşında küçələri dolaşır, bar-kazinoları gəzir. O da Talaba Marzuk kimi Zöhrə haqqında eyni fikirdədir. Şirin sözlərlə Zöhrənin ətrafında yalnız bir məqsədlə dolanır, onu növbəti əyləncələrindən birinə çevirmək istəyir.

Digər surət, iyirmi beş yaşlı Mənsur Bəhi əsərin ən mürəkkəb obrazlarından biridir. Mənsur Bəhi nə keçmiş, nə də hazırkı həyatına görə özünü bağışlaya bilmir, özünü xəyanətkar sayır. Solçu təşkilatdakı fəaliyyətinə görə dostları həbs olunarkən, yüksək vəzifəli polis qardaşının köməyi ilə o, həbsdən qurtara bilər, amma dostlarına qarşı münasibətdə özünü həmişə günahkar sayır, vicdanı ona rahatlıq vermir. Bu obraz əsərdəki digər obrazlardan fərqlənir, o, hələ mənən tam dağılmayıb, öz hərəkətinin məsuliyyətini başa düşür. Digər tərəfdən, həbsdə olan dostunun həyat yoldaşı Dariyəni sevir, lakin sevgisini çoxdan qəlbinin dərin guşəsində dəfn etsə də, məhz dostunun səhnədən çəkilməsi ilə bu hisslərinin yenidən təzələnməsi ona rahatlıq vermir. Xəyanətin içində daha bir xəyanət yaşayan Mənsur nicat yolunu saf kəndli qızında axtarır, onu parçalanmış ruhuna məlhəm görür və Zöhrəyə evlənmək təklif edir. Zöhrənin düşünülmüş, şüurlu “yox” cavabı onun bütün planlarını alt-üst edir. O, bu dəfə çarəni özünə rəqib saydığı Sərxanın qətlinə görür.

Sərxan əl-Büheyri isə əvvəlcədən proqlamlaşdırılmış bir mexanizmi xatırladır. Onun yeganə məqsədi varlanmaq, özü üçün yuxarı təbəqələrə yol açmaqdır və bu məqsədə nail olmaq üçün hər şeyin, hər kəsin üstündən adlayıb keçməyə hazırdır. Sərxan inqilab nəticəsində irəli çıxmış kəslərdəndir, milliləşdirilmiş müəssisənin mühasibidir. Əsl fəllah olan Sərxan bunu gizlətmir, hələ şərait “belə” tələb etdiyinə görə bununla fəxr edir. Lakin pula, gözəl evə, maşına sahib olmaq, yuxarı təbəqələrdə görünmək, tanınmış insanlarla ünsiyyətdə olmaq üçün yollar axtarır. Bu üzdən tanışları Əli Bəkrin təklifinə razılıq verir və bununla da özünün ölüm hökmünü imzalayır, tamahkarlığının

qurbanı olur. Planları alt-üst olduqda Sərxan qazandıqlarını da itirdiyini, işin, hörmətin əlindən çıxdığını anlayır. Lakin artıq gec olur, özü imzaladığı ölüm fərmanının icrası başlanır.

Sərxan Zöhrəni saf məhəbbətlə sevir, onunla ailə qurmaq, birgə yaşamaq istəyir. Lakin qarşısına qoyduğu məqsəd bir iblis olub ona rahatlıq vermir. Zöhrənin müəlliməsi ilə tanışlıqdan sonra savadlı, yüksək cəmiyyətdə özünü “apara bilən” Aliyə ilə, imkanlı, mötəbər valideyinləri ilə daha böyük sərvət, güvən əldə edə biləcəyinə, utanmayacağına, onların hesabına irəli çıxıb, daxil olduğu təbəqədə möhkəmlənə biləcəyinə inanır. Bu üzdən Zöhrəyə olan məhəbbətindən imtina edib Aliyə ilə yaxınlaşmağa çalışır. Onun tamahkar məqsədləri Zöhrəyə bəlli olduqda, bu, artıq Sərxanı heç narahat etmir, uğurlu nikah xeyallarında qayğısız süzür. Sonunda isə hər şeydən – təmiz sevgisindən, gələcək xoşbəxt ailə səadətindən, əlində olan işindən, qazandığı hörmətdən və ən nəhayət, canından məhrum olur, özü özünü öldürür.

Zöhrə obrazı isə əsərin ideyasının qələbəsidir. Romandakı ayrı-ayrı səhnələrdə, obrazlarla münasibətdə onun xarakterinin daha yeni tərəfləri açılır, Zöhrə təkamülünün daha bir pilləsini keçir. İlk baxışdan sadələvh görünən bu kəndli qızın əsərin digər obrazları Amər Vacdi, Talaba Marzuk, Hüsni Alyəm, Marianna və digəriləri ilə münasibətdə əslində sadələvh olmadığını, özünə, saf əxlaq və doğru əməlinə inandığını görürük. O, qarşısına çıxan çətinliklərdən qorxmur. Onu geri qaytarmaq üçün kənddən arxasınca gəlmiş bacısı və bacısının ərinə də etirazını, geri qayıtmayacağını bildirir.

Mehmanxanadakı işinə tez yiyələnən Zöhrə şəhər şərtlərinə, zamanın hökmünə də uyğunlaşmalı olduğunu anlayır, mövqeyindən çəkinmədən oxumağa, savad almağa cəsarətlə qərar verir. Onun bu istəyi mehmanxana sakinləri arasında iki cür qarşılanır: bu arzusunu alqışlayan, dəstəkləyənlərlə yanaşı, qəbul etməyib kinayə ilə qarşılayanlar da var. Zöhrə isə mehmanxanada olan işlərin də öhdəsindən məsuliyyətlə gəlir, vaxt tapıb müəllimlə də hazırlaşır. Amər Vacdi ilə söhbətlərin birində o, bunun-

la kifayətlənməyəcəyini, hər hansı bir peşəyə yiyələnciyini də bildirir.

Zöhrənin xarakterinin daha bir müsbət tərəfi digər cəbhədə açılır. O, mehmanxananın kirayənişini Sərxan əl-Büheyriyi yalnız təmiz məhəbbətlə sevmir, həm də onun mövqeyinə, işinə hörmətlə yanaşır. Belə ki, Sərxana layiq olmağa, dost-tanışları içərisində onu utandırmamağa, başını dik tutub fəxr etməsinə çalışır. Zöhrə Sərxana məhəbbətini qarşısına çıxmaqla hər cür mənəvlərdən qorumağa hazırdır.

Mehmanxananın digər kirayənişinləri ilə münasibətində isə Zöhrənin xarakterinin fərqli xüsusiyyətləri, mənəvi təkamülünün yeni mərhələləri açılır. Hüsni Alyəm şirin vədlərini soyuqqanlıqla və öz məhəbbətinə sədaqətlə qəbul edən Zöhrə, Mənsur Bəhinin evlənmək təklifini Sərxanın xəyanətinin qurbanı olduqdan sonra əlsə da, ondan xilasedici kəmərlə, qarmaqarışıq mehmanxana həyatından, keçmişdən qurtaracaq vasitə kimi yapışmır. Mənsur Bəhinin özünün ona bir xilas nöqtəsi kimi baxdığını, gərgin bir vəziyyətdə bədbinliyə qapılıb düşünülməmiş addım atdığını, “zəif” birini (Zöhrəni yəni) himayə edib güclü olmaq istədiyini anlayır. Və Zöhrənin mənəvi təkamülünün kulminasiyası əsərin kulminasiyası ilə üst-üstə düşür: Sərxan tərəfindən aldadılmış, xəyalları, ümidləri, güvəni puç olmuş Zöhrənin Sərxanla əhəmiyyətsiz nifaqı olanlardan daha çox onu öldürməyə, intiqam almağa mənəvi haqqı əlsə belə, əsərin sonuna qədər nə sözündə, nə fikirlərində, nə də əməllərində belə bir şeylə rastlaşmırıq. O, intiqam bərəsində heç düşünmür, qəlbini, ruhunu alçaq kinə təslim etmir. Lakin Sərxana qarşı Hüsni Alyəm, Mənsur Bəhi, Mahmud Əbülabbas, Safiyə, Aliyə, Amər Vacdi, Mariannanın kini var. Hüsni Alyəm ona tələ qurur, Zöhrə ilə münasibətini dolayışığa salmaq istəyir. Mənsur Bəhi isə Sərxanın Safiyə, Mahmud Əbülabbas, Hüsni Alyəm ilə olan toqquşmalarına sevinir. Sərxanın xəyanətindən sonra da Zöhrədən evlənmək təklifinə “yox” cavabı əlan Mənsur Bəhinin Sərxana qarşı nifrəti daha da artır. İntiqam hissləri qəlbini, fikirlərini didib parçalayır, yuxusunda belə Sərxanı qətlə yetirdiyini görür, bu kinəni onu özünə əsir edir.

Zöhrə isə N.Məhfuzun bütün bu zəif xüsusiyyətlərdən yüksəkdə yaratdığı obrazdır. Yazıcının bu qəhrəmanı müəyyən mənada L.N.Tolstoyun Anna Karenina (“Anna Karenina”), Nataşa Rostova (“Hərb və sülh”) kimi qəhrəmanlarını da xatırladır. Zöhrədə Tolstoy qəhrəmanlarının həyat eşqi, hisslərin azad zühuru duyulur. Lakin L.N.Tolstoyun qəhrəmanı Anna özünü hisslərinə təslim edir, qəlbində döyünən həyat eşqi onu dinləyəcək, anlayacaq dayaq tapmadıqda isə xeyallarından, mübarizəsindən əl çəkir. Anna cəmiyyətin, kilsə qanunlarının onun qarşısına çıxartdığı maneələri aşmağa bilmir və qadın azadlığını çərçivələrə salan riyakar mühitin qurbanına çevrilir. Xəyanət görmüş Annanın seçdiyi çıxış yolu ilə Sərxan əl-Büheyinin xəyanətinə məruz qalmış Zöhrənin seçdiyi çıxış yolu tamamilə fərqlidir. Acı xəyanətlə üz-üzə qalmış Zöhrə Annadan fərqli olaraq bədbinliyə qapılmaz, onun həyat eşqi sönmür. Zöhrənin məqsədi, məramı tamamilə başqadır, daha mütərəqqidir və o, özünü məişət çərçivələrindən qurtarmağa çalışır.

Əsərdə yaradılmış bu qadın surətinin təkamülü N.Məhfuzun yalnız qadın obrazları üçün deyil, bütün insan obrazları üçün arzuladığı təkamüldür. Yazıçı bu obrazın dili ilə cəmiyyətdəki qadınları çətinliklər, xəyanətlər qarşısında yıxılmamağa, xırda hisslərin qurbanı olmamağa, kiminsə himayəsinə, köməyinə arxalanmadan öz yerini axtarıb tapmağa, kamil şəxsiyyət kimi formalaşmağa çağırır.

N.Məhfuzun 1957-ci ildə yazdığı **“Qahirə trilogiyası”** da maraqlı qadın obrazları ilə zəngindir.

Əsər üç kitabdən ibarətdir: “Beyn əl-Qasreyn” [129], “Qasr əş-Şauq” [130] və “Əs-Sukkəriyyə” [131]. Birinci kitabdakı hadisələr 1917-ci il oktyabrdan 1919-cu il aprelə qədər, ikinci kitabda cərəyan edən hadisələr 1924-cü il iyul ayından 1927-ci il avqusta qədər, üçüncü kitabdakı hadisələr isə 1935-ci il yanvardan 1944-cü il yaya qədər olan dövrü əhatə edir. Ərəb tədqiqatçısı Seza Əhməd Qasım bu bölgünü C.Qolsuorsinin “Forsaytlar haqqında saqa” əsərində işlənmiş süjetin mərhələlərinin tarixi bölgüsü ilə müqayisə etmişdir [113, s. 35; s. 46].

Əsərin süjet xəttini Əhməd Abd əl-Cavadın ailəsinin taleyi təşkil edir. Qəhrəmanların taleyi isə meyxanası, bərbərxanası, dükənləri olan köhnə Qahirə məhəlləsində, evlərin damından açılan məscid və minarələrin mənzərəsində, xırda çınqıl daşlı küçələrdə top qovan uşaqların səsinin, qəlyan başında gedən söhbətlərin, meyxana qadınlarının işvələrinin, göbək rəqslərinin, müğənnilərin ruhu oynadan avazının fonunda açılır.

Əsərdə çox maraqlı ailə münasibətləri – ər-arvad, övladlar, qohumlar arasında olan münasibətlər, rəngarəng insan xarakterləri, həyata müxtəlif baxışlar, dini fikirlər, psixoloji təhlillər yer almışdır.

Əsərin qəhrəmanı Abd əl-Cavadın simasında yazıçı çox mürəkkəb psixologiyalı bir obraz yaratmışdır. Bu obrazın xarakterinin gizli tərəfləri ilə əsər boyu tanış olduqca təəccüblənməmək mümkün deyil. Abd əl-Cavadın sevimli işi, hər cür imkanı, hörməti, ona az qala sitayiş edən həyat yoldaşı, sözlünün qabağına söz deməyən övladları, dostları, hətta ailədən kənar əyləncələr üçün məşuqəsi də var. Ailədə dəmir qayda-qanun, ağır ab-hava yaratmış Abd əl-Cavad dostlarının məclisində, əlində içki meyxana gecələrində, qadınların əhatəsində tamamilə fərqli biridir. Təkcə varlığı ilə ailə üzvlərinin arasında vahimə yayan, oruc tutub, namaz qılan Abd əl-Cavad dükanda müştərilərlə [129, s.37-40], kef məclislərində qadınlarla [129, s. 92-99], süfrə arxasında dostlarla deyib-gülən, xoş rəftar edən mülayim bir obrazdır. Ailəsinin daxili nizam-intizamını, nüfuzunu sanki dəmir qapı arxasında qoruyan Abd əl-Cavad, oğlu Yasinin həyat yoldaşı Zeynəb boşanmaq istəyərkən, bunu ailəsi üçün böyük təhqir saysa da, yalnız ona görə qəbul edir ki, Zeynəb onun dostu Məhəmməd Afətin qızıdır. Və o, ailəsinin bütövlüyünü, xoşbəxtliyini, oğlunun ailə səadətini, gələcəyini “əsl kişi dostluğuna” qurban verir, öz prinsiplərinə zidd gedir.

Onun xarakterinin iki, bəzən çoxtərəfli olması ailədə izsiz ötüşür. Hər bir ailə üzvü onun bu münasibətini öz prizmasından keçirir və hərənin hərəkətində bu, müxtəlif cür əksini tapır. Körpə yaşlarından müsəlman adət-ənənələri içərisində böyümüş

həyat yoldaşı Əminə bir müsəlman qadını kimi ərinin hərəkətini başa düşmür. Dinin şərabi haram buyurduğunu bilən Əminənin sifətindəki narazılıqların arxasında gizli bir rahatlıq, məmnunluq var, bu da ondan irəli gəlir ki, əri kefli olanda evdə ab-hava nisbətən mülayim, şən olur, əri onunla söhbət edir, fikirlərini dinləyir. Əminə ərinin xarakterindən doğan gərginliyi aradan qaldıran, ailədə sakitlik və rahatlığı qoruyan qüvvədir. Paklıq mücəssəməsi olan Əminə yalanı günah sayır, amma ailədə əmin-amanlığı qorumaq, Abd əl-Cavadı özündən çıxara biləcək bəzi məsələləri gizlətmək üçün bəzən “müqəddəs yalanlara” yol verir. O, ailə həyatı qurandan bəri bir dəfə də olsun Abd əl-Cavadın müşayiəti olmadan heç yerə getməyib. Onun dünyası ata evində tərbiyə aldığı adət-ənənələr çərçivəsində, ərə getdikdən sonra Abd əl-Cavadın dörd divarları arasında məhdudlaşır və bir də... bir də yalnız evin damından görə biləcəyi Beyn əl-Qasreyn məhəlləsi, şəhərin uzaq mənzərəsi, məscidlər, minarələr...

Ərini, sanki bir bütə çevirib sitayiş edən, həm ağası, həm atası kimi sevən, ona tək ədalətli hökmdar kimi baxan, hər nazını çəkən, əmrinə itaət edən, sözlərini, fikirlərini müqəddəs kəlam kimi qəbul edən, onun kölgəsinə çevrilən bu qadın iyirmi beş illik ailə həyatında yalnız bir dəfə uşaqlarının sözü ilə ərinin müşayiəti olmadan təkbaşına, çoxdan ziyarətini arzuladığı Hüseyin məscidinə gedir. Əsərin birinci hissəsinin kulminasiyası da elə bu epizodda baş verir. Abd əl-Cavad ailədə qurduğu uzun illərin despotizm prinsiplərindən çıxış edərək, ailə başçısı “qüruru” yenməyərək Əminəni evdən qovur. Bu addım obrazın xarakterinin ən alçaq, zəif, miskin, riyakar üzünü açır.

Əminə ailədə və ümumiyyətlə əsərdə yeganə qadın obrazı deyil. Ondan başqa Abd əl-Cavadın iki qızı Xədicə və Aişənin, gəlini Zeynəbin, Umm Hənifənin, Nəimənin, Kərimənin, Süsən Həmmədin simasında müəllif maraqlı qadın obrazları yaratmışdır. Ailənin yeni sakini, bir qədər müasir əxlaqi prinsiplərlə tərbiyə almış gəlin Zeynəbdən fərqli olaraq, Xədicə və Aişə qapalı ruhda, Abd əl-Cavadın zəhmi, hökmü altında tərbiyə almışdır. Ərəb ölkələrinin əksər qızları kimi onlar da yaxşı cehizlə ailə

qurmıq arzusundadır, övlad böyütmək xəyalları ilə yaşayırlar. Lakin bu arzularının sonsuzluğu qədər şəxsi azadlıqları məhdudur. Kimisə şəxsən tanımaq, seçmək, sevmək onlar üçün yuxu kimidir. Qızlar atalarının məsləhət bilib seçdiyi kəsləri gözləyir və bunu təbii hal, atalarının inkaredilməz hüququ sayırlar. Əsərin ikinci hissəsində onların artıq hər birinin atalarının məsləhət bildiyi şəxslə ailə qurduqlarını görürük. Xəlil və İbrahim Şövkət qardaşlarına ərə getmiş bacıların sonrakı taleyi də uğurlu olmur, ata evində yaşadıkları həyatı davam edirlər.

Əsərin başqa bir obrazı Süsən Həmməd isə Misir ictimaiyyətinə qadının sosial təkamülünün ən gözəl nümunəsini əks etdirir: təhsil almış Süsən azad fikirli, hərəkətlərində sərbəstdir. Kişilərlə çiyin-çiyinə çalışan Süsən ölkənin siyasi-ictimai həyatında da çox yaxından, fəal iştirak edir, sosialist ideyalarla maraqlanır, marksistyənlü kitablar mütaliə edir. Süsən obrazı həmin dövr Misir cəmiyyətinin ab-havasını, təkamülünü əks etdirir.

Bəzi ədəbi tənqidçilər N.Məhfuzun rəngarəng qadın obrazları dünyasını tədqiq edərək ingilis zabitlərinin əlində oyunağa çevrilmiş Həmidə kimilərlə (“Əl-Mıdaqq döngəsi”) ingilis müstəmləkəçilərinin tapdağı altında əzilən Misiri eyniləşdirsələr də (hərçənd, Həmidə bu yolu könüllü seçmişdir), Məhfuz yaradıcılığında elə qadın obrazları vardır ki, onlar maneələr qarşısında bədrəməyən, çətinliklərdən keçib dikələn, azadlıq eşqi ilə döyünən, sosial qandal və qadağalardan qurtulmağa çalışan (Faizə Nəssar, Kamiliyə Zəhran “Güzgülər” və b.), mənəvi, əxlaqi dəyərlər baxımından saflaşan (Saniyə “Yağış altında məhəbbət” və b.), elmi tərəqqini seçən (Zöhrə “Miramar” mehmanxanası” və b.) gənc Misir Respublikasını xatırladır. N.Məhfuz bu qadın obrazlarının təkamülü ilə Misirin təkamülünün, inkişafının istiqamətlərini göstərmişdir. Öz qadın obrazlarına böyük ümidlə yanaşan müdrik yazıçı Misirin də xoş gələcəyinə ümidlidir. O, Misirin Talaba Marzuk, Hüsnü Alyəm (“Miramar” mehmanxanası”), Fəthi Ənis (“Güzgülər”), Məhəmməd Rəşvan (“Yağış altında məhəbbət”) kimilərin qarşısında təslim olmayacağına inanır.

Beləliklə, N.Məhfuz istər kişi, istər qadın obrazlarının təkamülünü birbaşa cəmiyyətin təkamülü ilə əlaqələndirir. Aparılan təhlil göstərir ki, yazıçı obrazlarının təkamülündə sosial şəraitin rolu və təsirini xüsusi vurğu ilə qeyd etmişdir. N.Məhfuz qəhrəmanlarının psixoloji portretlərini və daxili aləmini məhz sosial-fərd qarşılıqlı əlaqəsində açmağa çalışmışdır. Bu yolla o, göstərmişdir ki, insan xarakteri və xisləti sonu olmayan gizli və sirli bir dünyadır, onun həqiqi mahiyyəti, görünməyən və bəlli olmayan tərəfləri yalnız konkret şəraitdə, ictimai münasibətlər və şəxsi əlaqələr sistemində açılıb üzə çıxır. Bu baxımdan N.Məhfuz, qəhrəmanlarının təkamülündə mühüm amillər kimi məhəbbət və ailə münasibətlərinə daim xüsusi önəm vermişdir və bu amillər fonunda təkamülünü təsvir etdiyi obrazları dünya ədəbiyyatının ən məşhur bədii personajları ilə bir sırada durmağa layiq surətlərdir.

SON SÖZ

Nəcib Məhfuz dühası, yaradıcılığı zəngin irsə söykənən yeni dövr ərəb ədəbiyyatının zirvəsi hesab oluna bilər.

N.Məhfuz Misir nəsrinin, xüsusilə roman janrının inkişafında müstəsna rol oynamış, ərəb milli ədəbiyyatını yeni qəhrəman tipləri ilə zənginləşdirmişdir. Onun insanın daxili aləminin ən incə və sirli guşələrinə nüfuz edə bilməyi, təkamülünün müxtəlif məqamlarını konkret hərəkətlərdə, real münasibətlərdə, tarixi proseslər axarında təcəssüm etdirməyi bacarığındandır ki, adı F.M.Dostoyevski, O.Balzac, Ç.Dikkens, C.Coys kimi korifeylərlə bir cərgədə çəkilir.

N.Məhfuz qəhrəmanlarının təkamülü ayrı-ayrılıqda araşdırılarkən, belə bir cəhət diqqəti çəkir ki, romanların süjeti əslində bu və ya digər xarakterin yetişməsi və təkamülünün tarixçəsi kimi düşünülmüş, ona tabe edilmişdir. Bu zaman yazıçı qəhrəmanlarının davranışının motivasiyasına, onları bu və ya digər seçimə üz tutmağa vadar edən daxili təhriklərə xüsusi fikir vermiş, çox zaman onların düşüncələrini öz dillərindən səsləndirməklə, keçdiyi təkamül yolunun məntiqinə işıq salmışdır. Bu yolda yazıçının ən böyük uğuru, heç şübhəsiz, şəxsiyyətin ikiləşməsinin canlı mənzərəsini yaratmağa nail olmasıdır. Bu isə öz növbəsində müasir cəmiyyətin ən köklü problemlərindən olan yadlaşma halətinin, özündən və ətraf aləmdən uzaqlaşma prosesinin köklərini göz önünə gətirir.

Onun ədəbi personajları real insanların sadəcə surəti olmayıb, müəllifin ideya məqsədlərinə uyğun şəkildə yaradılmış obrazlardır. Bu cəhət nəzərə alınarsa, Məhfuz romanlarında qəhrəmanların təkamülünün nə üçün belə əhəmiyyətli yer tutmasının səbəbi aydınlaşar. Təkcə öz ölkəsinin, xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin səadətini arzulayan böyük yazıçı bu məqsədin inqilablarla, çevrilişlərlə, zorakılıqla deyil, dinc təkamül yolu ilə, təfəkkürün və əxlaqın inkişafı ilə əldə olunacağına inanır, cəmiyyətin tərəqqisini şəxsiyyətin təkamülü və mənəvi yüksəlişi ilə əlaqələndirirdi.

NƏCİB MƏHFUZUN HEKAYƏ ÇƏLƏNGİ

GÖY QURSAĞI

Ailə süfrə başına toplaşmışdı. Uzun zamandan bəri bu mərasim ailənin ümumi şəkildə qəbul edilmiş ən gözəl ənənəsi idi. Həsən Dəhman təlim və psixologiya sahəsində işləyirdi. Nəzire xanım İşlər Nazirliyində baş müfəttiş idi. Onların məqsədi övladlarına ağılın əsas hərəkətverici qüvvə olduğunu sübut etmək idi...

Ana dedi:

- Biz bura Tahirin məsələsinin müzakirəsinə toplaşmışıq.

Tahir ailənin kiçik oğlu idi, məktəbin ikinci mərhələsində idi. Atasının həmkarının qızını sevirdi. Qızın ailəsi bir neçə illik başqa şəhərə köçməli olduğundan Tahir səfərdən qabaq qızla nişanlanmaq istəyirdi. Həndəsə fakültəsinin tələbəsi olan böyük qardaşı Samir dedi:

- Tahirin yaşında nişanlanmaq keçmiş dövrlərin adətidi.

Hüquq fakültəsində təhsil alan bacısı Hada dedi:

- Tahir öz hisslərində dəyişkəndir.

Həsən Dəhman ciddi görkəmlə Tahirə tərəf çöndü və dedi:

- Sənin fikrini eşitmək istəyirəm...

Onların baxışları ilə rastlaşmamaq üçün qorxu dolu gözlərini palaza dikərək Tahir qəmli-qəmli:

- Sonunda ağılın qalib gələcəyi təqdirdə söz deməyin nə faydası? – dedi.

Mübahisə davam etdi, sonra səsə qoydular və Tahirin əvvəlcədən dediyi kimi, ağıl qalib gəldi. Ata müdrik nəticəyə əsaslanaraq:

- Ağılın gözü ilə bu belədir... – dedi.

Məclis bu cümlə ilə müzakirəsinə bitirdi və uğurlu qərar çıxartdı. Bu cümlə ilə də Tahir ağıla qarşı düşmən mövqeyini tutdu, belə ki, hələ uzun zamandan bəri elə hey ağıl adlı çətinliklə üzləşirdi. Lakin ailənin həyatında ağıl büt kimi böyük rol oynayırdı. Məhz onun sayəsində ailədə saat dəqiqliyi ilə qəribə ni-

zam-intizam hökm sürürdü. Kibritin yanması, stulun yerindən tərpedilməsi, yaxud radionun səsini həddindən artıq yüksəltmək təcili tədbirlər tələb edən təhlükəli hadisələr sayılırdı. Yemək, yatmaq, oynamaq, iş, istirahət vaxtları astronom dəqiqliyi ilə müəyyən edilmişdi. Həsən Dəhman bütün bunlar haqqında deyirdi:

- Ağlın gözü ilə bu belədir.

Ailədə hər bir adamın ayrıca əmanət kitabçası, özünə uyğun kitabları var idi. Hətta televiziya və radio proqramları da uzun mübahisə və müzakirədən sonra qərarlaşdırılırdı. İstər təhsil, istər eşq, istər dostluq, istərsə də siyasətlə bağlı hər hansı mühüm məsələ ilə üzləşdikdə süfrə başına toplaşır, hamı öz fikrini şərh edir və bu fikir bütün xırdalıqlarına kimi diqqətlə təhlil edilirdi, bu qaydadan heç bir şey yan keçə bilməzdi. Sonunda isə Həsən Dəhman razı halda deyirdi:

- Ağlın gözü ilə bu belədir...

Saat əqrəblərinin vəziyyəti isə dəqiqliyin əsas əlaməti idi...

Bir dəfə Tahir mətbəxə keçib müəyyən olmuş vaxtdan yarım saat qabaq yeməyini yedi. Atası bunu biləndə:

- Oğlum, sənə bu hərəkətin sənə haqq qazandırır? – deyə soruşdu. Oğlundan heç bir cavab almadıqda yenidən:

- Sən nişanlanmaq fikrindən daşındımmı? – soruşdu.

Onda Tahir qısaca:

- Yox, bu məhəbbətdir, – deyə cavab verdi.

Tahir otaqdan çıxandan sonra Nəzirə xanım ərinin qulağına pıçıldadı ki:

- Başqa bir yolla, əzizim...

Onda o, əsəbi halda:

- İndi deyirsən ki, bu faciəylə razılaşmaq? — dedi.

- Yox, niyə ki?.. Sadəcə bir qədər diqqətli olmaq lazımdır...

Tahir əmin idi ki, “Ağlın gözü ilə bu belədir” kəlməsi onu hər yerdə izləyir. Çöldə, daxilində toxumalarında da onu güdürdü. Hətta eşq məsələlərində, sevincində, kədərində də var idi. Tahir əl-ayağındakı qanın hərəkətini duyurdu və dəqiq bildirdi ki, nə isə baş verəcək. Və günlərin birində bağçada bir hadisə baş

verdi. İmtahan mövsümü yaxınlaşırdı, Samir və Hada dərsə hazırlayırdı. Ata tədqiqat işini yazır, ana isə jurnal oxuyurdu. Tahir isə ağlayırdı...

Hər şey isə ondan başladı ki, o, bağçada şeir əzbərləyirdi. Şeir o haqda idi ki, dünyanın yükü onun çəkə bildiyindən artıqdır və dünya heç bir şeydir. Sonra kitabı masanın üstünə atıb gözlərini yumdu. Ürəyi kədərdən dilim-dilim oldu. Sonra bu qəm-qüssə əriyib göz yaşına çevrildi. Əvvəlcə o, kiminsə səsini duyduqda ağlamağını gizlətməyə çalışdı. Amma sonra göz yaşları onu üstələdi və çaşqın halda hönkürməyə başladı. Hamı onun səsinə yığıldı, təəccübdən donub qaldılar.

Anası tələsik su götürüb Tahirin üzünə səpdi. Tahir isə elə hey səssizcə ağlayırdı. Başını anasının sinəsinə qoydu. Anası onu mərhəmətlə, nəvazişlə qucaqladı və təşvişlə fikirləşdi ki: “Görən qəlbindəki mərhəmətin izhar edilməsində aqlın qoyduğu həddi aşmadı ki?”

Bir xeyli sonra Tahir tamam sakitləşmişdi və qəmli baxışlarından savayı bayaqkı ovqatından heç bir şey qalmamışdı. Ortaya sükut çökdü. Anası:

- Sənə nə olub, Tahir? – deyə soruşduqda o, heç kəsə baxmadan:

- Heç nə... – deyə cavab verdi.

Onda Samir:

- Bir de görək, səni nə kədərləndirib? – dedi.

Hada də qayğıyla:

- Biz bunu bilməliyik... – dedi.

Lakin ata onların ikisinə də oranı tərk etməyi işarə etdi və onlar çıxdılar. Sonra özü mülayim şəkildə soruşdu:

- Nə olub sənə, oğlum?

- Dedim ki, heç nə.

- İmtahan vaxtıdır, əsəb, yorğunluq?

- Yox... hər şey yaxşıdır...

Atası anaya daha bir fürsət verərək oranı tərk etdi, lakin Tahir yenə də bir şey demədi. Heç kəs nə həmin gecə, nə də sonrakı günlərdə onun dediyindən başqa yeni bir şey öyrənə bilmədi.

Atası ona hər gün dərslərini öyrənməyə başlamazdan qabaq bir saat gəzməyə icazə verdi. Bu hadisə əsəblə bağlı bir təsadüf kimi sayıldı, heç kəs bir daha bu məsələyə qayıtmadı və tədricən tamamilə unudulub getdi.

Günlərin birində Həsən Dəhman dedi:

- Yeni müdirimizi kiçik bağçamızda qonaqlığa dəvət etmişəm.

Ana övladlarına baxıb:

- Görək onu layiqincə qəbul edək. Qonaqlıq sizin zirəkliyi-nizdən asılıdır.

Tahir atasından:

- O, sənin dostundur, ata? – deyər soruşanda ata bir xeyli fikirləşib:

- Dostluq böyük nemətdir... – dedi, – onun vasitəsiylə hər şeyə nail olmaq olar. Baş müdir böyük həmkarımdır, lakin sabah dostum olacaq, həyatın qanunu belədir.

Tahir öz-özünə dedi: “Ağlın gözü ilə bu belədir”.

...Təzə müdir alçaq boylu, kök, enli sifət, dazbaş bir kişi idi, astadan danışdı. Ona diqqətlə baxan Tahir özünü gülməkdən güclə saxlayırdı. Anasıyla Hadanın görkəmi isə onun lap xoşuna gəldi. Onlar ikisi də bütün zinət əşyalarını taxmışdılar... Maraqlı ailə söhbəti gedirdi...

Samir və Hada münasib bir vaxtda məclisi tərk etdilər. Lakin Tahir anasının gizlicə ona etdiyi işarələrə məhəl qoymayıb məclisi tərk etmədi. Atası diqqətlə ona baxıb:

- Tahir, sənin getmək vaxtıdır... - deyəndə Tahir:

- Ata, bəs mən şeir deməyim? – dedi.

Bu vaxt müdir müdaxilə etdi, atanın sifəti isə ciddi görkəm aldı.

Müdir:

- Sən şairsən?

- Xeyr, lakin mən əzbərdən şeir deyə bilirəm...

- Mən sənə zövqünü bilmirəm...

Tahir razı halda:

- Həyat və ölüm haqqındadır... Məşhur şeirdir...

Tahir bir misra dedi. Müdir gülüb:

- Gözəl şeirdir, amma heç yerinə düşür!

Tahir də güldü.

- Şeir o haqdadır ki, dünyanın yükü onun çəkə bildiyindən daha ağırdır və dünya heç bir şeydir.

Bu sözlərdən sonra yenə Tahiri qəm-qüssə basdı. Sonra necə oldusa gülməyə başladı. Atası ona xəbərdarlıq etdi, sonra əlindən tutub çölə çıxartdı.

Qonaqlıq bitəndən sonra valideynləri uzun-uzadı Tahiri müzakirə etdilər və bu fikrə gəldilər ki, onun həqiqətən müalicəyə ehtiyacı var. Bu qərara gəldilər ki, müalicəni imtahanlar qurtaranacan təxirə salsınlar.

Bu hadisədən sonra günlərin birində Hadanın qəfil qışqırığı hamını təşvişə saldı: “Ana, gəl bir bura, bax, gör Tahir nə edib!..” Hamı Tahirin otağına qaçdı...

Otağı qərribə bir mənzərədə gördülər. Çarpayının döşəyi yazı masasının üstünə atılmış, kitab və vərəqlər yorğan-döşəyin üstünə səpələnmişdi. Şkaf və stullar tərsinə çevrilmiş, balaca palaz bükülüb elektrik lampasının məftili ilə bağlanmışdı. Bütün bunları görəndə ana təşvişlə:

- Bədbəxtlik... Bu bədbəxtlikdi, rəbbim! – deyib çığırdı.

Tahir özü isə otağın ortasında dinməz-söyləməz dayanıb gülümsəyirdi.

Anası:

- Sən mənim qəlbimi parçalayırsan,- deyə qışqırdı.

Tahir mülayim şəkildə:

- Sizi narahat etdiyimə görə üzr istəyirəm ... – dedi

Ata ağrılı-ağrılı:

- Ağlasığmır... Ağlasığmır... – dedi.

Sonra Tahir otağı tərک edib bağçaya çıxdı. Atası onu tək buraxmayıb arxasınca getdi və onun oturub böyük maraqla səmaya baxdığını gördü. O da oğlu baxan səmtə baxdı. Lakin səmada bir şey görmədi və soruşdu:

- Bayağıdan səmaya baxmaqdan boynun yorulmadı?

Tahir ona fikir vermədi. Onda o, sualını bir də təkrarladı.

Tahir əsəbi halda:

- Səmanın azadlığına həsəd aparıram... – dedi.

Atası ehtiyatla:

- Səma çox dəqiq və nizamlı bir məkandır. Elə nizamlı ki, heç bir qüsuru yoxdur, - dedi.

Tahir həyəcanlandı və gözlərini əsəbi halda aşağı saldı.

- Sən nizam-intizam xoşlamırsan. Tahir? – atası soruşdu.

Tahir hiddətlə:

- Mən bir şeyi iki dəfə təkrarlamayı xoşlamıram! – dedi.

- Onda bu anarxiya olur, oğlum.

O, isə qışqırdı:

- Necə gözəldir!..

...Valideynləri uzun götür-qoydan sonra belə qərara gəldilər ki, gecikmədən müalicəyə başlasınlar, yoxsa bütöv tədris ili itə bilər.

Onlar əvvəl can həkimi ilə məsləhətləşdilər, sonra can həkiminin məsləhəti ilə əsəb həkiminin yanına getdilər, sonra isə vəziyyətlə bağlı psixoloqun yanına yollandılar.

Günlərin bir günü Tahirin valideynləri yenə bağçada qonaq qarşılayır, Samir və Hada dərsə hazırlayırdılar. Bu vaxt hardansa çöldən qışqırıq səsləri eşidilməyə başladı.

Ata-ana çölə çıxdılar. Qulluqçular qışqırışaraq, bir-birlərini itələyə-itələyə özlərini evdən bayıra atdılar.

Məlum oldu ki, üst mərtəbədə yanğın baş verib. Qulluqçulardan biri Tahiri əlləri üstündə çıxartdı. Yanğınsöndürən xidməti xoşbəxtlikdən özünü tez yetirdi, dəhşətli yanğının qarşısı alındı. Ara sakitləşəndən sonra Tahir sakit-sakit:

- Bəli, benzini mən tökdüm və yandırdım... – dedi.

Bu hərəkətinin səbəbini soruşanda isə o, elə həmin sakit tərzdə:

- Xatırlamıram, – deyə cavab verdi.

Sonra susdu...

...Maşın xəstəxanaya yola düşdü. Qabaqda xəstəxananın işçisi, Tahir isə arxada valideynlərinin yanında əyləşmişdi.

Tahir o qədər də güclü olmayan müqavimətdən sonra təslim olmuşdu. Atasının üzündə donuq bir ifadə vardı, anası isə elə hey ağlayırdı. Xəstəxananın işçisi:

- Biz bundan da dəhşətli hallarla rastlaşırıq... Sonra onların ağı əvvəlki kimi yerinə qayıdır... – dedi.

Ata istədi desin ki, “Ağlın getməsi bədbəxtlikdir, müqayisə olunmaz bədbəxtlik”, lakin demədi və öz-özünə fikirləşdi ki: Bunun mənası nədir axı? Onun evi həmişə ağıl və nizam-intizam məbədi olub və hələ də o şəkildə qalmağındadır. Bəs, bu nə fəsadları baş verib?

Ağrı canını sardı, göz yaşları ilə təskinlik tapan arvadına həsəd apardı... Əziz oğlunun gözlərinə baxdı... Tahir gözlərini yummuşdu...

Xəstəxananın işçisi onların dərini bir qədər yüngülləşdir-məyə çalışaraq:

- Xəstəxana onun üçün ən yaxşı yerdir, nə lazımdırsa tədbir görəcəklər... Heç narahat olmayın... – dedi.

Həsən Dəhmənin söhbət eləməyə həvəsi yox idi, lakin qarşısındakı adamla gücü yetəcək qədər hörmətlə davranmağa çalışdı və hüznə dodaqaltı:

- İnanıram ki, ağlın gözü ilə bu belədir... – dedi.

ŞƏKİL

Səhər tezdən Abdul-Mütəllib yemək masası arxasında oturmuşdu. Masanın üstündə qəhvə, pendir, qızardılmış çörək var idi. Həyat yoldaşı onunla üz-büz oturub qəzet oxumağa aludə olmuşdu. Otaqda yaşlı insanlara xas bir sükut hökm sürürdü. Bu sükut ancaq uşaqlar qocaları ziyarətə gələndən gələne pozulurdu. Birdən qəzetdə nə isə qadının diqqətini cəlb etdi və o, qəzeti gözlərinə yaxınlaşdırdı. Əri etinasız ona baxdı, təqaüdə çıxandan bəri onu heç nə maraqlandırmırdı. Arvadı hündürdən dedi:

– Yazıq!

Əri öz-özünə ded: “Həmişə olduğu kimi, ya kriminal hadisələr, ya da başsağlıqları səhifəsi”...

Arvadı qəzeti ona uzadıb təəssüflə dedi:
– Gör necə cavandır, gözəldir... Bax...
İlahi! Səhraya atılmış meyit, əbədi olaraq yumulmuş gözlər... O, qəzeti əlinə almayıb gözucu baxdı və soruşdu:
– Öldürüblər?
– Səhrada, ehkamin arxasında meyitini tapıblar. Üstündən heç nə oğurlanmayıb. Kimliyi hələ məlum deyil.
Abdul-Mütəllib pendirdən dişləyib dedi:
– Köhnə əhvalat.
– Axı, heç nəyini oğurlamayıblar.
– Məhəbbət, yaxud nəsə başqa bir alçaq məsələ. Hər nə, sözsüz ki, səbəbsiz öldürməyiblər.
– Qəşəngdi, həm də lap cavandı. Anası yazıq, necə böyük dərddi, - sonra qəzeti stolun üstünə qoyub davam etdi:
– Mən başa düşə bilmirəm, axı, insan insanı necə öldürə bilər?
Əri gülümsəyərək cavab verdi:
– Yaxşı görək, sənin dövründə iki dünya müharibəsi, neçə yerli qarşıdurma olub.
– Müharibə başqa məsələdi. Müharibədə üz-üzə amansızcasına, xəyanətlə öldürürsən. Amma bu yazıq yəqin ki, qatili ilə yanaşı gedib, ona inanıb...
– Lənət olsun! Axı niyə onunla gedib?
Arvadı dərindən ah çəkib:
– Allah bilir, - dedi.

* * *

Şubrada 50 nömrəli evdə, mənzillərdən birində gənc bir qız qəzetdəki şəkllə baxır, gözlərinə inana bilmirdi. Sonra əlində qəzet anasının yanına qaçdı:

– Ana! Bax!

Qadın şəkllə baxıb altında yazılmış məlumatı oxudu və sual dolu baxışlarla qızına baxdı. Qızı həyəcanla:

– Ana, Şələbiyyə. Şələbiyyəni xatırlamırsan?

Qadın diqqətlə şəkllə baxdı. Həyəcan və qorxudan gözləri böyüdü:

– İlahi! Şələbiyyədir, özüdür ki, var! - deyə hündürdən dedi.
– Beş il bundan əvvəl bizdə yaşayırdı, - qızın səsində təəssüf hiss olunurdu.

– Görən necə öldürüblər, nəyə görə?

Qız da sakitləşə bilmirdi:

– Yaxşı qız idi, hər şeyə təbəssümlə cavab verirdi. Yadırdamı, hamamda həmişə kənd mahnıları oxuyardı? Necə incə səsi var idi... Bizsə onu heç bir səbəbsiz qovduq!

– Düzdü, yazıq. Amma biz onun xətrinə dəyməmişdik.

– O, çox sadələvh, mülayim, şirindil qız idi. Mən hələ də başa düşə bilmirəm biz onu niyə qovduq.

– Heç kəs onu elə belə qovmayıb, hərənin öz qisməti.

– Bəlkə o, bizdə qalsa idi...

Anası əsəbi halda onun sözünü kəsdi:

– Dəli qızcıgəz! Allahın məsləhətidi!

Qız səsini alçaldıb:

– Yazıq, mən onu çox istəyirdim. Atam da onu qovmaq istəmirdi.

Atasının adını çəkəndə anası bir az da əsəbiləşdi, sifəti tutuldu:

– Bəsdı, qurtar! - sonra yenə şəkllə baxıb: – Heç qulluqçu kimi geyinməyib...

– Bəlkə, o...

Anası yenə onun sözünü kəsdi:

– Hər nə olur, olsun. Mən onu heç vaxt incitməmişəm, xətrinə dəyməmişəm.

Araya çökmüş qısa sükutu qız pozdu:

– Polis xahiş edir ki, şəkildə göstərilənin şəxsiyyəti haqqında kim nə bilirsə, məlumat versin.

Anası qətiyyətlə etiraz etdi:

– Onun bizimlə əlaqəsi beş il əvvəl qurtarıb. Sən heç bir şeylə polisə kömək edə bilməzsən... Sən heç bilirsən polisə gədənələr sonra necə çətinliklərlə üzləşir? – qəzeti kənara tullayıb:

– İlahi, bu nə səhərdir! - dedi.

* * *

Təftiş şöbəsinin işçisi Ənvər Həmid fasilə vaxtı qəzeti gözdən keçirirdi. Birdən qəzetdəki şəkllə gözü sataşdı. Həyəcandan gözləri böyüdü. Hətta otaq yoldaşı belə bunu sezdi:

– Allah eləməmiş nəşə olub?

Ənvər qəzeti qırağa qoyub özünü ələ almağa çalışaraq:

– Heç, bir dostum rəhmətə gedib, - dedi.

Hələ də həyəcanlı idi. Şələbiyyə emalatxanada işləyirdi. Gözəl qız idi. Sonunda onunla mülki nikaha girməli oldu. Həmilə olanda isə güclə onu uşağı məhv etməyə məcbur etdi. Yazıq elə hey ağlaya-ağlaya deyirdi:

– Sən məni sevmirsən, arvadın hesab etmirsən.

O isə elə hey onu sakitləşdirirdi:

– Nə danışırsan, sən mənim arvadımsan. Sadəcə mən uşaq istəmirəm.

Sonra onunla yaşamaq dözülməz olanda boşandı. Dostu Ubeydin hər şeydən xəbəri var idi, lakin bunu bir sikkim saxlayırdı. Ənvər dostunun otağına gedib, qəzetdəki şəkli ona göstərdi. Dostu başını yelləyib:

– Bədbəxt! Necə öldürüblər?

– Ya sabah, ya da birigün bilərik, - narahat halda dostuna baxıb davam etdi:

– Elə tərs idi, mən axı, o vaxt nə edə bilərdim?

– Dostu onu sakitləşdirməyə çalışdı:

– O səni çox sevirdi, ana olmaq istəyirdi.

– Bəs camaat, qohum – əqrəba!.. Özün bilirsən.

– Əlbəttə, Allah keçsin günahımızdan.

Ənvər bir qədər susub, sonra soruşdu:

– Necə bilirsən, polisə gedim?

– Mənə elə gəlir ki, bu...

– Bunun sonrakı nəticələri necə olar, axı evlənməyə hazırlaşırım.

Dostu bir qədər fikirləşib cavab verdi:

– Onda getmə. Əgər nə vaxtsa polis sizin əvvəlki münasibətiniz haqqında nəşə öyrənsə, deyərsən ki, bu şəkli heç görməmişəm.

* * *

Həssunə Əl-Məğribi şəkli axşamüstü gördü. O, həmişə yuxudan bu vaxt ayılırdı. Gözlərinə inanmayıb, həyəcanla gözlərini ovuşdurdu və qışqırdı:

- Duriyyə! - Sonra uzun müddət şəklə baxıb, yavaş səslə:
- Görsən niyə öldürüblər?

Dünənki içkidən sonra ağzı hələ də acı idi. Hamam otağına keçdi və uca səslə dedi:

- Amma, az aşın duzu deyildin!
- Əl- üzünü yuya-yuya davam etdi:
- Məşğul olduğun işlərin cəzasıdır.

Sonra üzünü qırxa-qırxa güzgüdə öz əksi ilə danışmağa başladı:

– O vaxt mən səninlə tanış olanda, artıq boşanmış, neçə adamın əlində olmuşdun. Həyatdan küsmüştün. Mən sənə sevgi verdim, bu yerin ulduzu etdim. Səni şəhərin ən hörmətli, ən varlı adamları sevirdi. Bəs sən əvəzində mənə nə etdin? qaçdın, hə, qaçdın. Qaçdın ki, səhranın ortasında səni öldürsünlər. Cəhənnəmə qaçdın...

* * *

Axşam saat 9-da qonaqlar gəldi və onlar qumar oynamağa başladılar. İnayət və Bəhicə içki, qəlyanaltı paylayırdı. Hamı artıq baş vermiş hadisə haqqında bilirdi. Fəhmi Ramazan dedi:

- Həssunə, səni istintaqa cəlb edə bilirlər.
- Mən onu artıq bir il olar ki, görməmişəm.
- Əgər...

Səid Əl-İmam onun sözünü ağzında qoydu:

- Qatil tutulmayınca bizim bura gəlməyimiz məsləhət deyil.

Həssunə əsəbi halda:

- Bu qətlin mənə heç bir dəxli yoxdu.

Hüsni Əd-Dinari dedi:

- Polisə get, ifadə ver.

Həssunə çaşqın halda soruşdu:

– Sən istəyirsən, mən onun burda işlədiyini etiraf edim?

– Əlbəttə yox, sadəcə de ki, sənin rəfiqən olub, sonra bir il əvvəl harasa itib...

– Əgər məndən soruşsalar ki, nə işlə məşğul oluram? Şəxsiyyətimi təsdiq edən sənəd tələb etsələr, ya burda axtarış etsələr?

– Susmaq daha təhlükəlidir.

Həssunə əsəbi halda əlini yelləyib bağırırdı:

– Onu gərək mütləq öldürəydilər ki, mənim həyatım cəhənnəmə dönsün!

Hüsni dedi:

– Neçə dəfə sənə dedim. Sən onunla heyvan kimi davranırdın. O isə səni sevirdi, sənə elə sədaqətli idi ki...

* * *

Fəthiyyə Əs-Sultani həmişə olduğu kimi, axşam yuxudan oyandı. Otaqda Dauliyyə, Himət, Ənisə və Aliyyə ilə bir yerdə qalırdı. İlk yadına düşən Dürriyyə oldu, bir adı da Şələbiyyə. Hələ də əsəbləri soyumamışdı. Sonra hamam otağına keçəndə də, güzgü qarşısında bəzənəndə də əsəbi idi.

– Donuz... O özünü kim zənn eləyir?

Dauliyyə bu sözlərin kimin haqqında deyildiyini bilib, müdaxilə etdi və onu sakitləşdirməyə çalışdı:

– O, sərxoş idi.

– Əgər sərxoş olsaydı... Amma o, nə qədər desən içər, heç başı da fırlanmaz.

Güzgü qarşısında saçlarını qaydaya salaraq bir müddət susdu, sonra yenə üzünü Dauliyyəyə tutub:

– O, mənə yuxarıdan aşağı baxırdı. Bağışlayın... Bağışlayın, xanım. Yoxsa görmədin onunla nə vəziyyətdə tutdum?

Himət dedi:

– Sərxoş idi, səni əsəbiləşdirmək istəyirdi. Maraqlıdır, görəsən, gecəni harada keçirib?

– Hansısa bir dilənçi ilə hansısa bir xarabalıqda. Eybi yox, bu gün o bilər mən kiməm.

Gecə Fəthiyyə getdi. Əvvəl uzun müddət Nil sahilində gəzişdi. Sonra “Şərqi ulduzu”na yollandı, ikinci mərtəbədə həmişəki yerini tutdu. Ziyarətçiləri gözdən keçirir, gözləyirdi... Hər-dən bir qapıya da boylanır, öz rəqibini axtarırdı. Yanından keçən ofisiyandan soruşdu:

– Duriyyəni görməmişən?

– Bir azdan gələr.

* * *

Bütün günü Adil Nil sahilində dolandı. Fakültəyə getməmiş, bütün gecə yatmamışdı. Xəlvəti bir yer tapan kimi bütün günü əlində gəzdirdiyi qəzeti açır, şəkllə baxırdı. Yorğunluqdan ayaqüstə dura bilmir, güclə nəfəs alırdı.

Hər şey geridə qalmışdı, fikirləşdiyini həyata keçirmişdi. Amma yenə də ona elə gəlirdi ki, məqsədinə, istədiyinə çatmayıb. Heç nə, boşluq, uğursuzluq... Artıq çıxış yolu yoxdu. Burada qalmaq təhlükəlidir, qaçmaq daha təhlükəlidir, həm də hara qaçsın? Onunla qoşa gedəndə kim bilir neçə adam onları görüb?.. Polis də hava kimi hər tərəfi tutub...

– Məni hara aparırsan?

– Sonsuz səhraya getmək necə də gözəldir.

...Yəqin artıq fakültədə onun haqqında soruşublar. Bəlkə evin ətrafında pusqu qurub onu gözləyirlər də... Bir dəqiqə belə geriye dönə bilmərik...

– Duriyyə, sən həmişə mənə yalan deyirsən.

– Mən yalan demirəm, sadəcə sən mənə inanmırsan.

– Mən səni bütün qəlbimlə sevirəm, sənə... Sənin qəlbin yoxdur!

– Bura necə qaranlıqdır.

– Daş kimi soyuq, hissiyatsızsan.

– Adil... Səsin dəyişdi... Mən qaranlıq xoşlamıram.

– Bundan sonra sən qaranlıqdan başqa heç nə görməyəcəksən...

FULFUL

“Xoşbəxtlik” kafesində bir çox diqqətçəkən məqam var, onlardan biri də on-on iki yaşlarında Fulful adlı oğlandır. O, səhərin gözü açılandan gecə yarıyadək nargilə və qəlyan üçün qaynar kömür daşır. Əsl adı Tahədir, lakin hamı üçün o, Fulfuldur. Ləqəb səbəbsiz yaranmır, bu oğlan da ləqəbini layiqlicə qazanıb. Belə ki, fırfıra kimi bir yerdə durmur, onu çağırar-çağırmaq yerindən qalxıb qaçmağa həmişə hazırdır. Bütün günü nə ayaqlarına, nə də səsinə dinclik vermir.

Artıq bir ildir ki, kafedə səhər və nahardan sonra içdiyi iki stəkan çay və qəlyandan savayı günə 1 piastr qazanır. İşindən çox razıdır. Axı indi o, özü özünü saxlayır, həftəyə 7 piastr qazanır və gündə bir dəfə, böyüklər kimi həşiş çəkir. Bu haqda hər dəfə düşünəndə ürəyi fəxr və bəxtəvərliklə dolur. Ən əsası isə Fulful yalnız bu gün üçün çalışmış, böyük səbirsizliklə o anı gözləyir ki, kafenin sahibi ona qaynar kömür və su ilə birlikdə qəlyan, nargilə satmağa da icazə verəcək. Həmin zaman o, ayaqüstü qaçan oğlan vəzifəsindən ofisant vəzifəsinə yüksələcək. Və kim bilir, öz müvəffəqiyyət nərdivanı ilə nə qədər yuxarı qalxacaq. Amma hələ ki, gələcəyin buludsuz yüksəklikləri yolunda o, sifarişçilərin hər çağırışına hündürdən cavab verərək cidd-cəhdlə səsini sazlayır. Fulful yaxşı bilir ki, şəhər kafesində güclü səsə malik olmaq opera teatrındakı qədər vacibdir.

Kafedə Fulful üçün ən maraqlı olan - axşamlar boş vaxtlarında, yaxud tətillərdə burda toplaşan tələbələr idi. Onlar adətən zalın bir küncünə çəkilər, nərd oynayar, qurtum-qurtum çay, inbir içərək söhbət və mübahisə edərtilər. Paltarları ilə kafenin ən kasıb ziyarətçilərindən fərqlənmirdilər, eyni cür sadə uzun köynəklər, bəziləri hətta taxta altıqlı səndəllər geyirdilər. Lakin aldıkları təhsil onları öz gözlərində və ətrafdakıların gözündə yüksəyə qaldırırdı. Adətən yerlərini tutduqdan sonra onlardan biri hər hansı axşam qəzetini oxumağa başlayar, digəriləri səssizcə dinləyərtilər. Sonra isə hamı oxunmuş məqalənin qaynar müzakirəsinə, şərhinə keçərdi.

Axşamların birində Fulful yenə tələbələrin söhbətinə qulaq asırdı və birdən sevinclə anladı ki, onların danışdıqlarını o da başa düşür. Həmin gün qəzetdə rüşvətxorluqda günahlandırılan böyük bir məmurun məhkəmə prosesi haqqında məqalə dərc olunmuşdu. Tələbələr, həmişə olduğu kimi məqalənin qıraətindən sonra fikirlərini bölüşməyə başladılar.

Tələbələrdən biri dedi:

- Bu istisna haldır. Ədalət İlahəsinin kimisə yaxalaması tamamilə təsadüfi bir şeydir.

Sözlərində ehtiyat etməyən başqa bir tələbə isə əlavə etdi:

- Bu xəstəlik təkcə məmurları yox, yuxarıları da tutub. Siz yaxşı bilirsiniz, mən kimi nəzərdə tuturam. Əgər ölkədə ədalət tərzisi düz işləsəydi, onda həbsxanalar dolar, saraylar boşalardı.

Həmin an hər tərəfi səs бүрүdü, tələbələr isə ətrafdakılara fikir vermədən bir-birinin ardınca çoxsaylı adlar saymağa və onlara qarşı ittihamlar səsləndirməyə başladılar. Hər biri hansısa tanınmış şəxsin tərcümeyi-halını yada salmağa, var-dövlətini hansı soyğunçuluq və oğurluq yolla toplaması barədə danışmağa tələsirdi. Tələbələrdən bəziləri həmin şəxslərin qanunsuz fəaliyyətinin sirlərini açarkən elə faktlar səsləndirirdilər, sanki özləri bu yüksək vəzifəli cinayətkarların şəxsi katibi, yaxud məsləhətçisi işləmişdilər. Hər dəfə bu ifşaedici faktlar marağı cəlb edən sözlərlə başlayırdı: “Bəs, siz bilirsinizmi ki, filankəs necə varlanıb?!” və növbəti şəxsin adı çəkilirdi.

İfşaedici kampaniya xeyli uzun çəkdi, ta ki onlardan biri qəzəblə buna son qoydu:

- Bu məmləkət oğurluğa izn vermiş bir ölkədir.

Tələbələrin söhbəti Fulfulu düşündürdü. Baxmayaraq ki, onlar Fulfula tanış olmayan çox söz və çətin ifadələr işlədirdilər, bu, onların qaynar müzakirəsini həyəcanla, diqqətlə izləməyə mane olmurdu. Xüsusən Fulfulun daha çox o söz xoşuna gəlmişdi ki, onlar oğrular ölkəsində yaşayırlar və oğurluq onların ölkəsində izn verilmiş bir şeydir. Axı, Fulful özü də belə idi, az qala beşikdən valideynlərinin nümunəsində bunu görmüşdü. Anası xurma satırdı, boş vaxtlarında isə camaatın toyuqlarına tor qu-

rudu. Sudan bibəri satan atasının sevimli məşğuliyyəti isə evlərin damlarında yuyulub sərilməmiş köynək və şalvarları oğurlamaq idi. Amma onu da qeyd etmək lazımdır ki, valideynlərinin “öz sahələrinə gözəl peşəkar olmaları”, “işləri ilə bağlı” sonsuz sayda vəsi-tə və hiylə bilmələrinə rağmen, ailə heç cür varlanmırdı...

Həmin gün Fulfulun arzuladığı kimi bitmədi. Gecə yarısı evə, daha dəqiq desək, bütün ailənin sığışdığı otağa dönəndə anası hələ yatmamışdı. Bir kəlmə demədən, ağlayan uşaqlarını başına yığıb yazıq-yazıq oturmuşdu. Fulfulun həyəcanlı baxışla-rını görəndə:

- Polislər atanı apardılar, - dedi.

Fulful həmin andaca hər şeyi başa düşdü. Böyük bacısı danışırdı ki, ataları paltar oğurluğunda şübhəli şəxs kimi məntəqəyə aparılıb və əlavə etdi:

- Onu bir neçə ay, bəlkə də bir ildən tez buraxmayacaqlar.

Fulful atasını az hallarda görürdü. Adətən atası evə gələndə Fulful artıq yatırdı, səhər isə atası yatanda o, öz kafesinə tələsir-di. Lakin buna baxmayaraq, hamı kimi, o da çox məyus olmuş-du. Sonra tələbələrin sözləri yadına düşdü və anasına izah etmə-yə başladı ki, onların ölkəsi oğrular ölkəsidir və oğurluğa burada izn verilib. Lakin qadın ona qulaq asmayıb üzünü çevirdi. Fulful isə kafedə eşitdiklərinin hamısını danışmaq qərarına gəldi. Bu vaxt anası onun üstünə qışqırdı ki, səsini kəssin və bir sillə vurdu.

... Səhərisi Fulful keçən günün bütün hadisələrini unudub, sanki yenidən doğulmuş kimi yuxudan oyandı. İri addımlarla qayğısız şəkildə kafeyə yollandı.

Belə baxanda, nə olmuşdu, birinci dəfə deyil ki, atasını həbs edirlər...

ƏXLAQSIZ EV

Tamamilə işinə aludə olmuşdu ki, bu vaxt bir qadın onunla görüşmək üçün icazə aldı. İçəri keçib əyləşdi və:

- Sabahınız xeyir, Əhməd müəllim... – dedi.

Orta yaşlı bir qadın idi. Əyninə matəm libası geymişdi. Söhbətdən məlum oldu ki, məvaciblə bağlı iş üçün yanına gəlib. Onu dinlədikdən sonra məvaciblə bağlı məsələlərə baxan müdirin yanına getməsinə məsləhət gördü. Bu vaxt qadının baxışları diqqətini cəlb etdi. Qadın çəkinə-çəkinə bir müddət ona baxdı.

Düşündü - maraqlıdır, görəsən kimdir, onu tanıyırmı? Bu suallar içində vurnuxurkən qəflətən xatirində keçmiş canlandı. Çəşqin halda az qala bağırdı:

- Siz xanım!..

Qadın utana-utana:

- Bəli... Sizin işçilərin rəisi olduğunuzu öyrəndim...

Əvvəl adını heç cür xatırlaya bilmədi, sonra yadına düşdü - "Mimi". Qarşısındakı qadının yaşı əllidən çox olmazdı, amma çox yaşlı görünürdü. Hörmətsizlik olmasın deyə tez vəziyyəti dəyişmək üçün (şübhəsiz, qadın da bunu ondan gözləyirdi):

- Başım çox qarışıq olduğundan sizə adi ziyarətçi kimi baxdım, tanımadım, - dedi.

Qadın gülümsəyərək:

- Hə, mən də dəyişmişəm axı. Həyat məni çox ağır sınaqlara çəkdi. İki qızım ərədir, üçüncü burada deyil. Ərim rəhmətə gedib...

Söhbət beləcə açıldı – kim ölüb, kim qalıb, kim Qahirədədir, kim başqa yerə köçüb... Söhbət boyu qadının üzünə baxır, Miminin köhnə surətini canlandırmağa çalışırdı. Axırda qadına məvaciblə bağlı məsələlərə baxan müdirə çatdırmaq üçün məktub verdi, bununla da görüş bitdi.

Onu qapıya qədər ötürüb işinin başına döndü. Elə bil yuxu- daydı və yuxusunu xatırlamağa çalışırdı. Maraqlıdır, neçənci idi? 1960 – çox sayda əlamətdar hadisələrlə dolu bir il. Lakin Mimi ilə tanışlıq o hadisələrin hamısından daha əhəmiyyətli, yaddaqalan idi. Onların evi Məlvani küçəsində yerləşirdi. Bu küçədəki bütün evlər bir və ya iki mərtəbəli kiçik evlərdi, çöl qapılarının üstündə isə gecə lampaları asırdılar. Hər bir ev bir sirt dağarcığı idi. Gənclərin davranışı, nikah, əxlaq məsələləri bu məhəllədə çox ciddi sayılan mövzu idi. Bircə Beytu-l-həlva ha-

mını məəttəl qoymuşdu. Burada elə bil kabus hərlənirdi. Bu ev camaat tərəfindən dəhşət, qorxu çəpəri ilə əhatələnmiş, əxlaqsız bir yer kimi tanınırdı. Bu evin dörd bir yanına hərlənmək belə günah sayılırdı.

Evin xanımı vəzifəli bir adamın həyat yoldaşı idi. Həmişə küçədə bər-bəzəkli, qır-qızıllı gəzərdi. Baxmayaraq ki, əlliyə yaxın yaşı var idi, (indi Mimi həmin yaşda idi) boy-buxunu, düz qaməti adamı heyran edirdi. Məhəllədə yeganə qadın idi ki, örtüksüz gəzirdi. Özü kimi örtüksüz, bər-bəzəkli, yaraşlıq dörd qızı da daim onu müşayiət edərdi.

Həfətədə bir dəfə əri ilə, ya onsuz kinoya, teatra gedər, əylənər, gecə yarı qayıdardılar. Daha çox heyrət doğuran o idi ki, həftədə bir dəfə evdə ziyafət təşkil edərtilər. Həmin gün məhəllənin bütün gəncləri gözəl libaslı sonaları görmək, gülüşlərini, nəğmələrini eşitmək üçün ora tələsərdilər. Pəncərə altında gözləşər, zarafat edərtilər. Elə buna görə də Beytu-l-həlva hamı tərəfindən “əxlaqsız ev” kimi tanınırdı. Ailə qonşuların onlar haqqında fikirləri, gəzən söz-söhbətlər barədə bilirdi, lakin buna əhəmiyyət vermirdi. Özlərini hamıdan yüksək sayır, küçədə məğrur gəzirdilər.

Mimini halvaçı dükanının yanında tez-tez görmək olardı. Bacıların ən gözəli, kiçiyi idi, 15 yaşı vardı. Onun gözəlliyindən danışarkən, uzun qalın hörüklərini, yaşıl gözlərini, yanaqlarındakı kiçik ovuqları xatırlamamaq mümkün deyildi. Hamı ona heyran idi.

O da Mimiyə vurulmuşdu. Qızdan 1-2 yaş böyük olardı. Bu sirrini hamıdan gizli saxlayırdı. Bəziləri qıza asan tora düşən ov kimi baxır, ətrafında dolanırdı. Lakin o, qəlbindəki bu hislərdən sui-istifadə etmək istəmirdi. Və günlərin birində səadət onun da üzünə güldü. Halvaçı dükanının yanında rastlaşdılar. Qız uzun müddət gözlərini ondan çəkmədi. Gəncin qəlbini sonsuz sevinc bürüdü və xoş hiss, sanki qəlbindəki bütün dedi-qoduları çıxardı, pis ad çıxarmış ev haqqında deyilən bütün acı söz-söhbətləri, qeybətləri untdu. O, əmin idi ki, qəlbindəki pak hislər hər cür dedi-qodudan daha güclüdür.

Ramazan gecələrinin birində görüş təyin etmək üçün oğlan küçədə, qız isə pəncərə önündə kibrit yandırır bir-birlərinə işarə verdilər. Bəndirə səhrası yaxınlığında görüş təyin etdilər. İlk görüşdə o, çox sıxılırdı, qız isə cəsarətlə onu salamladı:

- Sən pəncəkdə daha qamətli, yaraşlıq görünürsən, nəinki uzun köynəkdə.

Qızın hər kəlməsi ona yeni kəşf kimi gəlirdi. Arxalarında uzanan kimsəsiz böyük səhra ilə müqayisədə çox kiçik, gözə görünməz idilər. Buna baxmayaraq o, ehtiyatlanaraq dedi:

- Birdən bizi kimsə görsə...
- Məsələn kim? – qız soruşdu.
- Ya ailəndən, ya qonşulardan.

Qız qayğısız halda çiyinlərini oynatdı və söhbəti dəyişdi:

- Sən heç qoruqda olmusan?

Sonra başqa bir münasib vaxtda görüşmək üçün telefon nömrəsini ona verdi. Ola bilsin həmin nömrə köhnə xatirə dəftərində hələ də durur.

- Birlikdə gedəcəyik?
 - Burada görüşüb gedərik.
- Görüşdülər, əl-ələ tutub qoruqda xeyli gəzişdilər.

- Anana nə dedin?
- Dedim ki, qoruğa gedirəm.

Əhməd çaşqın halda soruşdu:

- Tək?

Başını yelləyib qısa cavab verdi:

- Səninlə.

O, təəccüblə güldü:

- O da razılaşdı?

- Hə, ancaq könülsüz, – deyərkən heç düşünmürdü ki, bu həqiqəti o, necə qəbul edəcək və davam etdi – Anam dedi ki, o oğlandan uzaq dur. O da başqaları kimidir, digər qonşularımız kimi...

O özünü narahat hiss etdi.

- Deməli, anan bilir ki, biz indi bir yerdəyik?

- Hə, hələ mərc də gəldi ki, sən mənim ümidlərimi boşa çıxaracaqsan.

- Necə?

- Bilmirəm.

Amma əslində qız bilirdi, çox qayğılı görünürdü. Əhmədin də kefi pozuldu. Onlar tamamilə ayrı-ayrı dünyanın adamları idi, buna baxmayaraq, qıza qarşı sevgisi böyük idi. Alçaq səsle soruşdu:

- Bəs niyə bu görüşə razı oldun?

- Niyə də yox? Ayıbdı?

O cavab vermədi.

- Sən razı olmazdın?

O yenə dinmədi.

- Biz ayrılmalıyıq? – qız davam etdi.

Bunu deyəndə Əhməd onu hərarətlə qucaqlayıb:

- Bağışla, mən çox səhvlər etmişəm. İlk dəfə bir qızla görüşürəm.

Qız təşvişlə soruşdu:

- Bununla nə demək istəyirsən?

Əhməd onun sözünü kəsdi:

- Ən yaxşı şeylər... Mən... Mən səni sevirəm, Mimi.

Qız gülümsədi. Yaşıl təpənin üstündə qarşı-qarşıya oturub uzun müddət susdular. Qız sükutu pozdu:

- Gələcəyini necə görürsən, mənə danış.

Həyatını gələcəkdə necə təsəvvür edirdisə, elə də danışdı.

- Həqiqətən gözəldir. Bəs mən, mən sənənin həyatında hansı rolu oynayıram? – qız soruşdu.

Əhməd qoruqda onları əhatə edən heyvanlar kimi özünü qəfəsdə hiss etdi. Qısaca:

- Həyat yoldaşım... - deyə bildi.

Qız gülümsədi, uzaqlara – yaşıl zirvələrə baxaraq soruşdu:

- Amma qarşımızda hələ uzun illər var, necə olsun?

- Təbii ki, mən təhsilimi bitirənədək gözləməliyik.

- Mən sevə-sevə gözləyəyəm. Amma başqalarının gözündə mənim bu gözləməmə haqq qazandıran bir şey lazımdır. Elə bir şey ki, bizim münasibətimizi göstərsin.

Birdən əxlaqsız sayılan evdən olan bir qızla öz bağlılığını xəyalına gətirdi. Dəhşət onu bürüdü, nitqi tutuldu.

- Hə, nə deyirsən? – qız soruşdu.

- Doğrusu, indi bu barədə danışmaq çətindir...

- Deməli, sən mənə görə bu addımı atmazsan?

Heç nə cavab vermədi, başa düşdü ki, onun üçün vacib bir məqam çatmışdır.

- Cavab vermək istəmirsən, deməli, cəsarətin çatmır. Bizim evimiz yəni bu dərəcədə dəhşətlidir?

- Yox... İş bunda deyil.

- Yalan danışma. Mən hər şeyi bilirəm. Anam düz deyirmiş. Məhəllədə söylənilən hər cür axmaq söz-sözəhbət bizə məlumdur. Amma biz hamıdan şərəfliyə, sən bunu bilməlisən.

- Sən səhv fikirləşdin, mənim də vəziyyətimi başa düş... İmkan ver...

- Lazım deyil. Sən heç nə deməmişən, mən də heç nə eşitməmişəm. Dediysin bütün sözləri unudaq.

- Amma mən səni sevirəm. Sadəcə, bu iş bizim aramızda sirr qalmalıdır o vaxta qədər ki...

Qız onun sözünü kəsdi:

- Biz sirr sevmirik.

- O vaxta qədər ki, mən ayağa duracam, özümü tutacam.

- Sən heç vaxt ayağa durmayacaqsan – həyəcədən yayılığının uclarını didməyə başladı. – Allah sən saxla. Bundan sonra küçəmizdə heç kəsə hörmət etməyəcəm. Heç kəsə!

Və bu gediş əbədi oldu.

Xatirələr burulğanına düşdü. Qara geyimli, yorğun görsənən bu qadın hər şeyə rəğmən öz qələbələri ilə məğrur idi. Əxlaqsız sayılan həmin evin qızları bir-birinin ardınca ərə getdilər, baxmayaraq ki, onların haqqında elə hey deyirdilər ki, onlar nikaha layiq deyillər, onların heç biri ərə getməyəcək. Sonralar

onların nikahlarının uğurlu olması barədə eşidəndə hamı kimi o da çaşdı...

İş saati bitincə evə döndü, nahar etdi. Bir az yatıb dincələndən sonra arvadı və üç qızı ilə birlikdə dəvət aldıkları opera tamaşasına yollandı. Dəvət edən böyük qızının həmkarı idi – böyük qızı nazirlikdə tərcümə şöbəsində işləyirdi. Baxmayaraq ki, dəvət edən şəxslə onun qızı arasında heç bir münasibət yox idi, o, bu dəvəti qəbul etmişdi.

Axşam evə dönəndən sonra arvadı və qızları növbəti bala hazırlaşarkən o, iş otağına çəkildi. Köhnə xatirə dəftərini xüsusi siyirmədən çıxarıb, dəyərləli səhifələrini vərəqlədi. Yetkinlik dövrünün hər günü burada əks olunmuşdu. 1960-cı ilə çevirdi. Saralmış səhifədə telefon nömrəsini belə tapdı. Telefon diskini fırladıb köhnə nömrəni yığdı. Xəttin o başından səs gəldi:

- Alo.

Gülümsəyərək soruşdu:

- Beytu-l-həlva?

- Yox, cənab. Bura Tambəli məhəlləsidir. Parça dükan...

SALAM

Tanış tıqqıltı onu fikirdən ayırdı. Gözlərini nargilədən çəkdi və qarşısında ona möcüzə kimi baxan ayaqqabı siləni gördü. Bir müddət ikisi də diqqətlə bir-birinə baxdı. Birdən ayaqqabı silənin üzündə sevinc göründü. Oturan adamın da üzündə təbəssüm oyandı.

- Allaha şükür, sağ-salamatsız, cənab!

- Salam. İşlərin necədir?

Sonra ayağını irəli uzatdı. Ayaqqabı silən onun qarşısında yerə oturdu.

...Bu köhnə qəhvəxanaya gəlməyəli təxminən iyirmi il olardı ki, bu bədbəxti görmürdü. O zamanlar cavan, qolu qüvvətli bir oğlan idi. Səhər açılar-açılmaz qutusu ilə bütün məhəlləni dolanardı, sanki arı öz çəmənini dolanır. Həmişə şən, qayğısız görünər, ayaqqabı təmizləyə-təmizləyə məzəli əhvalatlar, lətifə-

lər söyləyərdi. O vaxtdan bəri necə dəyişib! Bütün sifəti qırıqla örtülüb...

- Nə müddətdir, sizi görməmişəm, cənab. Səyahətdə idiniz?

- Yox.

- Bəs, indi sevimli guşənizdə, bu köhnə qəhvəxanada özünüzü necə hiss edirsiniz?

- İmkən düşən kimi bura gəldim.

- İş başınızı qatıb?

- Hə.

İyirmi il əvvəl onların hər ikisinin ümumi düşməni var idi - yoxsulluq və hər biri bu düşmənlə özünəməxsus mübarizə aparırdı.

- Siz heç dəyişməmişiniz, cənab, Allaha şükür.

- Sən də dəyişməmişən.

- Mən ? – kədərli halda soruşdu.

- Allah köməyin olsun!

- Siz də bir vaxtlar bu yoxsulluğu dadmısınız. Amma görünür, həyat sizin üzünüzə gülmüşdür.

Bəli, bir vaxtlar o, yoxsul idi. Amma indi bu zavallının heç ağına gəlməzdi ki, qarşısındakı şəxsin evi, şəhər ətrafında villası, maşını var.

- Səndə Allaha inam var, inam özü də var-dövlətdir və o (inam) heç bir pulla ölçüyə gəlməz.

- Allaha şükür!

- Yaşamaq çətinləşib.

- Çox, cənab, çox!

- Əvvəllər bir neçə piastr ilə yaxşı yaşamaq olurdu. Amma onda feodallar ölkəni idarə edirdi və öz əyləncələrinə milyonlar xərcləyirdi.

- Onların hakimiyyəti bitdi, cənab. Amma mənim vəziyyətim daha da çətinləşdi.

- Sənin işin belədir. Ancaq milyonlarla kəndli və fəhlənin həyatı yaxşılaşdı.

- Mən elə özüm kimiləri görmüşəm.

- Elə iş də burasındadır ki, sən ancaq müəyyən bir qrupla əhatələnmişən.

- Bəs, bizə nə vaxt növbə çatacaq? Biz nə vaxt yaxşı yaşayacağıq?

- Hər şeyin öz vaxtı var.

- Artıq 20 il keçib.

- Bu 20 il ölkənin həyatında yalnız bir andır.

- Deməli, biz 20 il də gözləməliyik?

- Bilmirəm. Bəlkə də gələcək nəsillər üçün bir nəsil qurban verilməlidir.

- Lakin mən ətrafda o qədər qayğısız, xoşbəxt adamlar görürəm.

- Zəhəri görünüş yanlışdır. Hər kəsin öz dərdi var.

- Amma mən onları əvvəllər olduğu kimi, yenə bahalı məsələlərdə görürəm.

- Bəs, sən heç düşünürsənmi ki, onların məsuliyyəti necə böyükdür? Bəlkə, dövlətə necə böyük xidmətlər göstərirlər?

Ayaqqabı silən gülümsəyərək onun üzünə baxdı. Söhbət üçün vaxtı uzatsın deyər, o qədər də sürətlə işləmirdi. Parıldayan gözlərindən hər kişinin yaşadığı ümumi keçmişini xatırlatmaq istəyi oxunurdu.

- Cənab, sizi bezdirmirəm ki?

- Əlbəttə, yox. Danış, ürəyini boşalt.

- Allah köməyiniz olsun. Yadınızdadır, hərdən necə ürəkdən gülər, əylənərdik?

- Biz indi də gülə bilərik.

- Hə, amma...

- Bizim bədbəxtliyimiz ondadır ki, həmişə geriyə boylanırıq. Həmişə düşünürük ki, geridə itirilmiş cənnət qalıb.

- Məgər biz həqiqətən ürəkdən gülmürdük?

- Əlbəttə. Bəs yadımdadırmı, inqilab baş verən günü sən necə oynayırdın?

- Əlbəttə. Mən ümidlərlə yaşayırdım. Elə hamımız ümidlə yaşayırdıq.

- Və ümidlərimiz doğruldu... Bəs, sən nəyə ümid edirdin?

- Ədalətsizlik və yoxsulluq yox olacaq, uşaqlarım üçün bir tikə çörəyə, rahat gələcəyə ümid edirdim.

- Bunlar hamısı həyata keçib.

- Hər gün elə bunu eşidirik. Lakin mənim övladlarım yenə də adam arasına çıxmayıb.

- Çox güman ki, sən çox uşağının olmasından şikayətlənirsən...

- Şikayətlənmirəm, Allahıma şükür edirəm.

- Məktəblərin qapısı hamının üzünə açıqdır.

- Mənim uşaqlarım da məktəbə daxil olmuşdu, sonra necə daxil olmuşdular elə də çıxdılar. Heç biri uğur qazanmadı.

- İnqilabın günahı nədir?

- İnqilabın günahı yoxdur. Lakin biz hamımız bir otaqda yaşayırıq, məktəbdə isə bunu başa düşmək istəmirik.

- Siz hamınız möcüzə arzulamısınız, inqilab yox.

- Bütün kasıb balalarının vəziyyəti belədir.

- Hamısının yox.

- İstisnalar olur, amma onu saymaq olmaz.

- Əvvəllər məyus, ümitsiz olmaq oldur, indi yox.

- Kimin pulu var, o da xoşbəxtdir. Əvvəllər də belə olub, elə indi də.

- Hər şey çətinləşib. Bütün dünyada çətinləşib.

- Bütün dünyadan bizə nə? Biz özümüzü düşünməliyik.

- Lakin biz dünyanın bir hissəsiyik.

- İndi mən nə edim, gözləyim ki, dünyanın problemləri nə vaxt həll olub qurtaracaq?

- Daha belə də yox, amma buna yaxın. Unutma ki, biz müharibə vəziyyətindəyik.

Ayaqqabı silən ayaqqabının birini təmizləyib o birinə keçdi və dedi:

- Bundan qabaq da məğlub olmuşuq.

- Onsuz da unudulması mümkün olmayan şeyi xatırlamaq lazım deyil.

- Cənab, bir də nə vaxt yenidən müharibəyə başlayacağıq?

- Sən gözləyirsən ki, müharibə sənin problemlərini həll edəcək?

- Heç olmasa nəşə dəyişər.

- Bəlkə heç bir tikə çörək də tapmadın.

Ayaqqabı silən heç nə deməyib çiyinlərini çəkdi. Həmin adam sözünə davam etdi:

- Sən heç bilirsən müharibə nə deməkdir? Təsəvvür edirsənmi ki, zavodlar, su bəndləri, yollar dağılsa bizim aqibətimiz necə olacaq?

- Buna cavab olaraq biz də onlara zərbə vuracağıq.

- Burada həyat dayanacaq!

- Olsun. Əsas torpağımızı azad edək.

- Sən doğrudan, torpağın dərdini çəkirsən, yoxsa viranəliklər istəyirsən?

- Mən ədalət istəyirəm.

- Sən bütün dünyanı xarabalıqlar altında basdırmağa hazırsan.

- Yox, cənab, bütün dünyanı yox, Allaha and olsun.

- Əsas qələbədir, intiqam yox. Başa düşürsən?

- Cənab, mən də qələbə, ədalət istəyirəm. Amma mənə deyir, bunlar hamısı nə vaxt olacaq?

- Bilmirəm nə vaxt, amma olacaq, əgər biz səbr, sədaqət və əməksevərlik göstərsək.

Elə bil karla söhbət edirsən! Heç nəyə inanmır, heç nəyə qulaq asmaq istəmir... - düşündü.

Ayaqqabı silən işini bitirdi. Həmin adam ona iki piastr əvəzinə beş piastr verdi. Ayaqqabı silənin sevincdən, sanki üzü işıq saçdı, təşəkkürünü bildirib, Allahdan ona kömək dilədi. Həmin adam düşündü ki, həqiqətən, onun dualarına ehtiyacı var. Öz-özünə etiraf etdi ki, qəlbinin dərinliyində ayaqqabı silənin şübhələri onu da narahat edir, tək qalanda isə qorxu ilə gələcəyi düşünür...

- Mənim dediklərim haqqında fikrin nədir?

- Güzəl sözlərdir.

- Həm də ədalətli, elə deyilmi?

- Lap radioda deyilənlər kimi.

Radioda deyilən! Bu müqayisədə bir istehza var... – düşündü. O, bir qədər əsəblə:

- İnanmaq istəmirsən? - deyə soruşdu.

- Əgər siz inanırsınızsa, mən də inanıram... Əvvəllər olduğu kimi yenə bu qəhvəxanaya gələcəksiniz?

- Fərsət düşsə.

- Sizi görəndə elə sevindim ki, elə bil gənclik illərinə döndüm.

Ayaqqabı silən sağollaşmış getdi.

Həmin adam sönmüş nargiləsi üçün kibrit istədi.

MÜTTƏHİM

Əlinin maşını səhranın ortası ilə uzanan asfalt yolla şütüyürdü. Gözləri önündən keçən səhra mənzərəsi təklük, yalqızlıq hissini daha da artırır. Gözləri bu yola, sonsuz uzanan bu səhraya öyrəşmişdi. Həftədə bir dəfə o başa və geri – sürət onun yeganə əyləncəsi idi.

İrəlində böyük yük maşını göründü. Qərara gəldi ki, onu ötüb keçsin. Sürəti artırıb yük maşınına yaxınlaşmağa başladı. Maşının arxa sol təkəri ilə yanaşı bortundan yapışmış vəziyyətdə bir velosipedçi qayğısız, mahnı zümzümə edə-edə gedirdi. Maraqlıdır, haradan gəlib, haraya gedir? Yəqin bu maşına rast gəlməsə, isti səhraların arası ilə pedal fırlaya-fırlaya duracaqdı.

Sağ tərəfdə təciklərin arxasında keçilər otlayan yaşıl düzən göründü. Əli açılan gözəl mənzərəni seyr etmək üçün ötmək fikrindən əl çəkib sürəti azaltdı. Birdən sakitliyi qışqırıq səsi pozdu. Cəld irəli baxdı və gördü ki, velosipedçi yük maşınının təkərləri altına düşüb. Yük maşınının sürücüsünü saxlamaq üçün siqnal verdi, ancaq maşın dayanmayıb uzaqlaşdı. Əli fikirləşmədən velosipedçidən 2 metr aralı maşını saxlayıb düşdü. Uzaqlaşan yük maşınının arxasınca əbəs yerə əlini yelləyib, yavaş-yavaş hadisə yerinə yaxınlaşmağa başladı. Gəncin ayaqları hələ də velosipedin pedallarında idi, cırılmış şalvarından qan axan ayaqları görünürdü. Yaşı iyirmi, ya bir qədər çox olardı. Əli ona sarı

əyildi. Ona yazığı gəlsə də, necə kömək edəcəyini bilmirdi. Əvvəl oğlanı maşına qoymaq istədi, sonra azacıq bir hərəkətdən ölə bilər deyə, bu fikirdən əl çəkdi. Və qərara gəldi ki, yük maşınının arxasınca düşsün, yolda yəqin ki, bir polis postuna rast gələr və hadisəni xəbər verər.

Əli maşına qayıtdı, qapını açmışdı ki, arxadan səs eşitdi:

- Dayan! Tərpənmə!

Geriyə döndü və əlində daş, ağac bir neçə kəndlinin ona sarı qaçdığını gördü. Əli başa düşdü ki, bu adamlar onsuz da onu dinləməyəcəklər. Cibindən silahını çıxarıb qışqırdı:

- Yaxınlaşmayın!

O, başa düşürdü ki, bu hərəkəti ilə öz başına iş açır, amma həmin an başqa bir şey fikirləşməyə vaxt yox idi. Kəndlilər 10 metr ondan aralı dayandılar. Silahın qarşısında gözlənilməz acıqlı onları əsəbiləşdirdi, daş, ağac tutmuş əllərini yanlarına saldılar.

- Bizi də onu öldürdüyün kimi öldürmək istəyirsən? – kəndlilərdən biri dedi.

- Mən onu öldürməmişəm, heç ona toxunmamışam da. Onu yük maşını vurub.

- Sən vurmusan.

- Axı, siz heç nə görməmişiniz.

- Hamımız görmüşük.

- Siz qoymursunuz ki, onu vuran maşına çatam.

- Qaçmaq istəyirsən.

Kəndlilər daha çox qəzəblənir, Əli isə daha çox qorxuya düşürdü. Onu dəhşətə gətirən o idi ki, birdən kiməsə atəş açmağa məcbur olar, bu da onu çıxılmaz vəziyyətə salar.

- İnanın mənə, mən ona dəyməmişəm. Mən onu vuran maşını görmüşəm.

- Onu səndən başqa heç kim vura bilməz.

- Yaxınlıqdakı xəstəxanaya xəbər vermək lazımdır.

- Əlbəttə.

- Polis məntəqəsinə də.

- Əlbəttə.

- Axı boş yerə niyə inad edirsiniz?

- Çünki onu sən öldürmüşsən!

Bu cəhənnəm, işgəncə, dəhşət nə zaman bitəcək? Axı niyə o dayandı? Günahsız olduğunu necə sübut etsin? Velosipedçini vuran maşın, sürücü haqqında da heç bir şey məlum deyil. Yolun ortasında uzanan oğlanın zarılıtsı gəldi. Kəndlilərdən biri qışqırdı:

- Allah cəzanı verəcək!

- Onu kim vurubsa, Allah onun cəzasını verəcək.

- Sən vurmusan.

- Gərək heç dayanmayaydım.

- Elə bilirdin səni heç kim görməyəcək?!

- Yox, mən ona kömək etmək istəyirdim.

- Hə, sənin kimisi kömək edər! Bu saat gözlə!

- Sizinlə danışmaq faydasızdır...

- Hə, faydasızdır.

Bircə anlıq arxasını onlara tərəf çevirsə, şübhəsiz onu daşa basarlar. Bu dəhşətli vəziyyətdən çıxış yolu yoxdur. Yük maşınına da çatmaq artıq mümkün deyil. Deməli, hər şeyə təkəcə o, cavab verməli olacaq. Nicat yolu yoxdu! Dəhşət! Görəsən ona nə cəza verəcəklər? Yazıq gənci xilas etmək mümkün olacaqmı?... Əli əsəblə kəndlilərin üzünə baxdı.

Uzaqdan iki maşın göründü. Əli rahat nəfəs aldı. Hadisə yerinə təcili tibbi yardım və polis maşını gəldi. Dərhal tibb işçiləri zərərçəkənə yaxınlaşıb velosipedin pedallarına ilişmiş ayaqlarını azad etdilər və onu maşına götürdülər. Polislər ətrafda toplaşanlara uzaqlaşmağı əmr etdi, zabit diqqətlə hadisə yerini gözdən keçirməyə başladı, sonra Əliyə tərəf döndü:

- Sən?

Kəndlilər qəribə bir sevinclə bir ağızdan onu göstərməyə başladılar, lakin zabit əlinin hərəkəti ilə onlara susmağı əmr edib, Əliyə baxdı. Əli cavab verdi:

- Yox. Mən yük maşınının arxasınca sürürdüm. Velosipedçi yük maşınının arxasından yapışıb gedirdi. Qışqırıq eşitdim. Gördüm ki, velosipedçi yük maşınının arxa təkərlərinin altına düşüb.

- Özü vurub! – kəndlilər yenə bir ağızdan dilləndilər.

- Mən ona heç toxunmamışam. Mən ancaq şahidəm.
Səs-küy qalxdı, hamı bir ağızdan danışmağa başladı.
- Bir-bir danışın! – deyə zabit yenə onlara susmağı əmr etdi.
Sonra üzünü Əliyə tutub soruşdu.
- Sən hadisənin necə baş verdiyini gördün?
- Yox, mən qışqırıq səsinə irəli baxanda, velosipedçi artıq maşının təkərinin altına yığılmışdı.

- Bəs, sən nə etdin?

- Maşını saxlayıb düşdüm, bəlkə kömək edə bildim. Sonra düşündüm ki, yük maşınının arxasınca gedim. Elə onda gördüm ki, kəndlilər əllərində ağac, daş mənə tərəf gəlirlər. Onları silahla hədələməyə məcbur oldum.

- Sənin silah gəzdirməyə icazən var?

- Bəli, mən xəzinədaram, çox gedib-gəlməli oluram.

Zabit kəndlilərə tərəf döndü:

- Nəyə əsasən onu günahlandırırırsınız?

Hamısı bir ağızdan dedi:

- Biz hamımız gözümüzlə gördük, sonra qaçmaq istəyirdi, qoymadıq.

- Yalan deyirlər, heç nə görməyiblər! – deyə Əli dəli kimi bağırdı.

Zabit bir nəfər polisə hadisə yerində qalması, başqa bir polisə isə prokurorluğa xəbər verməyi tapşırırdı. Özü isə protokol tərtib etmək üçün hamını məntəqəyə apardı.

Əli elə hey günahkar olmadığını deyir, kəndlilər isə öz dediklərinin üstündə möhkəm dururdular. Məlum oldu ki, zərərçəkənin adı Əyyəd əl-Cəfəridir və kəndlilər onu yaxşı tanıyır. Əli soruşdu:

- Əgər həqiqətən onu mən vurmuşamsa, niyə dayanırdım?

- Bəlkə, sonra qaçacaqdın – deyə zabit soyuq cavab verdi.

Hamı gözləməyə başladı. Kəndlilər yerdə, Əli isə zabitin icazəsi ilə stulda oturmuşdu. Vaxt keçmək bilmirdi. Zabit protokolu yazıb, heç nə olmamış kimi, qəzet oxumağa başladı.

Axı, nəyə görə kəndlilər bu qədər inadla onu günahlandırır-dılar? Daha dəhşətlisi isə odur ki, elə inad edirlər, sanki həqiqət-

tən hər şeyi öz gözləri ilə görüblər. Bütün ümid Əyyəd əl-Cəfərinin xilas olmasına qalmışdı. Yalnız o, bir kəlmə sözü ilə əlini bu dəhşətdən xilas edə bilirdi.

- Zərərçəkənin vəziyyəti necədir, öyrənmək olar? – deyə Əli soruşdu.

Zabit bir söz deməyib xəstəxanaya zəng etdi. Növbətçi ilə danışıb dəstəyi yerə qoydu və dedi:

- Cərrahiyyə masasındadır, çox qan itirib. Ümid azdır.

- Bəs, prokurorluqdan nə vaxt gələcəklər?

- Hər şeyin öz vaxtı var.

- Niyə adamlar belə axmaq vəziyyətə düşür? – deyə Əli do-daqaltı pıçıldadı.

Zabit qəzeti yenidən əlinə alaraq cavab verdi:

- Sən yaxşı bilərsən.

Əli daha bir söz deməyib nifrətlə kəndlilərə baxmağa başladı. Sözsüz, bu kəndlilər onun işini bitirmək istəyirdilər və indi imkan düşsə, elə özü də onların işini bitirərdi. Elə bu zabitin də...

- İlahi!

Onun bu ahından sonra kəndlilər də ah çəkildilər. Əlinin əsəbləri dözmədi:

- Sizin vicdanınız yoxdur! Əgər sizin yalanınız olmasaydı, indi mən evimdə oturmuşdum.

- Əgər sən ehtiyatlı olsaydın, yazıq Əyyəd də indi evində oturmuşdu.

Zabit əsəblə qəzetdən gözünü çəkib:

- Hələ çox davam edəcək?! – deyə bağırırdı.

Hamı susdu. Saat yenə keçmək bilmirdi. Əli bir müddət səssiz, hərəkətsiz oturdu, sonunda yenə səbri tükəndi. Mümkün qədər mülayim şəkildə zabitdən soruşdu:

- Cənab, yəqin siz bilirsiniz, mən necə əzab çəkirəm. Deyə bilərsinizmi nə vaxt prokuraturadan gələcəklər?

Zabit gözlərini qəzetdən ayırmadan əsəblə cavab verdi:

- Elə bilərsən, sənin başına gələn hadisə başqa hadisələr kimi deyil, qeyri-adidir?

- Cənab zabit...

Zabit onun sözünü kəsdi:

- Səsinə kəsmək istəmirsən?

- Axı, mən narahat oluram!

- Əgər mən hər polis məntəqəsinə düşənin həyəcanlarına məhəl qoysam, ona rəhm etsəm, elə həmin gün ölərəm.

- Yaxşı, bəs, heç olmasa zərərçəkənin vəziyyəti barədə nəse bilmək olar?

- Bir xəbər olan kimi, mən özüm sənə deyəcəm.

Mənim həyatım indi sənənin həyatından asılıdır, Əyyad. İstin-taqa ümid azdır. Heç bir günahım olmadan məni həbsxanaya sa-la bilərlər. Bununla barışmaq olar? Bəs, nə edim? Bəlkə də bu gün başıma gələn hadisə keçmiş günahlarımdan cəzasıdır? Yox, nə əlaqə var!.. Kəndlilərin gözü hər şeyi qara rəngdə görür, san-ki qara aynadan baxırlar. Niyə? Qanla keçib! Bəs, mənim burda nə günahım var? Bəlkə özüm də bilmədən buna şərait yaratmışam?.. Budur, həyatımda ilk dəfə dərinə fikirləşirəm. Qarşıda dörd divar arxasında fikirləşməyə hələ çox vaxtım olacaq...

- Bu dözülməzdir! - dözməyib hündürdən dedi. - Siz heç nə etmir, elə hey qəzet oxuyursunuz!

- Sən nə deyirsən?!

- Eşitdiyinizi...

- Qorxmursan?

- Yox.

- Əgər sənənin əsəblərin zəifdirsə, mənim hər cür xəstəlik üçün dərmanım var.

- Məndə də hər cür xəstəlik üçün dərman var.

- Səndə?! - deyərək zabit stuldan qalxıb əsəblə bağırdı.

- Prokurorluqdan cavab gecikdirməklə, siz qanunu pozur-sunuz.

- İndi mən səni kameraya salaram! Özünü axmaq yerinə qoymusan?

Əli özünü ələ ala bilməyib, yerindən sıçradı. Zabit dərhal növbətçi polisi çağırdı. Elə bu vaxt telefon zəng çaldı. Zabit dəstəyi qaldıraraq bir müddət qulaq asdı, sonra dəstəyi yerə qoyub:

- Zərərçəkən aldığı xəsarətlərdən ölüb - dedi.

Əli yerindəcə dondu. Lakin zabitin gözlərindəki əcaib sevinc parıltısını görəndə, özünü ələ alıb əsəbdən titrəyən bir səslə qışqırdı:

- Qanun hələ öz sözünü deməyib və mən mütləq onu gözləyəcəm!

HƏNZƏL VƏ POLİS

Eşidilən ağır addım səsləri yeni ağrı-acı, dərdlə üzləşəcəyindən xəbər verirdi. Güclə ayağa qalxıb yıxılmamaq üçün divara söykəndi. Bir az irəli getmək istədi, bacarmadı. Gözlərini gen açıb addım səsi gələn tərəfə baxdı. Küçə fənərinin zəif işığında qırışmış sifəti bomboz görünürdü, sanki toz örtmüşdü. Əynində köhnə bir paltar var idi. Bütün canı isə iynə üçün alışıb yanırdı.

- Hənzəl! Bura gəl!

Ah bu səs! Lənətə gəlsin! Bu səsin dalınca yenə təhqir, yenə kömək. Dilənçi ağlamsına-ağlamsına yalvarmağa başladı:

- Cənab polis... Rəhm edin. Allaha xatir...

Onun qarşısında duran nəhəng cüssəli polis küçə fənərinin zəif işığının qarşısını kəsdi. Tüfəngini kürəyinə taxmışdı. Dilənçi isə divara sıxılıb qorxudan və gücsüzlükdən tir-tir əsirdi. Polisə nə olmuşdu? Nə gözləyirdi? Niyə onu yumruqlamır, təpikləmir, təhqir etmirdi?

- İynə vurmusan?

- Allaha and olsun ki, yox.

- Amma ayaq üstə yatırsan.

- Çünki iynə vurmamışam.

- Mənimlə gəl, rəis səni görmək istəyir.

Hənzəl dərindən ah çəkdi və:

- Mən sizin əmrinizdəyəm, - dedi.

Polis əlini onun çiyinə qoydu. Amma bu əl əsl insan əli idi, həmişə olduğu kimi dəmir əl deyildi. Hənzəl təəccübləndi, lakin heç nə demədi. Polis onu ehmalca itələyib sakit səslə:

- Qorxma, get, hər şey yaxşı olacaq - dedi.

Rəisin otağına daxil oldu, qəzəbli baxışlarından qorxduğu üçün gözlərini qaldırmadan yerindəcə donub qalmışdı. Həmişə eşitdiyi təhqirləri gözlədiyi halda qəflətən rəisin səsində gözləmədiyi bir mülayimlik duydu.

- Salam, Hənzəl. Otur...

Hənzəl özünü itirdi. İlahi, dünyada nə baş verib?! Onlara nə olub?!

- Cənab rəis, mən sizin aciz qulunuzam.

Rəis dəri kreslonu ona göstərdi. Hənzəl bir az tərəddüd etdi, sonra etiraz etməyə cürət etməyib palçıqlı ayaqlarından gözünü çəkmədən kreslonun bir küncünə sıxılıb oturdu. Rəisin gözlənilməz mülayim tonuna inanmayıb yenə yalvarmağa başladı:

- Cənab rəis, mən yazıq, bədbəxt bir adamam... Mənim başıma gələn bəlalar günahlarımdan daha dəhşətlidir... Allahın Rəsulu bizə təkəcə ədaləti yox, həm də mərhəməti vəsiyyəət edib...

Rəis mülayim, eyni zamanda ciddi tərzdə dedi:

- Sakit ol, Hənzəl. Mən bilirəm, sən çox günahlar etmişən, amma başın çox bəlalar da çəkib. Sən öz hərəkətlərinlə ad çıxarmısan, serjantı da qınamamalısan. Çünki qanun qanundur. Lakin indi vəziyyəət dəyişib, biz də öz münasibətlərimizi yenidən qurmalıyıq. Hər şey dəyişir, biz də. Polislər bir tərəfdən asayişin keşikçiləridirsə, digər tərəfdən insandırlar.

Hənzəl heç nə başa düşmür, təəccüblə rəisə baxırdı.

- Mənə inan! Gördüyün, eşitdiyən hər şeyə inan. İndi hər şeyi başa düşmək sənin üçün çətin, çünki iynə vurmalısan, pulun qurtarıb, almaq üçün pulun yoxdur. O zəhirmarı satan isə pulu nəğd istəyir. Eləmi? Amma narahat olma, mənə inan. Tezliklə bu xəstəlikdən qurtulacaqsan...

Hənzəl yenə yalvarmağa başladı:

- Mən yazıq, bədbəxt adamam. Mənim həyatım uğursuzluq zəncirini xatırladır – güclü, sağlam idim, zəif, xəstə oldum... Tacir idim, müflisləşdim... Sevdim, aldadıldım... Bu zəhirmara qurşandım, dilənçi oldum...

- Xəstəxanadan tamam başqa adam kimi çıxacaqsan. Bu, bizim səninlə son belə görüşümüzdür...

İdarənin həyətində polisləri görəndə Hənzəl adəti üzrə yenə büzüşdü. Lakin onlar hamısı üzlərində təbəssüm bir ağızdan dedilər:

- Hə, Hənzəl, hər şey dəyişdi?.. Gələcək sağalmağın münasibətilə səni təbrik edirik!.. Allah əvvəlki günahlarından keçsin.

Hənzəl mürgüləyirdi, amma maşında getdiyini hiss edirdi. Gözlərini ağappaq, işıqlı bir otaqda açdı. Bütün canı ağrıyır, ürəyi bulanırdı.

- İynə! Bircə dənə iynə, Matbuli dayı! - deyə zarıdı.

Cavabında qəhqəhə eşitdi. Naməlum bir adam onun başı üstə əyildi, sonra burnuna güclü dərman qoxusu gəldi. Başı hərləndi, özünü itirdi...

Rəisin vəd etdiyi kimi, Hənzəl xəstəxanadan tamam başqa adam kimi çıxdı. Üzünün rəngi ağarmış, əyninə təzə, ağ rəngli köynək, ayağına sarı ayaqqabı geymişdi. Fikri aydın, ürəyi inam, ümidlə dolu idi. Onunla dost kimi yanaşı gedən polisə rəğbətlə baxdı. Həyətdəki polislərin onu mehriban qarşılamaı, əlini sıxıb təbrik etməsi də onu təəccübləndirmədi. Hətta rəis belə onunla görüşmək üçün ayağa qalxanda təəccüblənmədi. Hənzəl onun əllərini öpmək istədi, lakin rəis onu saxlayıb, mehriban dost kimi qucaqladı. Hənzələ kreslodada yer göstərib, özü yazı masasının arxasına keçdi. Üzündə təbəssüm sözə başladı:

- Sağalmağın münasibətilə təbrik edirəm!

Hənzəlin gözlərindən sevinc göz yaşları axırdı.

- İndi hər şeyə yenidən başlaya bilərsən.

- Allahın və sizin köməyinizlə!

- Şişirtmə. Ancaq Allahın köməyilə.

Rəis qarşısında dəftəri açıb təmiz ağ vərəqdə, sətirin başında nə isə qeyd edərək sözünə davam etdi:

- Nə arzulayırsan, de, mənim dostum.

Hənzəl özünü itirdi, bilmədi nə cavab versin. Rəis onu tələsdirdi:

- Tələs, nə arzulayırsan, de !

- Amma...
- Heç bir amması yoxdur. Ürəyindən nə keçir, de. Bu əmrdir!
Hənzəl uşaqlığını, anasını, onun dualarını, nağıllarını xatırladı... Sonra gülümsəyərək dedi:
- Əvvəllər anbarda meyvə satardım.
Rəis dəftərdə qeyd edərək dodaqaltı:
- Hüsniyyədə meyvə dükanı, vitrini elektrik işığı ilə, - dedi.
Hənzəl təəccüblə:
- Bəs, pulu kim verəcək? - deyə soruşdu.
- Sənin işin deyil, bu bizim işimizdir. Sən nə arzulayırsan, onu de.

Hənzəl bir az tərəddüdlə, eyni zamanda bir az cürətlə dedi:
- Limon satan Saniyyə Bəyumi... Düzünü desəm...
Rəis yazmağa davam edərək onun sözünü kəsdi:
- İzahata ehtiyac yoxdur. Sənin hekayətini hamı bilir. Saniyyə həm gözəl, həm qoçaq qızıdır. Özü də hələ ərə getməyib. Bir vaxtlar o, səninlə çox amansız davranmışdı. Sənin işlərin günü-gündən pisləşirdi, o da səni tərk etdi. Amma narahat olma, o qayıdacaq. Limonun yeri meyvələrin yanındadır. Sizin dükən Hüsniyyədə nadir dükənlərdən biri olacaq. Sonra nə?

Hənzəl həyəcədən özünü ələ ala bilmirdi. Qulağında məşhur bir mahnının “Ah əzizim, de, nə istəyirsən...” sözləri cingildəyirdi. Qəflətən gözləri zabitin qara formasına sataşanda elə bil yuxudan ayıldı.

- Cənab rəis, qorxuram ki, polislə dostluq uzun sürməyə. Mənim keçmiş bələlərimin çox səbəbləri var idi, ən əsas səbəb isə elə polislər idi. Onlar həmişə məni istər səbəbli, istər səbəbsiz meyvə arabamla ora-bura qovar, döyər, gəlirimi əlimdən alardı. Elə Saniyyə ilə münasibətlərimizi də Həssunə adlı bir nəfər polis pozmuşdu.

Rəis gülüb onun şübhələrini alt-üst edən bir tonla dedi:
- Bundan sonra bir nəfər polis də sənin düşmənin olmayacaq. Bu gündən və əbədi olaraq onlar sənin ən sadıq dostlarıdır. Nə arzulayırsansa, de. Əmr edirəm!

Hənzəl bu sözlərdən sonra bir az cürətlənib dedi:

- Mənim kimiləri çoxdur. Siz bəlkə də onları tanımırsınız, cənab rəis...

Rəis yenə yazmağa davam edərək onun sözünü kəsdi:

- Mən hər şeyi bilirəm, amma sən yenə onların adını bizə xatırlat. Onların da hər birinin dükanı, arvadı və polis dostları olacaq, çox yaxın zamanda. Başqa nə arzun var, de.

Hənzəl ürəkdən qəhqəhə çəkib əlinə vurdu və dedi:

- Elə bil yuxudur!

- Yuxu real həyatın əksidir. Real həyat isə çox vaxt elə yuxuya bənzəyir. Daha nə istəyirsən, de. Bu əmdir.

Hənzəl sakit səslə soruşdu:

- Həbsxanada nə qədər məhbus nahaq yerə yatır?

- Haqsız yerə tutulmuş bütün məhbuslar yavaş-yavaş azad ediləcək, - rəis yazmağa davam edərək cavab verdi.

Hənzəl sevincindən qışqırdı:

- Eşq olsun ədalətə! Eşq olsun rəisə!..

Şənəfiri küçəsində, Hənzəlin həyatında görünməmiş bayram idi. Bu məclisdə rəis, polislər, bütün məhəllə yoxsulları, həbsxanadan vaxtından əvvəl buraxılmış bir neçə məhbus da iştirak edirdi. Saniyyə əyninə gözəl paltar geyinmiş, qızıl bər-bəzək taxmışdı. Məhəmməd Əli küçəsindən gəlmiş musiqiçilər isə gözəl hava çalır, qonaqları əyləndirirdilər. Hamı azadlıqdan həzz alırdı. Hətta polislər öz rəisləri qarşısında oxuyur, oynayırdılar.

Bayram məclisi çox gözəl keçdi və sonunda rəisin söylədiyi nitq bu sözlərlə bitirdi: "Bu hələ başlanğıcdır. Lakin necə deyərlər, yağışın başlanğıcı damla, sonu isə seldir!" Qonaqlar dağılışmağa başladılar. Səhərin açılmasına az qalırdı, xoruzun banı eşidildi. Hənzəl yorğun halda divanda uzandı. Saniyyə isə onun baş tərəfində oturub saçlarını oxşamağa başladı. Hənzəl həmin an ürəyində düşünürdü – bu an heç vaxt bitməsin. Məhəbbətlə arvadına baxıb dedi:

- Bütün bunlara, bu xoşbəxtliyə görə mən sənə borcluyam, əzizim. Bütün bu başıma gələnləri mən möcüzə saymıram. Möcüzə odur ki, bütün olanlardan sonra sənün ürəyin yumşaldı, sən məni bağışladın.

Saniyyə onun üzünü, boynunu oxşamağa başladı. Hənzəl bu nəvazişin bitməməsini arzulayırdı. Birdən ona elə gəldi ki, Saniyyə onu boğur. Axır o həddə çatdı ki, Hənzəl bunun nəvaziş olmadığını anlayıb arvadına nəsə demək, onu durdurmaq istədi. Lakin səsi çıxmadı, gücü də çatmadı. Saniyyə sanki, bir kisə qum olub onun sinəsini basır, hərəkət etməyə qoymurdu. Canını qurtarmaq üçün əlini divanın başına atdı, amma barmaqları elə bil narın qumun, tozun içinə batdı. Elə bu vaxt tanış səs eşitdi:

- Köpək! Bir elə o qalmışdı ki, yolun ortasında uzanasan!

Bu səs necə də onun dostu polisin səsinə oxşayırdı. Hənzəl yenə də ağır yük altında qalmış kimi boğulurdu. Birdən sanki onun sinəsinə düşmüş ağır yük götürüldü. O, zarıdayaraq yerindən qalxıb oturdu. Bu vaxt tüfəngini kürəyinə keçirmiş, küçə fənrəninin zəif işığının qarşısını enli kürəyi ilə kəsmiş polisi gördü. Sinəsində isə onun ağır çəkmələrinin yeri hələ də göynəyirdi.

- Bəs, rəisin vədi hamı? – deyə Hənzəl soruşdu.

Polis ona əsəblə bir təpik vurub:

- Rəisin vədi?! Al, əclaf! Deyəsən, başına hava gəlib? Qalx, düş qabağıma, idarəyə gedirik!

Hənzəl dəhşətlə ətrafına baxdı. Boş, sükut içində qaranlıq küçə... Nə bayram var idi, nə divan, nə də Saniyyə... Heç nə yox idi...

ƏL-KANTU BAZARI

Həssuna qoltuğunda bağlama Əl-Kantu bazarına girdi. Qızmar yay günəşi camaatı yandırır. Köhnə pal-paltar və işlənmiş qab-qaşıqla dolu əl arabalarını yararaq Ramazanı axtarırdı. Alverçilərin alıcıları səsləyən səmindən, alıcıların qiymət üstündə mübahisələrindən heç bir şey eşitmək mümkün deyildi, ona görə kimisə adı ilə çağırmağın mənası yox idi. Ətrafa boylana-boylana nəhayət tanışını gördü. Var gücü ilə qışqırıb onu səslədi:

- Ramazan!

Həmin adam geri döndü. Həssuna ona əli ilə işarə edib:

- Məndə bir şey var, – dedi.

Ramazan camaatı yararaq çətinliklə ona yaxınlaşa bildi və soruşdu:

- Satırsan, ya alırsan? Nə gətirmisən?

- Pencək.

Köhnə paltar alverçisi maraqla bağlamanı qapıb açmağa başladı. Böyük ölçülü, boz rəngli yaxşı bir vəziyyətdə pencək idi.

- Bu sənə hardan?

- Narahat olma... Sakit ol...

Ramazan oğrun-oğrun onun ovucuna 25 piastr qoyub uzaqlaşmaq istədi. Həssunə cəld onun əlindən yapışdı:

- Mənim işim asan iş deyil!..

Bir qədər qiymət üstündə mübahisə edəndən sonra Ramazan 5 piastr da verib onu razı sala bildi. Pulu alıb bazarda gəzişməyə başladı, dörd qutu siqaret, çörək, bir qədər bişmiş ət aldı. Sonra divarın dibinə çəkilib kölgədə oturdu. Yeməyi sonraya saxlayıb tələsmədən siqaret çəkməyə başladı. Birdən gözləri önündə çapıqlı bir sifət canlandı. Şankal! Əgər Şankal ondan şübhələnsə, bu, onun üçün ölüm demək idi. Həyəcandan əsməyə başladı. Çörəyini yeməyə çalışdı, amma qorxudan tikə boğazından keçmədi.

Axşam evə dönəndə Şankalın əsəbi bağirtisini eşitdi. Dama çıxıb qonşu evdən gələn səslərə qulaq asmağa başladı.

- Pencək hardadır, qarı?!

- Heç əlimi də vurmamışam.

- Yanına heç kəs gəlməmişdi?

- Yox.

- Özün evdən bayıra çıxmamışdın?

- Yox.

- Ruh pencəyi aparmadı ki...

- Allah bilir.

Hassuna dava-dalaş səsi eşidib qorxudan yumağa döndü.

- Axmaq! Vəhşi!

- Kəs səsini! – deyə Şankal bağırırdı.

- Döyülən mən, hələ susacam da?! Sənin pencəyinin nə qədər qiyməti var idi ki?

- Nə qədər qiymət!.. Sən məni müflis etmişən. Onda bütöv bir ömrün qazancı var idi!

Həssuna öz-özünə təəccüblə təkrarladı – “Bütöv bir ömrün qazancı?” Damdan düşüb it daxmasına oxşar evinə girdi. “Bütöv bir ömrün qazancı”. Bu necə ola bilərdi? Axı, o, pencəyin bütün ciblərini yoxlamışdı, orada heç nə yox idi. Ah, pencəyin astarı! Əlbəttə, pencəyin astarında. Axı, bu onun ağılına necə gəlməyib? Nə cür olursa-olsun Ramazanı tapmalı idi. Bircə Şankal ondan şübhələnməsəydi... Əlbəttə, yox. Quzunun aslanın yuvasına girməsi heç onun ağılına gəlməz, amma yenə də tələsməli, pulu ələ keçirib buralardan qaçmalı idi.

Dərhal Ramazanın axtarışına başladı. Lakin Əl-Kantu bazarı bomboş idi, meydanda heç kəs yox idi. Əl-Cəfəri qəhvəxanasına, Ramazanın tez-tez olduğu tərəvəz bazarına yollandı. Amma orada da onu tapa bilmədi. Yəqin evində oturub pulları sayır... Harada yaşadığını bilmədiyini üçün bazara qayıdıb, bütün gecəni körpünün altına keçirməyi qərara aldı ki, səhər açılan kimi onu görsün. Səkidə oturub düşünməyə başladı: Vəssalam, var-dövlət əlindən çıxdı, axmaq Hassuna. Axı, kimin ağılına gələrdi ki, Şankal pulu pencəyin astarında gizlədir?.. Addım səsləri eşitdi. Qaranlıqda ona yaxınlaşan nəhəng cüssəli adamı tanıya bilmədi. Adam ona yaxınlaşanda fənərin işığında dərhal Şankalı tanıdı. Cəld yerindən sıçradı. Şankal da onu tanıdı.

- Hassuna?

- Bəli, ağam – qorxa-qorxa cavab verdi.

- Zibil kimi burada nə yıxılıb qalmısan?

- Bir az başım ağrayır. Düşündüm açıq havada yatım.

Şankal ehmalca onun üzünə toxundu, amma əsəblə yox, sanki ona yazığı gəlmiş kimi toxundu. Sonra yoluna davam etdi. Hassuna onun arxasınca baxıb düşündü: Yox, Şankal ondan şübhələnmir, yoxsa çoxdan... Rahat nəfəs alıb, yenidən yerə oturdu.

Səhər tezdən Əl-Kantu bazarında ilk addım səsləri eşidildə o da oyandı. Elə həmin dəqiqə ağır əl arabasını itələyə-itələyə

gələn Ramazanı gördü. Özünü onun üstünə elə tələsik atdı ki, salamlamaq belə yadından çıxdı:

- Ramazan ağa, pencək hamı?

- Ay Allah, sən özün kömək ol!

Hassuna yenidən sualını təkrar etdi. Ramazan təəccüblə onu süzdü:

- Sənə nə var, - dedi.

- Pencək, Ramazan! - deyə Hassuna ondan əl çəkmədi.

- Əşşi, satdım.

- Satmısan?! Nə pis xəbər. Kimə satmısan?

- Hələvandan olan Ətayəyə, - şübhə ilə ona baxıb davam etdi – Nə olub ki?

- Sən pencəkdə heç nə tapmadın ki?

- Nə var idi ki?

- Bütöv bir ömrün qazancı!

- Kimin ömrünün qazancı?

- Şankalın!

Ramazan dəhşətlə bağırdı:

- Nə?! Şankal?! Sən mənim başıma bədbəxtlik satmısan ki!

- Həmin pencəyi satmısan - əsl bədbəxtlik bax budur!

Ramazan ah çəkib dedi:

- Nə etməli? Gərək axşam Ətayə Hələvandan dönənə qədər gözləyək.

Ramazan yaxınlaşan müştərini görəndə söhbəti kəsdi, Hassuna da ondan uzaqlaşdı. Axşam ikisi də Əl-Cəfhəri qəhvəxanasına yollandı və Ətayəni orada tapdılar. Ətayə dostları ilə oturub domino oynayırdı. Ramazan onunla görüşdü, sonra Hassuna ilə tanış etdi. İkisi də oyuna qoşuldu. Bir neçə saatdan sonra üçü birlikdə qəhvəxananı tərk etdi. İkisi də yol boyu Ətayədən pencəyi necə geri almağı düşünürdü. Nəhayət, Ramazan dözməyib heç yeri olmadan dedi:

- İnşallah pencək sənə xoşbəxtlik gətirər.

- Hə, - Ətayə sözə fikir vermədən cavab verdi. – Amma bir az düzəltmək üçün dərzi Abduna vermişəm...

Ətayəni evinə ötürüb tək qalanda Hassuna dərindən içini çəkib:

- Deməli, bütöv bir ömrün qazancı Abduna qismət oldu, – dedi.

- Hələ baxarıq...

- Bu pul şəhərdən qaçmaq üçün mənə elə lazımdır ki...

Ramazan onun köynəyinin yaxasından yapışıb bağırdı:

- Bəs, mən?! O, elə biləcək mən sənənlə əlbir olmuşam.

Hassuna dartılıb onun əllərinin arasından çıxdı:

- O, bizim münasibətimiz haqqında heç nə bilmir.

Səhər açılar-açılmaz ikisi də Abdunun dərrixanasına yollandı. O, elə təzə işə başlamaq istəyirdi ki, Ramazan içəri girib onunla çoxdanın dostu kimi mehribancasına görüşüb, qucaqlaşdı. Üçü də divanda oturdu. Otaqda onlardan başqa heç kəs olmasa da, Ramazan Abdunun qulağına pıçıldamağa başladı:

- Mən səni səhər tezdən işindən ayırmaq istəməzdim, amma sənə bir işimiz düşüb. Bizə dünən Ətayənin sənə verdiyi pencək lazımdı.

- Nə olub ki? – Abdun təəccüblə soruşdu.

- Sən onu hələ düzəltməmişən ki?

- Hələ başlamamışam.

Ramazan və Hassuna rahat nəfəs aldı. Ramazan davam etdi:

- Həmin pencək bizə lazımdır, cəmi bir neçə dəqiqəlik...

- Axı, pencək mənə əmanət edilib, – Abdun həyəcanla cavab verdi.

- Yaxşı görək, Abdun, cəmi bir neçə dəqiqədən sonra geri qaytarırıq...

Abdun şübhə ilə onları süzüb, divarda asılmış pencəklərə yaxınlaşdı. Onların arasından boz rəngli pencəyi tapıb götürdü və əli ilə ciblərini, astarını yoxlamağa başladı. Birdən əlinə pencəyin astarında nəsə dəydi. Divanın üstündə oturub sökməyə başladı. Ramazan onun hər hərəkətini diqqətlə izləyirdi. Çox keçmədən pencəyin içindən bir topa pul tapıb çıxartdı. Hassuna həyəcandan özünü saxlaya bilməyib qışqırdı.

- Heç kəs gəlməmiş, gəlin tezbunu üçümüzün arasında bölək, – Ramazan səbirsizliklə dedi.

Elə bu vaxt qapı açıldı.

- Afərin! – kiminsə göy gurultusu kimi səsi gəldi.

Üçü də başını qaldırdı və qarşılarında Şankalı gördülər. O, nəhəng cüssəsi ilə qapının ağzını kəsmiş, çapıqlı üzündən zülüm yağırı.

- Mənim heç bir günahım yoxdur, mənə nə deyiblər onu etmişəm – Abdun qorxudan əsərək qışqırdı.

Ramazan da dərhal:

- Mən heç bilmirəm, bu kimin pencəyidir, – dedi.

Təkcə Hassuna heç nə demədi, sanki lal olmuşdu. Şankal onlara yaxınlaşıb Abdunun əlindən pulları qapdı. Sonra üzünü Hassunaya tutub dedi:

- Sən elə bilirdin, mən səni elə-belə buraxacam, səndən şüb-hələnməyəcəm?!

Hassuna ağzını açmaq istəyirdi ki, Şankal onu elə güclü zərbə ilə vurdu divandan yerə düşdü.

Şankal isə istehza ilə ona baxıb:

- Yaşamaq istiyirsən, cəhənnəm ol burdan! – dedi.

Hassuna cəld ayağa durub otaqdan çıxmaq istəyirdi ki, bu vaxt çöldən polis fiti eşidildi. Əlində silah içəri daxil olan polis zabiti əmr etdi

- Hamı öz yerində qalsın!

Onlar işin nə yerdə olduğunu anlayanacan polislər onları dövrəyə aldı. Zabit isə üzünü Şankala tutub dedi.

- Bir həftədir səni güdürük. Allah sənin cəzanı verəcək!

Günorta polis məntəqəsi qarşısında xarici markalı bir maşın dayandı. Maşının içindən ortaboylu, dolu bir kişi çıxıb istintaq şöbəsi rəisinin otağına daxil oldu. Görüşüb oturdu.

- Sizin çağırışınızla gəlmişəm.

Zabit:

- Sizin pencəyi oğurlayan adam tutulub. Pulun hamısı yerindədir və münasib vaxtda sizə çatdırılacaq. Amma bəzi rəsmi sənədləşmə işləri bitənəcən gözləməlisiniz.

Həmin adam otaqdakı seyfə baxıb razı halda dedi:

- Həqiqətən, işiniz təqdirəlayiqdir.

Zabit mənalı-mənalı ona baxıb dedi:

- Əminəm ki, pulu qoyduğunuz yerdə tapacaqsınız.

Həmin adam kreslodə qurcalandı. Deməli, onun özündən də şübhələnirlər. İndi çox ehtiyatlı olmaq lazımdır, gələcəkdə isə daha çox ehtiyatlı olmaq lazımdır...

- Sizə uğurlar! – zabit davam etdi. – Halal pul heç vaxt itməz!..

NAMƏLUM DÜŞMƏN

Mənzildə faydalanmaq üçün diqqəti cəlb edən qeyri-adi bir şey yox idi. Mənzil iki otaq və dəhlizdən ibarət idi. Təəccüblüsü o idi ki, mənzildə hər şey öz qaydasında, səliqəli qalmışdı. Hətta yataq belə əzilməmişdi, çünki orada uzanan adam yatmamış, qətlə yetirilmişdi. Boynundakı kəndir izlərindən, gözlərinin böyüyüb hədəqədən çıxmış vəziyyət almasından görünürdü ki, onu boğmuşdular. Burnunun yanında qan qurumuşdu. Mərhumun hər hansı müqavimət göstərməsini sübut edən izlər yox idi. İstər yataqda, istər bütün mənzildə hər şey səliqəli idi.

İstintaq şöbəsinin zabiti ətrafı nəzərdən keçirdi, lakin gərəkli bir şey əldə edə bilmədi. Çəş-baş qaldı. Şübhəsiz, burada cinayət işlənmişdi, lakin cinayətkar yox idi. Onu ələ verəcək hər hansı bir iz tapılmamışdı. Budur, bütün pəncərələr möhkəm bağlıdır. Deməli, qatil qapıdan gəlib, qapıdan da çıxıb. Digər tərəfdən, mərhumu kəndirlə boğmuşdular. Qatil kəndiri onun boynuna necə dolayıb? Ola bilər ki, mərhum yatırmış. Nəzərə alınsa ki, heç bir müqavimət izləri yoxdur, bu fikir məqbul sayıla bilər. Başqa bir fikir: qatil gözlənilmədən ona hücum edib, boğub, sonra yataqda uzadıb və heç bir iz buraxmadan mənzili tərk edib. Kim idi bu adam? Çox düşünülmüş, sakit, arxayın hərəkət etmişdi. Kim idi bu qatil?!

Fikrində istintaqın mərhələlərini qurdu: cinayətin səbəbi, qapıçı və qoca xadimədən ifadə alınması. Cinayətin nə cür törədilməsi haqqında yenə müxtəlif fikirlər başında dolandı. Sonra yenidən düşüncələri kimsənin xəbəri olmadan mənzilə girmiş, öldürmüş, heç bir iz buraxmadan getmiş qərribə cinayətkara bağlandı. Sanki o, hava kimi gözəgörünməz, ya da günəş şüası kimi zərif idi. Yazı masası və paltar şkafını axtardı. İçində 10 cineyh olan pulqabı, saat və qızıl üzük tapdı. Belə çıxırdı ki, cinayətin səbəbi oğurluq deyil. Bəs, onda cinayətin səbəbi nədir?

Əvvəlcə qapıçını istintaqa çağırdı. Nubiyalı bir qoca idi, Abbasıyyədə 10 il idi ki, işləyirdi. Qapıçı əhəmiyyətli az şey dedi. Mərhumun haqqında dedi ki, maaşa baxan müəllim idi, adı Həsən Vahabi. 70 yaşı var idi, həyat yoldaşının vəfatından sonra tək yaşayırdı. Əsyutda ərdə olan bir qızı və Port Səiddə həkim işləyən bir oğlu var, əsli isə Dəmyətdən idi. Qoca xidmətçi qadın Ummu Əmniyə ona qulluq edərdi. Hər gün səhər saat 10-da gələr, axşam saat 5-də gedərdi.

- Bəs, siz bəzi işlərdə hərdən ona kömək edirdiniz? - zabit soruşdu.

Qoca dərhal cavab verdi:

- Heç vaxt. Mən onu ancaq gedib gələndə qapının ağzında görürdüm...

- Dünənki gün haqqında mənə danışın...

- Dünən saat 8-də onu evdən çıxanda gördüm.

- Evi təmziləməyi sizə tapşırmadı ki?

Qoca əsəblə:

- Dedim axı, yox. Onun işlərini Ummu Əmniyə görərdi, səhər saat 10-da gələr, yemək hazırlayar, evi yığar, paltarları yuyardı... - deyər cavab verdi.

- O, pəncərələri açıq qoyurdu?

- Bilmirəm...

- Kiminsə pəncərədən girməsi mümkündür?

- Gördüyünüz kimi mənzil üçüncü mərtəbədədir, bu mümkün deyil. Həm də pəncərələr küçəyə açılır...

- Yaxşı, sözlünüzə davam edin...

- Onu saat 8-də evdən çıxanda gördüm, sonra saat 9-da qayıtdı. On il idi ki, hər gün belə edərdi, bu onun adəti idi. Sonra sabaha kimi evdən bayıra çıxmazdı...

- Kimsə onu ziyarət edirdi?

- Qızı və oğlundan başqa onu ziyarət edən başqa birini xatırlamıram...

- Son dəfə onlar nə vaxt gəlirlər?

- Bayramda...

- Süd satan və qəzet satan gəlirdi?

- Sabah gəzintisindən sonra özü qəzet alardı, südü isə Ummu Əmniyə axşam alardı.

- Dünən almışdı?

- Bəli, oğlanla göndərdi...

- Dünən Ummu Əmniyə evdən nə vaxt gedib?

- Axşam üstü.

- Bu gün nə vaxt gəlib?

- Saat 10-a yaxın. Zəngi çalıb, qapını açmayıb...

- Bu gün adəti üzrə evdən çıxmayıb?

- Yox...

- Əminsiz?

- Əlbəttə. Ummu Əmniyə gələndə qapının yanında oturmuşdum. On beş dəqiqə sonra Ummu Əmniyə gəlib xəbər verdi ki, o, qapını açmır. Onunla yuxarı qalxdım, zəngi çaldım, qapını döydüm. Cavab gəlmədi. Biz də sizə müraciət etdik...

Zabit öz-özünə düşündü: Bu qapıçı heç toyuq boğa bilməz, elə Ummu Əmniyə də. Bəs, Həsən Vahabini kim öldürüb? Yoxsa burda gizli oğurluq var idi? Bəlkə cani polisi azdırmaq üçün pulqabını götürməmişdi?! Yazı masasının siyirtməsində qoyulmuş açarlar da bəlkə oyun idi?..

Qoca xidmətçi Ummu Əmniyə dedi ki, müəllimin evində 25 ildir işləyir – on beş il ərinin sağlığında, on il onun vəfatından sonra.

- Dünən özünü yaxşı hiss edirdi, qəzetləri gözdən keçirdi, sonra Quran oxudu. Mən otaqdan çıxanda radioya qulaq asırdı...

- Ailəsi haqqında nə bilirsən?

- Dəmyətdəndir, lakin ora ilə əlaqəsi demək olar ki, kəsilmişdi. Ancaq bayramdan-bayrama oğlu, qızı yanına gəlirdi...

- Onun düşməni var idi?

- Əsla.

- Kimsə evinə gəlirdi?

- Yox. Nadir hallarda cümə günü səhərlər qəhvəxanada həmkarları, keçmiş şagirdləri ilə oturardı...

Zabit bütün lazımi işləri gördü. Qapıçının, Ummu Əmniyə və onun altı qızının evlərində axtarış apardı. Sonra mərhumun dostları ilə görüşdü, lakin onların heç biri ağlabatan bir şey demədi. Deyəsən, bu adamın faciəli ölümü çətin tapmaca idi. Xəbər küçəyə yayıldı, sonra qəzetlərdə yazdılar və bu haqda bütün Abbasiyyə bildi. Çoxları mərhumun ölümünə təəssüf etdi.

Mərhumun oğlu dedi ki, atasının heç bir qiymətli şeyi olmamışdır, bankdakı pulu isə yüz cineyhdən çox deyil. Həmçinin qeyd etdi, onun düşməni olmayıb. Cinayətin səbəbi isə o ola bilər ki, kimsə onun gizli sərvəti olduğunu zənn edib.

Qapıçı və Ummu Əmniyə ilə istintaq da bir nəticə vermədi və zabit onları zəmanətsiz buraxdı. O gördü ki, çətin vəziyyətə düşüb, əvvəllər heç vaxt hiss etmədiyi uğursuzluq, məyusluq hissləri onu bürümüşdü. Cinayətkarlarla mübarizədə ad çıxarmış, yüksək nüfuza malik zabit idi. Bu, ilk cinayət işi idi ki, ümid işığı görsənmirdi. Şübhəli adamların hamısını istintaqa cəlb etdi, bütün ətrafı bir də yoxladı. Lakin bu, bir fayda vermədi. Mərhumu məxsus olan bütün əşyalar ekspertlər tərəfindən bir də yoxlanıldı ki, bəlkə haradasa barmaq izləri, saç tükü qalmışdır, lakin bütün cəhdlər boşa çıxdı.

Zabit Abdul Bari müvəffəqiyyətsizlikdən xəcalət çəkirdi. O, idarədən uzaq olmayan küçədə yaşayırdı. Axşam evə dönəndə arvadı onu diqqətlə süzüb, ovutmaq üçün dedi:

- Özünü üzmə...

Heç nə demədi, mütaliyəyə başladı. O, sufi şeirlərini, Sədi, İbn Fərid və İbn Ərəbini çox sevirdi. İstintaq şöbəsi zabitləri arasında bu, çox nadir maraq idi. Ona görə bu marağı hətta ən yaxın dostlarından belə gizlədirdi.

Həsən Vahabi Abbasiyyədə çox gənclərin müəllimi olmuşdu, çoxları onun ölümünə təəssüfləndi. Lakin bir həftə keçər-keçməz hadisə unudulmağa başladı. Hətta Məhsun Abdul Bari də onu “naməlum düşmən” deyə xatırlayırdı.

Bir ay sonra Abbasiyyədə törədilmiş, köhnə cinayətə oxşar yeni bir cinayət baş verdi. Elə bil birinci cinayət yenidən təkrarlanmışdı. Məhsun hadisə yerinə gələndə gözlərinə inanmadı. Bu dəfə qətlə yetirilən, sabiq briqada generalı idi. Ailəsi ilə - altmış yaşlı həyat yoldaşı, dul qızı və iyirmi beş yaşlı universitet tələbəsi olan oğlu ilə birlikdə yaşayırmış. Həmçinin evdə qapıçı, bağban, sürücü, aşbaz və iki xidmətçi qalırdı. Mərhumun yoldaşı ərinin həmişə yuxudan oyandığı vaxtın keçdiyini görəndə onu yoxlamağa gəlmiş və yatmış vəziyyətdə yox, qətlə yetirilmiş vəziyyətdə tapmışdı. Generalın da boynunda kəndir izləri qalmış, gözləri bərəlməmiş, burnu və ağzının yanında isə qan laxtalanmışdı. Otağa gəlincə, yenə hər şey öz qaydasında idi, hətta yataq da. Ailə üzvləri onunla eyni mərtəbədə yatsalar da, gecə heç bir səs eşitmədiklərini bildirdilər.

Bir ay əvvəl Həsən Vahabinin evində olduğu kimi, zabit yenə özünü çətin vəziyyətdə hiss etdi.

- Oğurluq olub?

- Yox...

- Düşmənləri var idi?

- Yox...

- Xidmətçilər, onlarla münasibəti yaxşı idi?

- Yaxşı idi...

- Kimdənsə şübhələnirsiniz?

- Əsla...

Zabit diqqətlə ətrafı gözdən keçirdi, ailə üzvlərini, xidmətçiləri dindirdi. Lakin yenə bütün cəhdlər nəticəsiz oldu. O, naməlum düşməndən qorxmağa başladı. Hiss edirdi ki, hələ çox qurbanlar gedəcək, onun həyatına, nüfuzuna da xələl dəyəcək. Əgər o, bir dəfə də müvəffəqiyyətsizliyə uğrasa, bunu düzəltmək olmayacaq.

İşin ciddiliyini nəzərə alıb yuxarı istintaq dairələrindən də rəhbər işçilər gəldi. Onlardan biri təəccüblə dedi:

- Şübhəsiz, cinayət var, ancaq cinayətkar yoxdur.

- Lakin cinayətkar mövcuddur. Bəlkə də o, bizə düşündüyümüzədən daha yaxındır...

- Hər iki cinayət necə törədilib?

- Mərhumların boynuna kəndir salır, canları çıxanacan boğur. Lakin maraqlıdır ki, qatil cinayəti törətdiyi yerə necə daxil olur və necə heç bir iz buraxmadan oranı tərk edir?

- Qətlin səbəbi nədir?

- Həyatda qətl üçün çox sayda səbəblər var.

- Əgər belədirsə, onda o dəlidir...

- Müəllimlə generalın qətli arasında nə əlaqə var?

- Hər ikisi yaşlı, ölüm ayağında olan adamlar idi...

Tezliklə yeni xəbər qəzetlərin birinci səhifəsində dərc olundu və hamını, xüsusilə Abbasiyyə camaatını dəhşətə gətirdi. General öz namizədliyini irəli sürmüş və bir dəfə məclisə üzv seçilmişdi deyə hamı tərəfindən tanınırdı.

Həmin axşam o, evə yorğun döndü. Həyat yoldaşı hamilə olduğu üçün qərara aldı ki, iş problemlərini ondan gizlətsin. Problemlərini unutmaq üçün şeir oxumağa başladı. Çox çalışdı, lakin cinayətkarı başından çıxara bilmədi. Bu qorxulu qatil kimdir? Oğru deyil, intiqam alan deyil, dəli deyil! Dəli, adam öldürə bilərdi, lakin cinayəti bu qədər təmiz işləyə bilməzdi. Çətin vəziyyətə düşdüyünü anlayırdı...

Əhali, xüsusilə Abbasiyyə camaatı narahat olmağa başlamışdı. Əgər üçüncü cinayət baş verərsə!

Generalın qətlindən 40 gün keçmişdi ki, yeni xəbər gəldi. Bu dəfəki qurban 30 yaşlı qadın idi, ər də idi, 3 uşağı vardı. Əvvəl törədilən cinayətlərdəki kimi mənzildə yenə hər şey öz qaydasında idi. Mərhumənin boynunda kəndir izləri, gözləri bərəlmiş, ağzı və burnunun yanında qan ləkələri qurumuşdu. Məhsunu məyusluq bürüdü. İndi əmin idi ki, izzirabı artıq bitməyəcək və o, rəhmsiz bir qüvvənin hədəfinə çevrilib.

Mərhumənin onlarla birlikdə yaşayan anası dedi:

- Səhər vəziyyətini yoxlamaq üçün içəri girdim...

Qəhər onu boğdu, bir qədər sakitləşəndən sonra davam etdi:

- Yazıq tif xəstəliyinə tutulmuşdu...

Məhsun dəhşətlə qışqırdı:

- Xəstə idi?!

- Bəli, vəziyyəti çox pis idi...

- Gecə bir səs-küy eşitməmişiniz?

- Yox. Uşaqlar bu otaqda yatmışdı, mən də onun otağına yaxın otaqda yatmışdım ki, çağırsa eşidim. Evdə hamıdan sonra yatır, hamıdan əvvəl oyanıram. Bu səhər otağa daxil olanda onu gördüyümüz vəziyyətdə tapdım...

Mərhumənin İsgəndəriyyədə olan əri də gəlib çıxdı. Özünə gələndən sonra zabitin suallarına cavab verməyə başladı. Onun dediklərindən də istintaqa bir fayda olmadı. Dedi ki, İsgəndəriyyədə bəzi işlərlə əlaqədar olur. Dünən günorta yoldaşları ilə qəhvəxanada olmuş, gecə də onlardan birinin evində gecəlmişdi. Elə orada da faciə haqqında teleqram almışdı.

Adam qışqırdı:

- Cənab zabit, bu, dözülməz haldır. Bu, birinci dəfə deyil. Bundan qabaq müəllimi, generalı qətlə yetiriblər. Polis hara baxır? Onlar öz-özünə ölməyiblər ki! Siz onu tapmalısınız!..

Məhsun tənələrə dözməyib bağırdı:

- Biz falçı deyilik ki!.. Başa düşürsən?!

İdarəyə döndü. Öz-özünə düşünürdü “caninin elə ilk qurbanı mənəm!” İçindən acizliyini, gücsüzlüyünü hayqırmaq gəlirdi. Bu cani sanki hava idi, amma hava belə evdə iz buraxır...

Bütün Abbasiyyəni dəhşət bürüdü. Qəzet səhifələrində ancaq bu haqda yazılır, qəhvəxanalarda ancaq bu haqda danışılırdı. Camaat polis işçilərinə daha inanmır və əmin idi ki, təhlükə kimə yaxınlaşsa ondan qurtuluş yoxdur. Hətta belə bir şeyə yayılmışdı ki, cani ruhi xəstədir. Lakin xəstəxanadan hər hansı bir ruhi xəstənin qaçması barədə fikirlər də təkzib olundu. İdarəyə tez-tez anonim məktublar gəlirdi. İdarə işçiləri şübhəli şəxsləri tutub saxlayır, evlərində axtarış aparırdı. Lakin yenə bütün cəhdlər boş çıxdı. Uğursuzluqla üzləşən Məhsun sonunda etiraf etdi:

- Bu işdə tək müttəhim elə mən özüməm!

Əslində vicdanı, Abbasiyyə əhalisi, qəzet oxucuları qarşısında bu belə idi. Bir müddət sonra şayiə gəzməyə başladı ki, günahkar məlumdur və polis işçilərinin əlindədir. Lakin onlar bu cinayətdə əsas cinayətkarı ələ keçirmək üçün həbs olunan şəxsi hələlik gizlədirlər. Həmçinin deyirdilər ki, həmin şəxs hələ tibb elminə məlum olmayan xəstəliyə düçar olub və Səhiyyə Nazirliyi gecə-gündüz bu xəstəliyin sirrini açmağa çalışır...

Camaat arasında narahatlıq günü-gündən artırdı. Günlərin birində, qadının qətindən bir ay keçər-keçməz bir nəfər polis gəlib xəbər verdi ki, idarəyə yaxın döngədə meyit tapıb. Zabit Məhsun Abdul Bari hadisə yerinə tələsdı. Ora çatanda idarənin divarına söykənmiş vəziyyətdə bir dilənçi meyiti gördü. Yenə mərhumun boynunda kəndir izləri, gözləri bərəlmış vəziyyətdə... Dəhşət! Hətta dilənçini də! Nə isə bir iz tapmaq ümidi ilə dilənçinin köynəyinin ciblərini axtarmağa başladı. Faydasız oldu. Kimliyini müəyyən etmək üçün məhəllənin şeyxini çağırtdılar. Şeyx dedi ki, evsiz-eşiksiz məhəllə dilənçisidir. Çoxları onu tanıdı. Lakin yenə uğursuzluq...

Camaatı dəhşət bürümüşdü. Görən, indi kimi bu aqibət gözləyir? Qəzet səhifələrində yenə bu haqda məqalələr dərc olunur, lakin müxbirlər canı haqqında deyil, ruh haqqında yazırdılar.

Şübhəli şəxslər saxlandı. Abbasiyyə demək olar ki, bütün pis ünsürlərdən azad oldu. Lakin nə fayda...

Küçələrdə polislərin sayı çoxaldıldı. Gecələr isə onların sayı iki dəfə artırıldı. Daxili İşlər Nazirliyi qatil haqqında hər hansı bir məlumatı verənə min cinəyh mükafat vəd etdi...

Bunlar hamısı Abbasiyyə camaatının həyəcanını daha da artırırtdı. Bütün məhəllədə gərgin vəziyyət yaranmış, hətta buranı tərk edənlər də var idi. Əhali əzab, təşviş içində yaşayırdı. Lakin zabit Məhsun Abul Bari və onun bədbəxt hamilə arvadı kimi əzab çəkən ikinci biri ola bilməzdi. Bu axşam arvadı yenə onu ovutmağa çalışaraq dedi:

- Sənin günahın yoxdur, çox qarışıq işdir...

- Vəzifədə qalmağım düzgün deyil.

- Sənin günahın nədir?
- Bu fəlakətin qarşısını ala bilməmək.
- Həmişə olduğu kimi, nəhayət qalib gələcəksən.
- Şübhəm var, bu, qeyri-adi hadisədir...

Həmin gecəni yata bilmədi, elə hey fikirləşdi: sufi dünyasına qaçmaq istəyirdi, haradakı sakitlik və əbədi həqiqət var idi. Haradakı işıq vahid ali vücudda əriyirdi. Haradakı həyatın çetnliklərindən, uğursuzluqlarından nicat var idi... Qərribə deyilmi ki, Haqqın qulu ilə o qanlı qatil eyni həyatda idi? Vahid haqla üzləşməyincə bizə həyat, nicat yoxdur!..

Son hadisələrdən heç iki həftə keçməmişdi ki, yeni faciə baş verdi. Bu hadisə də özündən əvvəlki kimi camaatı az təəcübləndirmədi. Axşam saat 10 radələrində, 33 nömrəli tramvayın arxasından kimsə yerə yıxılmışdı. Adamın başına yığışanlar və tramvay sürücüsü onu sərxoş zənn etmişdilər. Sürücü onun qolundan yapışib qaldırmaq istərkən boynundakı kəndir izlərini görüb qışqırmışdı:

- Baxın!

Aləm yenə bir-birinə dəymiş, yaxınlıqdakı polislər özünü hadisə yerinə çatdırmışdılar. Hadisə yerinin yanından keçən bir neçə şübhəli şəxs tutulub idarəyə gətirilmişdi. Məhsun bu düyünün ucunu tapmaq üçün yenə bütün var qüvvəsini sərf etdi. Lakin yenə faydasız oldu. Şübhəli şəxs kimi saxlanılanlardan biri mülki paltarda ordu zabiti, digər üçü mülkü şəxs idi. Onların cinayətlə heç bir əlaqəsi olamdığından Məhsun onları azad etdi. O, beşinci dəfə uğursuzluğa uğradı.

Cani ona qorxulu nağıllardakı adamları, ya da başqa ulduzlardan gəlmiş kino qəhrəmanlarını xatırladırdı. Həmin axşam arvadına dedi:

- Yaxşı olar ki, valideynlərinin evinə gedəsən, bu əzabdan, biabırçılıqdan uzaq olasan.

Arvadı etirazını sualla bildirdi:

- Ayıb deyilmi, səni bu vəziyyətdə qoyub gedim?

...Qəzetlərdə elə hey bu qətlər haqqında alimlərin, din adamlarının rəyləri, müxbirlərin ətraflı məqalələri dərc olunur-

du. Abbasiyyəyə gəlincə, qorxu içində idi. Axşam düşər-düşməz küçələrdə, qəhvəxanalarda heç kəs qalmazdı. Hər kəs öz evinə çəkilər, sanki öz növbəsini gözləyirdi. Bu dəhşətli vəziyyət suda boğulmuş məktəbli qız tapılanda son həddə çatdı. Camaat çaşbaşa qaldı. İstintaq faktları, müxtəlif şəxslərin, müxbirlərin fikirləri puç oldu. Son hadisə göstərdi ki, qatil üçün heç bir fərq yoxdur – qoca, ya cavan, varlı, ya kasıb, kişi, ya qadın, sağlam və ya xəstə, evdə, tarmavayda, küçədə... Axı o kimdir? Dəlidir? Xəstədir? Bu nə sirdir?

Məhsun Abdul Barini məyusluq bürümüşdü, məcnun kimi küçələrdə dolanırdı. İstəyirdi, özü öz boynunu qatilə versin, o şərtlə ki, camaat onu bu cəhənnəm kəndirindən azad etsin, bağışlasın...

Yoldaşı yatan doğum evinə yollandı. Yatağının başında oturub ona və övladına baxdı. Uzun müddətdən sonra ilk dəfə üzündə təbəssüm oyandı. Sonra həyat yoldaşının alnından öpüb getdi. Yenə dünyaya qayıtdı, haradakı onu heç kəs görmək istəməirdi. Yenə həyata qayıtdı, hansı ki onu qorxunc kəndirlə boğurdu. Lakin xoş, qiymətli bir şey var idi – məhəbbət, şeir və oğlu... Başı hərləndi. Qəfil dərin yuxuya getdi...

İdarənin rəisinə Məhsun Abdul Barinin başqa yerə təyin edilməsi barədə xəbər çatanda əsəbiləşdi. Zabitin otağına gəldi, onu başını masanın üstünə qoyub yatmış vəziyyətdə gördü. Yaxınlaşıb yavaş səsle:

- Məhsun... – dedi.

Bir də çağırırdı. Cavab gəlmədi. Təkrar etdi, yenə cavab gəlmədi. Ehmalca onu silkələdi. Bu zaman zabitin boynu qərribə hərəkətlə əyildi. Rəis həmkarının boynunda cəhənnəm kəndirinin izlərini, qan ləkələrini gördü...

Şöbədə hamı bir-birinə qarışdı. Təcili tədbirlər görüldü. Baş rəis müavinlərini yanına çağıraraq dedi:

- Bu qatil həbs edilməyincə amansız müharibə elan edirik.

Bir az fikirləşib əlavə etdi:

- Burda qatildən daha təhlükəli bir şey var, o da camaatı bürümüş qorxu, dəhşət...

- Bəli!
- Lazımdır ki, onların həyatı əvvəlki axarı ilə getsin, camaat rahatlığına dönsün...
- Gözlərdəki sualı görüb dedi:
- Qəzetlərdə bu mövzuda bir kəlmə yazılmasın... Son hadisə hamıdan, mətbuatdan gizlədilməlidir... Heç kəs bir şey bilməyəcək, Abbasiyyə camaatı da...
- Bir az durub əlavə etdi:
- Bu gündən sonra ölüm haqqında bir kəlmə də olmaz... Camaat əvvəlki yaşamına qayıtmalı, əvvəlki gözəl hisləri yaşamalıdır, biz isə istintaqı davam edəcəyik...

KÖHNƏ ŞƏKİL

Qəflətən gözləri məktəb şəklinə sataşdı. Bu vaxt ağılına yeni bir fikir gəldi. Bir jurnalist kimi, hər gün yeni, orijinal mövzu tapmalı idi və qəflətən doğan bu fikir jurnal üçün maraqlı bir mövzu olacaqdı. Bu şəkil üç ildən çox idi ki, oturduğu otaqda asılmışdı, amma heç bir şey xatırlatmamış, deməmiş, nəzəri cəlb etməmişdi. Deyəsən, onun danışmaq vaxtı artıq gəlib çatmışdı.

Köhnə şəkil olduğu üçün surətlər az qala silinirdi. 1928-ci il, Cizə orta məktəbində sonuncu sinif şəkli. Görəsən, nə fərq var? Məktəb və həyat - 1928 və 1960...

Prinsip baxımından yaxşı fikirdir. Bəs, görəsən bu orijinal tədqiqat mövzusu üçün həqiqətləri əldə edə biləcəkmiz?

Kim bilir, neçə ildir ki, bu şəkllə heç baxmırdı. Bu şəkildəki ingilis və fransız müəllimlər kimi xatirələr də bir daha geri dönməz. Hansı surətə baxırdısa, adını xatırlaya bilmirdi. Təbii ki, onların sonrakı taleyi barədə də heç nə bilmirdi. Onlardan heç kəslə bu gün əlaqəsi yox idi, hətta uzun zaman onunla qonşu olan bax, bu gəncə də. Sonra nəzərləri məktəblərarası futbol çempionu olan gəncə sataşdı. Bu gənc Cizə ilə başqa məktəb arasında keçirilən yarış ərəfəsində vəfat etmişdi. Həmin hadisə heç yadından çıxmır...

Yenə surətdən surətə keçdi. Arıq sifətli gənci xatırladı. O, “28 fevral bəyannaməsinə”na qarşı etirazlara çağıran nitqlər söyləyirdi. Həmin gəncin yanında isə üzündən imkan, nüfuz, adlı-sanlı ailənin övladı olduğu oxunan bir oğlan durmuşdu. Onun adı həmin andaca yadına düşdü - Əl-Məvardi. Bu adı arxayın qeyd kitabçasına yazdı. Çünki onu tapmaq çətin deyildi. Artıq on il idi ki, Əl-Məvardi siyasi həyatda parlaq bir ulduz idi və onun mövzusunda Əl-Məvardi ön planda dururdu...

Yenidən bir-birinin ardınca surətlərə göz gəzdirməyə başladı, lakin heç biri söz demir, ona heç nə xatırlatmırdı. Budur, unudulması mümkün olmayan Əl-Urfəli – uğurları, istedadı və adının qeyri-adiliyi ilə yadında qalmışdı. O, nəinki bütün sinfin, bütün məktəbin gözü, müvəffəqiyyət rəmzi idi. Onun üçün əsas amal hüquq fakültəsi idi. Qəbul oldu, bitirdi. Prokuraturada işləməyə başladı, sonra ədalət məhkəməsinə keçdi. Bəli, onun bu tədqiqatında Əl-Məvardidən sonra Əl-Urfəli ikinci idi.

Sonra yeni bir surəti xatırladı. Həmin gəncə baxarkən onun dostu ilə məktəb həyatindəki qanlı davası gözləri önündə canlandı. Amma davanın səbəbini dəqiq xatırlaya bilmədi...

Yenidən lal-dinməz surətləri gözdən keçirməyə başladı. Nəzərləri köhnə qonşusu Hamid Zəhraya sataşdı. Şirkət müdürüdür, ayda 500 Misir cineyhi qazanır. Gülümsədi. Əsrin gənci bax budur! Yadına düşdü ki, Cizə orta məktəbindən sonra bakalavr imtahanlarında kəsildi. Sonra hərbi xidmətə yollandı. O, Əbu Xuzə küçəsindən köçəndən bəri on beş il idi ki, onunla görüşməmişdi. Ara-sıra onun uğurları barədə xəbərlər alırdı. Neçə il şirkətin müdiri müavini olmuş, sonra isə şirkətin müdiri vəzifəsinə keçmişdi... Sonra son surətləri tələsik nəzərdən keçirib şəkili kənara qoydu. Artıq mövzu üçün material hazır idi.

Öyrəndi ki, Abbas Əl-Məvardi Qəlyubdakı evində qalır, ora yollandı. Evə gedən yol hər iki tərəfdən gül dibçəklərilə bəzədilmişdi. İki mərtəbəli qəsr manqo, portağal, limon ağacları əkilmiş bağın ortasında idi. Gözəl üzüm çardağı və yaşıl kollarla əhatələnmiş qəsr ətrafında hökm sürən sükutla daha əzəmətli görünürdü.

Gen əba geymiş Abbas Əl-Məvardi üzündə təbəssüm özü onu qarşıladı. Sifəti illər keçdikcə solmuş, saçları ağarmışdı.

- Xoş gəlmisən, professor Hüseyn Mənsur!

İçəri keçib oturdular.

- Sənin jurnalistika fəaliyyətini maraqla izləyirəm. Məktəbdən ayrıldıktan sonra heç kəslə görüşməsəm də, məktəb yoldaşlarımı xatırlayıram.

Hüseyn gülümsəyərək:

- Biz 1950-1951-ci ildə parlamentin alınmasında bir dəfə görüşmüşük - dedi.

- Doğrudan?

Məktəb xatirələrinə daldılar, sonra Hüseyn ziyarətinin məqsədini ona açıqladı.

- Olmaz ki, məni bir yana qoyaq?- Əl-Məvardi xahiş edirmiş kimi soruşdu.

- Mən səninlə razı deyiləm. Bu tədqiqat nəslin bütünlüklə təhlili üçün atılan ilk addımdır. Ola bilsin ki, kimlərsə sənin yanında qalıb...

Əl-Məvardi bir söz demədi. Hüseyn onun üzündə narahatlıq oxudu. Maraqlıdır, bu narahatlığı doğuran onun mövqeyidir, ya xatirələr? Hələ dünən o, milyon, siyasi aləmdə parlaq ulduz idi. 1950-ci ildə nazirlikdə namizədliyi irəli sürülmüş və müvəffəqiyyət qazanmışdı...

- İndi mən daim burada qalırım, onun üçün oğlumu Qahirəyə bibisinin yanına göndərmişəm. Çox nadir hallarda buranı tərk edirəm...

Sonra dedi ki, torpağı özü becərir, kənd təsərrüfatından, mal-qara, ev quşları bəsləməsindən danışdı. Boş vaxtlarını kitabxanada keçirir, atüstü gəzintiyə həvəs göstərir... O, bu kiçik dövletində ətraf aləmə ehtiyac duymadan yaşayırdı və istəyirdi ki, ömrünün qalan hissəsini də bax beləcə keçirsin.

Hüseyn kəndlilər barədə bir sual verdi.

Əl-Məvardi cavabında:

- Mən də kəndliyəm, mənim atam da kəndli olub. Onlarla ünsiyyətdə mən heç bir çətinlik çəkmirəm. Onlar yaxşı camaatdır - dedi.

Hüseyn məharətlə mövzunu dəyişdi:

- Milli İttifaqa namizədliyini verəcəksən?

- Çoxları bunu mənə təklif edir. Lakin mən elə belə də xoşbəxtəm...

Hüseyn gecədən, Aydan, amerikan barı və yerli mətbəxdən ləzzət alan, həyatı gözəl nemətlərlə, dünya ləzzətləriylə dolu tənha bir adamın həyatını düşündü...

- Bəs köhnə dostlar?

- Kim? Kübar cəmiyyətdən olanlar həftə sonu gəlir, başqaları haqda isə heç nə bilmirəm.

- Hərdən heç kinoya getmək istəyirsən?

- Mənim video-aparaturam var, ona görə buna heç ehtiyac yoxdur.

Sonra ona köhnə məktəb şəklini göstərdi, bəlkə o, kimisə xatırladı. Şəklə baxıb bir nəfəri göstərdi:

- Əli Süleyman. Sıdqi dövründə ürəyindən güllə dəymişdi.

Bunu nəzərə alıb təhsilini bitirdikdən sonra onu diplomatik xidmətə təyin etmişdilər, sonra çıxardılar...

Hüseyn Hamid Zəhranı göstərdi. Əl-Məvardi başını yelləyib tanımadığını bildirdi. Hüseyn:

- Hamid Zəhran. Şirkət müdiridir, ayda 500 Misir cineyhi qazanır.

Əl-Məvardi şübhəylə:

- Doğrudan? – başqa bir söz demədi. Nəhayət söhbət bitdi.

Sonra cinayət işləri üzrə məsləhətçi, professor İbrahim əl-Urfəlinin yanına yollandı. Onu məhkəmə binası qarşısında gördü. Xidmətçi onun üçün taksi çağırırdı. Təbəssümlə ona yaxınlaşdı. Məsləhətçi əvvəl ona təəccüblə baxdı, sonra tanıdı. Səmi-mi görüşdülər. Gəlişinin səbəbini biləndən sonra rahat söhbət üçün onu nahara dəvət etdi. Taksi tutub Mahir küçəsində yerləşən evinə yollandılar. Süfrə hazır oldu. Süfrə başına onlarla bərabər səkkiz uşağı da oturdu.

- Jurnalistika fəaliyyətin həqiqətən təqdirəlayiqdir.

Hüseyn təşəkkür edib, oğrun-oğrun onun arıq bədəninə, solğun bənizinə, yorğun gözlərinə baxdı. Məktəbdə müvəffəqiyyətlərinə görə şöhrəti yayılmış, onu tanımayan yox idi. Bu gün isə məhkəmə işlərindən kənarında heç kəs onun adını bilmir. Hüseyn ondan işi barəsində danışmağı xahiş etdi. Əl-Urfəli eriraz edib dedi:

- Mənim işimin qəzetə heç aidiyyəti yoxdur. Məşhur məhkəmə proseslərində sədr olarkən qəzetlər məni işığa çıxarmağa çalışdılar, lakin mən qoymadım. Müttəhimlərə gəlincə, bəzən onlar günahsız olurlar və bu üzdən onlar da ləkələnmədən qorunmalıdırlar.

- Bu sarıdan narahat olma. Mən “məktəb və həyat” mövzusu üzərində işləyirəm. İstəyirsən sənin adını heç çəkməyim, hərfə işarə edim.

- Bu daha yaxşı olar. Lakin bu tədqiqatınla sən nə demək istəyirsən?

Sonra ayrıca salonda qəhvə içdilər. Onlara mane olmamaq üçün uşaqlardan heç kəs otaqda yox idi, yalnız hərdən biri otağın qapısını açdı...

- Mən istəyirəm bizim nəsil və indiki nəsil haqqında sənin fikirlərini öyrənim. İşinlə, həyat fəlsəfənlə maraqlanıram...

Əl-Urfəli süründürməçilik, abır-həya haqqında fikirlərini açıqladı. Dedi ki, köhnə nəslə üstünlük verir... İşindən razıdır. Sonra problemlərindən danışdı.

- Sən bizlərin içində həmişə birinci idin.

- Mən həm də birinci bakalavr idim.

Hüseyn bir anlığa susub diqqətlə onun üzünə baxdı. Sonra dedi:

- Hər şeyə rəğmənlə sənin üzündə qəribə bir saflıq var.

- Nəyə rəğmənlə, nəyi nəzərdə tutursan?

- Yəni insanlara edam hökmü kəsən bir adam üçün...

- Mən vicdanımdan sakitəm, narahat deyiləm.

- Amma həqiqətən üzündə qeyri-adi bir saflıq var...

Ucadan gülüb dedi:

- Onda istəyirsən məni sufi hesab et!
- Deyəsən, işin çox çətinidir.
- Proseslərin arasında həyat ötüb keçir...

Hüseyn düşündü: ardı-arası kəsilməyən mübarizə... Səkkiz övlad... Və təsəvvüf... – çətinidir.

- Bununla belə, vəzifəli şəxslər məhkəmə işçilərinin həyatının cənnət olduğunu düşünürlər.

- Cənət! – təbəssümlə dedi.

Məktəb şəklini ona da göstərdi. Maraqla baxdı. Hüseyn Hamid Zəhranı göstərib soruşdu:

- Sən bu tələbəni xatırlayırsanmı?

- Yox...

- Hamid Zəhran, şirkət müdürüdür.

Gözlərini böyük açıb quş qatarına baxan kimi diqqətlə şəkiləki surətlərə baxdı. Hüseyn əlavə etdi:

- Zənn edirəm ki, xəbər “sufiyə” heç təsir də etmədi.

Güldülər. Hüseyn ondan kimi xatırlamasını soruşdu. O, barmağı ilə ikinci sırada durmuş, bir gənci göstərib dedi:

- Məhəmməd Abdu-s-Səlam – kontorda katibdir. Xidmətimin ilk dövrlərində mənimlə işləyirdi. İndi onun haqqında heç nə bilmirəm.

Görüşüb ayrıldılar, Hüseyn isə Məhəmməd Abdu-s-Səlamın iş yerinə yollandı. O, yaşına görə azı on il böyük görünürdü. Saçları ağarmış, ön dişləri tökülmüşdü. Şəkilə baxmayınca Hüseyni xatırlamadı. Sonra qəbul otağında oturdular.

- Bu şəkildə heç kəsi xatırlamıram, heç kəsdən xəbərim yoxdur. Xidmət boyu bir yerdən başqa yerə keçmişəm...

Hüseyn ürəyində küt bir ağrı hiss etdi. Əhəmiyyət verməyib onun dərəcəsinə soruşdu.

- Bir ildir ki, beşinci dərəcəyəm. Bunu mütləq yaz, professor. Şəklimi övladlarımla bir yerdə versən yaxşı olar. On uşağım var – altı qız, dörd oğlan. Nə fikirləşirsən? Bir özün düşün, Allahın səni mənə göndərməsi xoşbəxtlik deyil?

Hüseyn onu xatirələr haqqında söhbətə çəkdi. Xahiş etdi ki, ailəsi barədə danışsın. Sonra Hamid Zəhranı şəkildə göstərib dedi:

- Köhnə tələbə yoldaşımızdır. Ayda 500 Misir cineyhi qazanır.

- O nə işləyir? - çaşqın halda soruşdu.

- Şirkət müdiri.

- Amma heç nazir bu məbləğin yarısını qazanmır.

- O başqa, bu başqa.

- Axı o, pulu necə, harada qazanır?

- Bacarıq.

- Zarafat edirsən.

- Yox.

- Məni başa sal görüm, insan bu qismətə necə çatır? Budur, şəkildə o, mənimlə eyni sırada durub. Bəs de görüm, o, bu mərtəbəyə necə çatıb?!

Hüseyn sakitcə dedi:

- Burda qismət deyilən bir şey var...

Kədərlə başını yelləyib dedi:

- Bizim dövlətdə elə bir iş yoxdur ki, bu qədər pul, mal qazanmaq mümkün olsun. Görən o, niyə Aya uçmur?

Hüseyn gülüb:

- Hər halda sən milyonlardan yaxşı yaşayırsan... - dedi.

- Mən bunu bilirəm. Lakin Hamid Zəhran...

...Köhnə qonşusu Hamid Zəhranı tapmaq çətin olmadı. Şirkət görüşmək üçün münasib yer olmadığından onu Daqqadakı evinə dəvət etdi. Onun söyüdlər ağuşundakı evini görəndə Abbas Əl-Məvardinin Qəlyubdakı evini xatırladı. Hamidin şəkildəki solğun bənizli, arıq surəti ilə indiki halı arasında heç bir bənzərlik yox idi.

- Xoş gəlmisən, Hüseyn. Bu vaxtacan hardaydın?

Evvə keçdilər. Salondakı nadir şəkillər, muzey eksponatları göz oxşayırdı.

- Bura yəqin ki, sənin evin olmalıdır. Heç bu vaxtacan dəvət də almamışam.

- Üzr istəyirəm, bağışla.

Hamid güldü. Məktəb xatirələrindən danışmağa başladılar, vaxtın necə keçdiyini bilmədilər. Sonra jurnalist öz işinə keçdi.

Onun işi, uğurları, şirkətin siyasəti, köhnə nəsil haqqında soruşmağa başladı.

- Məni keçmiş müdirlə ancaq iş bağlayırdı. Əvvəl məni müavin vəzifəsinə təyin etdi. Sonra isə keçmiş təcrübəmi nəzərə alıb şöbəyə müdir seçdi.

- Keçmiş təcrübə! Düzünə qalsa, sən varlıların toplaşdığı qumarxana açmışdın. Sadəcə, fürsətdən məharətlə istifadə edə bilmisən.

- Şöbədə müavin işlədiyim müddətdə işlə bağlı hər böyük, kiçik şeyi öyrəndim. Şirkətlə əlaqəsi olan əksər iş adamları ilə tanış oldum...

- Deməli, istedadlı müavinlə adi müavin arasında bu fərq var...

- Müdir xaricə gedəndə öz yerinə mənim namizədliyimi irəli sürdü...

- Namizədlik... Bəs, gələcək planların?

Bu və başqa şeylər barədə çox danışdılar. Hüseyin onun hər sözünü, bəzən hətta sükut və hansısa hərəkətini belə dəftərçəsinə qeyd etdi. Tədqiqat bitəndən sonra Hamid dedi:

- İndi gözlə, səni həyat yoldaşınla tanış edim.

Ah... Faiqə! Köhnə qonşu... Maraqlıdır, görəsən, o, bu gün necə görünür, çoxmu dəyişib? Hamid hələ oxuduğu illərdə onunla evlənmişdi. O, Faiqənin atası – tramvay sürücüsü Salamat əmi ilə qonşu idi.

Hamid Zəhran gənc bir qızla qayıtdı. Qərbsayağı geyinmiş, təxminən iyirmi yaşlı gözəl bir qız idi. Deyəsən, ikinci arvadı idi. Tanışlıq bitdi, söhbət başladı. Söhbət daha çox ingilis dilində gedirdi. Bəs, Faiqə haradadır? Ölüb, yoxsa Hamid onu boşa yıb?..

Ayrılandan sonra Girmani məhəlləsinə yollandı, Salamat əminin evinə. Amma elə ilk döngədəcə məhəllə sözgəzdirlərinəndən öyrəndi ki, Salamat əmi çoxdan vəfat edib. Qızı Faiqə isə siqaret, şirniyyat satan kiçik bir dükan açıb. Həmin dükanı tapdı. Faiqə içəridə uzun bir masa arxasında oturub siqaret çəkirdi.

Məhmməd Abdu-s-Salam kimi o da yaşına görə on il böyük görünürdü. Əvvəlki gözəlliyindən heç nə qalmamışdı.

Qəlbində qəribə bir sıxıntı Girmani məhəlləsini tərk etdi.

... Topladığı bütün materialı cəmləşdirməyə, təhlil etməyə başladı və özü özündən soruşdu: Maraqlıdır, görəsən bu şəkil onlarda hansı hissləri oyadacaq?!

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, ASE. IV cild, Bakı, 1982, 608 s.

2. Balzak O. Qorio ata. Bakı, Gənclik, 1989, 263 s.

3. Cəfərov V. Cəmil Sidqi əz-Zəhavi. Bakı, Elm, 1984, 60 s.

4. Cəfərov V. Fərqanə gəlini. Bakı, Gənclik, 1996, 204 s.

5. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuzun roman qəhrəmanlarının təkamülü”. Namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2004.

6. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuzun roman qəhrəmanlarının təkamülü”. Namizədlik dissertasiyasının avtoreferatı. Bakı, 2004.

7. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuz yaradıcılığı” - Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2001.

8. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuz yaradıcılığında qadın obrazlarının təkamülü” - Filologiya məsələləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. N 1. Bakı, 2002.

9. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuz yaradıcılığında insanın mahiyyəti və təkamülü” - Filologiya məsələləri. Elmi məqalələr məcmuəsi. N 2. Bakı, 2002.

10. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuzun “Oğru və itlər” romanında obraz təkamülü” - Ekologiya, fəlsəfə, mədəniyyət. Elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2002.

11. Ələkbərova Xumar. “Nəcib Məhfuzun “Güzgünlər” romanının quruluşu və obrazlar qalereyası” - Elmi araşdırmalar (elmi-nəzəri məqalələr toplusu) № 1-2 (V buraxılış). Bakı, 2004.

12. Ələkbərova Xumar. “İbn Fətmənin səyahəti” – reallıqların simvolizmlərlə inikası”. Xəbərlər. Humanitar elmlər. Elmi məqalələr məcmuəsi. N1. Bakı, 2017.

13. Ələkbərova Xumar. “Bir səs var uzaqda”. Bakı, 1999, 433 s.
14. Ələkbərova Xumar. “Ulduzlar işığında”. Bakı, 2001, 288 s.
15. Ələkbərova Xumar. “Dünyanın səsi”. Bakı, 2001, 384 s.
16. Ələkbərova Xumar. “Dünyanın səsi”. Bakı, 2001.
17. Höte İ.V. Faust. Bakı, Yazıçı, 1986, 517 s.
18. Hüqo V. Səfillər. I hissə, Bakı, Maarif, 1997, 560 s.
19. Məmmədov Z.C. Azərbaycan fəlsəfəsinin tarixi. Bakı, İrşad, 1994, s. 340
20. Mopassan G. Roman. Novellalar. Bakı, Yazıçı, 1989, 342 s.
21. Nəcib Məhfuzun müsahibəsi - <http://www.artkaspi.az/az/din-umid-yerinden-basqa-bir-sey-deyil-necib-mehfuzun-musahibesi/#.X5bLqHVRXIU>
22. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, Elm, 1997, 382 s.
23. Yelmarqızı G. “Etiraf” Bakıda nümayiş etdirilib”. 525-ci qəzet, № 165 (1007) 16 avqust 2001 -ci il.

Rus dilində

24. Агарышев А. Предисловие. Нагиб Махфуз. Зеркала. Москва, Прогресс 1979, 265 стр.
25. Агарышев А.А. Гамаль Абдель Насер. Москва, Молодая гвардия, 1979, 208 стр.
26. Ализаде З.М. Усиление антибуржуазных тенденций в египетской прозе 1965-1975 гг. (на материале творчества Нагиба Махфуза). Канд. диссертация, Москва, 1986,172 стр.
27. Ализаде З.М. Усиление антибуржуазных тенденций в египетской прозе 1965-1975 гг. (на материале творчества Нагиба Махфуза). Автореферат дис.кан.филол.наук, Москва, 1986,18 стр.

28. Ализаде Э.А. Египетская новелла. Зарождение и формирование жанра. Москва, Наука, 1974, 150 стр.
29. Араслы Э.Г. Джирджи Зейдан и арабский исторический роман. Москва, Наука, 1967, 80 стр.
30. Бахшалиева Г.Б. Абд ас-Салам аль-Уджейли. Очерк жизни и творчества. Баку, Элм, 1989, 104 стр.
31. Беляев И.П. Египет: время президента Насера. Москва, Мысль, 1981, 368 стр.
32. Бораджиева Л.М. Исторические романы Нагиба Махфуза Канд. диссертация, Ленинград, 1982, 157 стр.
33. Борисов В.М. Современная египетская проза. Москва, АН СССР, 1961, 127 стр.
34. Брагинский И.С. «Реализм на Востоке». Краткая литературная энциклопедия. Том VI, Москва, Советская энциклопедия, 1971, 1040 стр.
35. Булгаков П.Г. Краткая литературная энциклопедия. Том IV, Москва, Советская энциклопедия, 1967, 1024 стр.
36. Ватолина Л. Современный Египет. Москва, Ленинград. АН СССР. 1994. 246 стр.
37. Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том I, Москва, Правда. 1962. 416 стр.
38. Голсуорси Дж. Сага о Форсайтах. Том II, Москва, Правда. 1962 612 стр.
39. Гулузадс В. «О становлении романа как жанра в современной египетской литературе, его истоках и предпосылках». – в сб. Литература Востока, Москва, Наука, 1969, 221 стр.
40. Ад-Дамин Хайри «Повеет Нагиба Махфуза «Болтовня над Нилом» в сб: Литература Востока. Москва, Наука, 1969, 221 стр.
41. Долинина А.А. Предисловие – в кн. Арабская романтическая проза XIX-XX вв.. Ленинград, Художественная литература. 1981. 220 стр.

42. Долинина А.А. «Из предыстории реализма в новой арабской литератур» в сб: Проблемы становления реализма в литературах Востока. Москва, Наука, 1964, 357 стр.

43. Днепров В. Проблемы реализма. Ленинград, Советский писатель. 1961, 371 стр.

44. Дюришин Д. Теория сравнительного изучения литературы. Москва. Прогресс, 1979, 320 стр.

45. Живи, Египет. Москва, Художественная литература, 1973, 254 стр.

46. Имангулиева А. Корифеи новоарабской литературы: к проблеме новоарабской литературы Востока и Запада начала XX века. Баку. Элм, 1991, 312 стр.

47. Касымходжаева А.С. Борьба идей в литературной жизни Египта (1875-1975). Ташкент, АН. Уз. ССР, 1983, 1983, 180 стр.

48. Аль-Каяли М. «О современной арабской литературе» в сб. Современная арабская литература. Москва. Восточная литература, 1960. 192 стр.

49. Кирпиченко В.Н. «Выбор пути» Нагиб Махфуз Избранное. Москва. Радуга, 1990. 504 стр.

50. Кирпиченко В.Н. Нагиб Махфуз – эмир арабского романа. Москва. Наука, 1992, 304 стр.

51. Кирпиченко В.Н. Современная египетская проза 60-70-е годы. Москва. Наука, 1986, 296 стр.

52. Конрад Н.И. «Проблема реализма и литературы Востока» - кн: Запад и Восток. Москва, Наука, 1972, 496 стр.

53. Коцарев Н.К. Писатели Египта. XX век. Москва. Наука. 1975, 344 стр.

54. Кошелев В.С. Египет: уроки истории. Борьба против колониального господства и контрреволюции (1879-1981). Минск. Университетское 1984, 205 стр.

55. Князев А.Г. Египет после Насера 1970-1981. Москва, Наука, 1986, 300 стр.
56. Крачковский И.Ю. Арабская литература в XX веке. Ленинград. ЛГУ, 1946, 61 стр.
57. Крачковский И.Ю. Исторический роман в современной арабской литературе. СПб, Сенатская типография, 1911, 31 стр.
58. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том II. Москва, Ленинград. АН СССР, 1956, 702 стр.
59. Крачковский И.Ю. Избранные сочинения. Том III, Москва, Ленинград, АН СССР, 1956, 470 стр.
60. Критический реализм XX века и модернизм. Москва, Наука, 1967, 286 стр.
61. Крымский А.Е. История новой арабской литературы. XIX-начало XX в. Москва, Наука, 1971, 794 стр.
62. Литература Востока в новое время. Москва, МГУ, 1975, 705 стр.
63. Литература Востока в новейшее время (1917-1945). Москва, МГУ. 1977. 560 стр.
64. Литература Востока. Москва, Наука, 1969, 221 стр.
65. Луцкий В.Б. Новая история арабских стран. Москва, Наука. 1966, 372 стр.
66. Махфуз Н. Избранное. Ленинград, Художественная литература. 1990. 541 стр.
67. Махфуз Н. Избранное. Москва, Радуга. 1990, 504 стр.
68. Махфуз Н. Зеркала. Москва, Прогресс, 1979, 265 стр.
69. Махфуз Н. Осенние перепела. Москва, Прогресс. 1965. 112 стр.
70. Махфуз Н. Пансион «Мирамар»; Любовь под дождем. Москва, Прогресс, 1975, 271 стр.

71. Мериме П. Собрание сочинений в шести томах. Том II, Москва. Правда, 1963, 519 стр.

72. Моруа А. Фиалки по средам. Москва, Внешторгиздат, 1991. 160 стр.

73. Мотылева Т.Л. «Реализм». Краткая литературная энциклопедия. Том VI, Москва, Советская энциклопедия, 1971, 1040 стр.

74. Надь О. Г. Проблема героя в романах Нагиба Махфуза. Канд. диссертация, Москва, 1969, 256 стр.

75. Насер Г.А. Проблемы египетской революции. Москва, Международные отношения, 1979, 254 стр.

76. Неупкоева И.Г. «История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа». Москва, Наука, 1976, 359 стр.

77. Петров С.М. Критический реализм. Москва, Высшая школа, 1980, 359 стр.

78. Петров С.М. Реализм. Москва, Просвещение, 1964, 490 стр.

79. Проблемы арабской классической и современной литературы. Душанбе, ТГУ, 1989, 124 стр.

80. Рощин Ю.Е. Трилогия египетского писателя Нагиба Махфуза «Бейн аль-Касрейн» как произведение критического реализма. Канд. диссертация, Москва, 1967, 306 стр.

81. Рощин Ю.Е. «Критический реализм в романах Нагиба Махфуза». - в сб: Литература и фольклор народов Востока. Москва, Наука, 1967, 255 стр.

82. Рощин Ю.Е. «Реализм трилогии Нагиба Махфуза «Бейн аль-Касрейн» и египетская действительность дореволюционного периода (1917-1944)» - в сб: Литература Востока. Москва, Наука, 1969, 221 стр.

83. Рощин Ю.Е. Предисловие. Нагиб Махфуз. Осенние перепела. Москва, Прогресс, 1965, 112 стр.

84. Сердце женщины. Ленинград, Художественная литература, 1988, 464 стр.
85. Сноу Ч.П. Пора надежд. Москва, Правда, 1990, 704 стр.
86. Современный египетский рассказ. Москва, Наука, 1988, 261 стр.
87. Соловев В. Арабская литература. Москва, Наука, 1964, 196 стр.
88. Степанов Л. Предисловие. Избранное. Ленинград, Художественная литература, 1990, 541 стр.
89. Аль-Фахури Х Историй арабской литературы. Том I Москва, Иностранная литература, 1959, 368 стр.
90. Аль-Фахури Х. История арабской литературы. Том II Москва Иностранная литература, 1961, 483 стр.
91. Аль-Фахури Х. Арабская литература: средневековые и современность. Ташкент, ТГУ, 1982, 118 стр.
92. Хусейн Т. О Нагибе Махфузе - в сб: Звезда Востока, № 3, 1958, 146 стр.
93. Хусейн Т. Дни. Москва, Восточная литература. 1950, 232 стр.
94. Цвейг С. Новеллы. Баку, Язычы, 1986, 217 стр.
95. Аш-Шафии Ш. А. Развитие национально-освободительного движения в Египте в 1882-1956 г. Москва, Иностранная литература, 1961, 279 стр.

İngilis dilində

96. Ahmed J. International Origins of Egyptian Nationalism. London 1960, p. 121.
97. Allen R. «Mirrors by Nagib Mahfuz». The Muslim World. Hartford 1972, vol. LXII, p. 115.

98. Mikhail M.N. Brokendols. The death of religion as reflected in two short stories by Idris and Mahfuz. Journal of Arabic Literature. Leiden, 1974, vol. V, p. 147.

99. Milson M. An allegory on the social and cultural crisis in Egypt: «Walid al-ana by Nagib Mahfuz». International Journal of Middle Eastern Studies. London – New York, 1972, vol. III, № 3, p. 124.

100. Milson M. Nagib Mahfuz and the guest for meaning. Arabica, 1970, vol. XVII, p. 177.

101. Milson M. Some aspects of the modern Egyptian novel. The Muslim World. Hartford, 1970, vol. LX, p. 237.

102. Sakkut H. The Egyptian Novel and its main trends from 1913 to 1952. Cairo, 1972, p. 114.

103. Somekh S. The sad millenarian: an examination of «Awlad Haratina». Middle Eastern Studies. London, 1971, p. 49.

104. Somekh S. Zabalawi — author; theme and technique. Modern Arabic Literature. London, 1971, p. 206.

105. Somekh S. The Changing Rhythm. A study of Nagib Mahfuz's novels. Leiden, 1973.

106. Vatikiotis P.J. The corruption of futuwwa: a consideration of despair in Nagib Mahfuz's «Awlad Haratina». Middle Eastern Studies. London, 1971, vol. VII, p. 169.

Ərəb dilində

107 "تاريخ الادب العربي الحديث الصف الثالث المتوسط". بغداد – مطبعة اسعد , ١٩٧١ , ١٦١ ص

108 حسين طه. "في أبنينا المعاصر". القاهرة , ١٩٥٨ , ١٩٥ ص

109 حسين طه. "الايام". الجزء الاول. القاهرة – دار المعارف, ١٩٦٦ , ١٥٢ ص

110 حسين طه. "الايام". الجزء الثاني. القاهرة – دار المعارف, ١٩٦٦ , ١٨٤ ص

111 الرعي علي. "دراسة في الرواية المصرية". القاهرة , ١٩٦٤ , ٢٤٥ ص

112 زيدان جرجي. "عروس فرغانة". مصر – دار الهلال , ١٩٤٩ , ١٨٣ ص

- 113 سيزا احمى قاسم. "بناء الرواية دراسة مقارنة لثلاثية نجيب محفوظ". القاهرة – مطابع الهيئة المصرية العامة للكتاب ١٩٨٤, ١٨٥ ص
- 114 الشروينى يوسف. "دراسة في الادب العربى المعاصر". القاهرة, ١٩٦٤, ١٦١ ص
- 115 عبدالعزيز سعاد. "تحت المظلة". المقالة. القاهرة, ١٩٦٩, ٩٧ ص
- 116 عبد المنيم يوسف. "نجيب محفوظ شاعر". الشهر. القاهرة, ١٩٦٠, ٣٤ ص
- 117 عوض لويس. "المقالات في النقى و الادب". القاهرة, ١٩٦٣, ٣٤٥ ص
- 119 فتحى إبراهيم. "بيت ساء السمعة" ز الهلال. القاهرة, ١٩٦٥, ٢٢٩ ص
- 120 محفوظ نجيب. "عبث الاقدار". القاهرة – دار مصر للطباعة, ١٩٨٨, ٣٠٦ ص
- 121 محفوظ نجيب. "عبث القدار". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٥٨ ص
- 122 محفوظ نجيب. "رادوبيس". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢١٦ ص
- 123 محفوظ نجيب. "كفاح طيبة". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٦٠ ص
- 124 محفوظ نجيب. "القاهرة الجديدة". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٠٩ ص
- 125 محفوظ نجيب. "خان الخليلى". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٥٨ ص
- 126 محفوظ نجيب. "زقاق المدق". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٨٧ ص
- 127 محفوظ نجيب. "السراب". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٣٣٨ ص
- 128 محفوظ نجيب. "بداية و نهاية". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٢٧٣ ص
- 129 محفوظ نجيب. "بين القصرين". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٥٧٨ ص
- 130 محفوظ نجيب. "قصر الشوق". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٤٦٤ ص
- 131 محفوظ نجيب. "السكرية". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ٣٩٥ ص
- 132 محفوظ نجيب. "اللس و الكلاب". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ١٧٣ ص
- 133 محفوظ نجيب. "السمان و الخريف". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ١٥٧ ص
- 134 محفوظ نجيب. "الطريق". القاهرة – دار مصر لطباعة, ١٩٨٨, ١٨٥ ص

- 135 محفوظ نجيب. "الشحاذ". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٨٣ ص
- 136 محفوظ نجيب. "ثرثرة فوق النيل". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
١٩٨ ص
- 137 محفوظ نجيب. "مر امار". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٨١ ص
- 138 محفوظ نجيب. "دنيا الله". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٦١ ص
- 139 محفوظ نجيب. "بيت سيء السمعة". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
٢٦٨ ص
- 140 محفوظ نجيب. "خمارة القط الاسود". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
٢٤٩ ص
- 141 محفوظ نجيب. "الجريمة". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٦٦ ص
- 142 محفوظ نجيب. "تحت المظلة". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٥٨ ,
ص
- 143 محفوظ نجيب. "حكاية بلا بداية و لا نهاية". القاهرة - دار مصر لطباعة ,
١٩٨٨ , ٢٣٢ ص
- 144 محفوظ نجيب. "شهر العسل". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢١٨ ,
ص
- 145 محفوظ نجيب. "المرايا". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٣٢٠ ص
- 146 محفوظ نجيب. "الحب تحت المطار". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
٢١١ ص
- 147 محفوظ نجيب. "الكرنك". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١١٧ ص
- 148 محفوظ نجيب. "حضرة المحترم". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
٢٠٨ ص
- 149 محفوظ نجيب. "حكايات حارتنا". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
١٨٢ ص
- 150 محفوظ نجيب. "ملحمة الحرافيش". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ ,
٥٦٣ ص
- 151 محفوظ نجيب. "ليالي ألف ليلة". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٧١ ,
ص
- 152 محفوظ نجيب. "الحب فوق هضبة الهرم". القاهرة - دار مصر لطباعة ,
١٩٨٨ , ٣٠٠ ص
- 153 محفوظ نجيب. "الشيطان يعظ". القاهرة - دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٣٦٨ ,
ص

- 154 محفوظ نجيب. "الباقى من الزمن ساعة". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٩٣ ص
- 155 محفوظ نجيب. "امام العرش". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٠٨ ص
- 156 محفوظ نجيب. "يوم قتل الزعيم". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٨٧ ص
- 157 محفوظ نجيب. "رحلة ابن فطومة". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٥٨ ص
- 158 محفوظ نجيب. "حدث الصباح و السماء". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢١٦ ص
- 159 محفوظ نجيب. "قشتمر". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٤٦ ص
- 160 محفوظ نجيب. "قلب الليل". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٥٥ ص
- 161 محفوظ نجيب. "عصر الحب". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٧٧ ص
- 162 محفوظ نجيب. "الفجر الكاذب". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ٢٣٢ ص
- 163 محفوظ نجيب. "صباح الورد". القاهرة – دار مصر لطباعة , ١٩٨٨ , ١٥١ ص
- 164 محمود أمين العالم. "في الثقافة المصرية". القاهرة , ١٩٥٥ , ١٦٣ ص
- 165 موسى سليمان. "الادب القصص عند العرب". بيروت – دار الكتاب اللبناني , ١٩٦٠ , ٢٨٧ ص
- 166 موسى فاطمة. "ثورة ١٩١٩ في الرواية المصرية". الكتاب. القاهرة , ١٩٦٩ , ٣٦ ص

Kompüter tərtibçisi:
Bədii tərtibat:

Əli Hüseynov
Saxav t Z lfiyev

Formatı 60x84 ¹/₁₆
Həcmi 11  .v.
Tirajı 300
Qiyməti müqavilə əsasında

Kitab M HAN MMC tərəfindən hazır
diapozitivlərdən istifadə olunmaqla
 ap edilmiŐdir.